ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ. "ΝΕΟΤΕΡΟΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ, ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ, ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ"

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Αικατερίνη Τριανταφυλλοπούλου

«Γυναίκες πολιτικές κρατούμενες. Η εμπειρία των φυλακών Αβέρωφ (1948-1955)».

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: Λήδα Παπαστεφανάκη

Ιωάννινα 2026

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Π.ΜΣ. «ΝΕΟΤΕΡΟΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ, ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ, ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ»

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

«Γυναίκες πολιτικές κρατούμενες. Η εμπειρία των φυλακών Αβέρωφ (1948-1955)».

Εξεταστική Επιτροπή

Λήδα Παπαστεφανάκη: Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Άννα Μαχαιρά: Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Λάμπρος Φλιτούρης: Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Αθήνα, 2026

Στη γιαγιά μου, Μαρία Δημητριάδη-Προκόπη

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος-Ευχαριστίες 6

Εισαγωγή 7

Ιστορία των γυναικών και του φύλου 8

Μαρτυρίες και συλλογική μνήμη 14

Πηγές 15

Διάρθρωση της διπλωματικής εργασίας 19

Κεφάλαιο Πρώτο: Η θέσπιση των πολιτικών διώξεων στην Ελλάδα 21

1.1 Η εμφάνιση του αντικομμουνισμού στον Μεσοπόλεμο 22

1.2 Το Ιδιώνυμο 26

1.3 Οι διώξεις των κομμουνιστών στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου 31

1.4 Η ανασυγκρότηση του κράτους, μετά την Κατοχή, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο 35

1.5 Τα έκτακτα νομοθετήματα 38

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η συμμετοχή των γυναικών στην Κατοχή, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο 43

2.1 Η Κατοχή και η Αντίσταση 47

2.1.1 Οι γυναίκες στην Αντίσταση 51

2.1.2 Η Αντάρτισσα 56

2.1.3 Η συμμετοχή των γυναικών στην Κυβέρνηση του Βουνού 58

2.2 Ο Εμφύλιος Πόλεμος 61

2.2.1Οι γυναίκες στον Εμφύλιο 65

Κεφάλαιο Τρίτο: Η ιστορία των Φυλακών Αβέρωφ 72

3.1 Οι Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ 74

Κεφάλαιο Τέταρτο: Οι ποινικές διώξεις των πολιτικών κρατουμένων 79

4.1 Οι συλλήψεις και οι δίκες των γυναικών 80

4.2 Τα βασανιστήρια 89

Κεφάλαιο Πέμπτο: Η καθημερινότητα στη φυλακή 96

5.1 Ο επισιτισμός 98

5.2 Η Ηγεσία του ΚΚΕ 99

5.3 Η εκπαίδευση των γυναικών 102

5.3.1 Οι αγγαρείες 104

5.3.2 Ο θάλαμος με τις μωρομάνες 104

5.4 Το επισκεπτήριο 108

5.5 Η περίθαλψη των κρατουμένων και η ψυχική υγεία 111

5.5.1 Η ψυχική υγεία 114

Κεφάλαιο Έκτο: Η αποφυλάκιση 127

6.1 οι αποφυλακίσεις των γυναικών στις ΚΓΦΑ 129
Επίλογος – Συμπεράσματα 133
Πηγές και Βιβλιογραφία 136
Πηγές 136
Αρχεία 136
Δημοσιευμένες μαρτυρίες 136
Βιβλιογραφία 136
Διδακτορικές Διατριβές 143
Δημοσιεύματα στο διαδίκτυο 143

Πρόλογος-Ευχαριστίες

Η σύλληψη του θέματος της παρούσας εργασίας ανάγεται στα χρόνια των προπτυχιακών μου σπουδών στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, όταν ως τριτοετής φοιτήτρια, ήλθα σε επαφή με την Ιστορία των Γυναικών και άρχισα να αναζητώ τις μορφές καταπίεσης που βίωσαν (και βιώνουν) διαχρονικά οι γυναίκες. Σε αυτό το σημείο η επιβλέπουσα μου, Λήδα Παπαστεφανάκη, μέσα από την διδασκαλία του προπτυχιακού μαθήματος «Ιστορία των Γυναικών στην Ελλάδα 19ος – 20ος αιώνας», με καθοδήγησε στην εμβάθυνση και μελέτη του συγκεκριμένου πεδίου.

Με τη μετάβασή μου στο μεταπτυχιακό επίπεδο, τα ερωτήματά μου επαναπροσδιορίστηκαν και στράφηκαν στην μελέτη της κρατικής καταπίεσης που υφίσταντο οι γυναίκες από το κράτος. Στο πλαίσιο του αντίστοιχου μεταπτυχιακού μαθήματος «Ιστορία των Γυναικών» ήρθα σε επαφή με το αρχείο της Μαρίας Σβώλου και τις μαρτυρίες των γυναικών πολιτικών κρατουμένων, τις οποίες θέλησα να κάνω ορατές στην ιστορία. Η παρούσα εργασία δεν θα είχε εκπονηθεί χωρίς την καθοδήγηση της επιβλέπουσάς μου, την οποία ευχαριστώ θερμά.

Την αμέριστη ευγνωμοσύνη και αγάπη μου οφείλω στην οικογένεια μου – τους γονείς μου και την αδερφή μου- που με στήριξαν και με στηρίζουν σε κάθε μου βήμα και επιλογή. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην φίλη και συμφοιτήτριά μου, Μυρσίνη Στεριανού, η οποία με βοήθησε και με στήριξε σε όλους τους τομείς της ακαδημαϊκής και προσωπικής μου ζωής. Ευχαριστώ επίσης όλες/ους τις φίλες/ους και συναδέλφισσες/ους για την υποστήριξη και την συμπαράστασή τους.

Τέλος, ευχαριστίες οφείλω στους καθηγητές και στις καθηγήτριες μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Νεότερος και Σύγχρονος Κόσμος: Ιστορία, Λαογραφία, Ανθρωπολογία» για την καθοδήγηση και στα Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας για την πρόσβαση στο αρχειακό υλικό και την διευκόλυνση της έρευνάς μου.

Εισαγωγή

Στη σημερινή Λεωφόρο Αλεξάνδρας, απέναντι από το γήπεδο του Παναθηναϊκού, βρίσκεται το κτήριο του Άρειου Πάγου, το οποίο ανεγέρθηκε στο σημείο όπου μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα λειτουργούσαν οι Κεντρικές Φυλακές Αβέρωφ. Στις αρχές του 20ου αιώνα, η περιοχή βρισκόταν εκτός του αστικού ιστού της Αθήνας και εκεί χτίστηκαν οι Φυλακές Αβέρωφ ένα πετρόκτιστο συγκρότημα φυλακών, το οποίο στέγασε ανδρικό και γυναικείο τμήμα. Ο αρχικός χωροταξικός σχεδιασμός, δηλαδή μακριά από την κατοικημένη περιοχή, αντανακλούσε τη λογική απομόνωσης που χαρακτήριζε τα σωφρονιστικά ιδρύματα, καθώς οι χώροι εγκλεισμού συνδέονται με πρακτικές πειθάρχησης και υπόταξης των ατόμων. Το στρατόπεδο και οι χώροι εγκλεισμού αποτελούν αφενός τόπους τιμωρίας και αφετέρου πεδία όπου η εξαίρεση μπορεί να μετατραπεί σε κανονικότητα της κρατικής εξουσίας.[1]

Αρχικά οι φυλακές στέγασαν τις ποινικές κρατούμενες και στα χρόνια του Εμφυλίου στέγασαν χιλιάδες πολιτικές κρατούμενες διάφορων ηλικιών. Η παρουσία τους δεν αποτέλεσε μεμονωμένο περιστατικό του Εμφυλίου. Οι πολιτικές διώξεις στην Ελλάδα διαμορφώθηκαν σταδιακά από τον Μεσοπόλεμο με την θεσμοθέτηση του Ιδιώνυμου και κορυφώθηκαν με τα έκτακτα νομοθετήματα της μετεμφυλιακής περιόδου. Έτσι δημιουργήθηκε ένα συνεχόμενο καθεστώς εξαίρεσης, στο οποίο η ποινικοποίηση των πολιτικών φρονημάτων αποτέλεσε πεδίο καταστολής.[2]

Η αρχική σύλληψη της εργασίας αφορούσε την συνολική εμπειρία της φυλακής και εξορίας των γυναικών κατά την περίοδο 1948-1955. Όμως στη συνέχεια διαπιστώσαμε σκόπιμη την εστίαση στις Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ, μιας και η ιστοριογραφία δεν έχει εστιάσει επαρκώς στην εμπειρία των γυναικών πολιτικών κρατουμένων, παρά την ύπαρξη μαρτυριών των γυναικών και αρχειακών πηγών. Η επιλογή των φυλακών δεν αποσκοπεί στην απομόνωση των φυλακών από τους τόπους εξορίας, αλλά στην ανάδειξη της εμπειρίας των γυναικών πολιτικών κρατουμένων που εξέτισαν τις ποινές τους στην φυλακή που έχει μείνει στο περιθώριο της ιστορίας.

[1] Γιώργος Κόκκινος - Έλλη Λεμονίδου (επιμ.), *Εγκλεισμοί και Ιστορία*, Πεδίο, Αθήνα 2024: σ. 27.
Νένη Πανουργιά, *Επικίνδυνοι πολίτες, η ελληνική αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2011, σ. 50-52.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να μελετήσει την εμπειρία των γυναικών πολιτικών κρατουμένων όπως διαμορφώθηκε στις Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ τα έτη 1948-1955, εξετάζοντας τόσο το ιστορικό και το θεσμικό πλαίσιο που οδήγησε στις διώξεις τους αφενός και αφετέρου την καθημερινότητα, τους τρόπους επιβίωσης που διαμορφώθηκαν, τις συνθήκες διαβίωσης και τις μορφές βίας.

Αν και η ιστοριογραφία έχει ασχοληθεί εκτενώς με τους πολιτικούς κρατούμενους, όπως προκύπτει από τις μελέτες του Πολυμέρη Βόγλη για την εμπειρία της φυλακής και της εξορίας[3], της Δήμητρας Λαμπροπούλου που έχει ασχοληθεί με τα βιώματα των πολιτικών κρατουμένων και πώς αποτυπώνονταν στα γραπτά τους[4] και της Μαρίας Φαφαλιού που επικεντρώνεται στις μαρτυρίες των γυναικών που έχουν εγκλειστεί σε φυλακές και εξορίες κατά τα έτη 1942-1952[5], η εμπειρία των γυναικών πολιτικών κρατουμένων στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ παραμένει σχετικά λιγότερο μελετημένη. Οι γυναίκες διώχθηκαν και δικάστηκαν σύμφωνα με το Γ' Ψήφισμα και τον Ν.509/1947, με τα οποία ποινικοποιήθηκαν τα πολιτικά φρονήματα, οι ιδέες και η παρακίνηση σε εμφύλιο πόλεμο. Παράλληλα οι γυναίκες στερούνταν των πολιτικών δικαιωμάτων τους, διότι σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις της περιόδου δεν θεωρούνταν αυτόνομα πολιτικά υποκείμενα. Οι γυναίκες έδρασαν μαζικά από την Κατοχή και την Αντίσταση, μέχρι και στον Εμφύλιο. Ωστόσο η συμμετοχή τους παραμένει στο περιθώριο, γεγονός που περιορίζει την ανάδειξη της έμφυλης διάστασης των διώξεων.

Ιστορία των γυναικών και του φύλου

Η ανάδυση της ιστορίας των γυναικών, και αργότερα της ιστορίας του φύλου, συνδέθηκε με την φεμινιστική κριτική στις ιστοριογραφικές προσεγγίσεις στην Δύση κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, όπου οι γυναίκες γίνονται ορατά ιστορικά υποκείμενα. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 η Joan Scott υποστήριξε στο άρθρο της *«Το φύλο: μία χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης»*, ότι το φύλο δεν είναι κάτι σταθερό ή φυσικό, αλλά συνιστά μία κοινωνική κατασκευή που δημιουργείται μέσα από τους θεσμούς, τις ιδέες και τις σχέσεις εξουσίας και τις διαδικασίες διαμόρφωσης

[3] Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας, Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
[4] Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή, όψεις της υποκειμενικότητας και των πολιτικών κρατουμένων (1947-1960)*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999.
[5] Μαρία Φαφαλιού, *Κορίτσια σε περίκλειστους χώρους, Μαρτυρίες 1942-1952*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020.

της υποκειμενικής ταυτότητας. Με αυτόν τον τρόπο, το φύλο, λειτουργεί ως τρόπος οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων και των ιεραρχιών.[6] Την ίδια περίοδο, η Judith Butler στο έργο της *Αναταραχή Φύλου: Ο φεμινισμός και η αναταραχή της ταυτότητας* υποστήριξε ότι και το βιολογικό φύλο και το κοινωνικό φύλο (gender) αποτελούν πολιτισμική κατασκευή.[7] Έτσι η έννοια του φύλου εισήχθη ως αναλυτική κατηγορία που επιτρέπει την μελέτη των έμφυλων διαφορών και της εξουσίας , μετατοπίζοντας με αυτόν τον τρόπο το ενδιαφέρον από την «προσθήκη» των γυναικών στην ιστορία προς την εξέταση των ίδιων των σχημάτων της ιστορικής γνώσης.[8]

Παράλληλα, η ιστοριογραφία έδειξε ότι το φύλο δεν μπορεί να εξεταστεί μεμονωμένα, αλλά σε συνάρτηση με το «έθνος» και την «τάξη». Το «φύλο», η «φυλή» και η «τάξη», συγκροτούν ιεραρχικές σχέσεις και δημιουργούν ταυτότητες, οι οποίες συγκροτούνται ιστορικά μόνο μέσα από την αλληλεπίδραση αυτών των παραμέτρων και αποκτούν διαφορετικά νοήματα ανάλογα με το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο. Αυτή η προσέγγιση κατέδειξε τον τρόπο με τον οποίο οι εθνικιστικές αντιλήψεις απέδωσαν συγκεκριμένους ρόλους στις γυναίκες, συνδέοντάς τες με τον «φυσικό προορισμό τους, όπως την μητρότητα και την αναπαραγωγή του έθνους. Ενώ σε περιόδους ένοπλων συγκρούσεων, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη σύνδεση φύλου και σώματος, αφού το γυναικείο σώμα μετατρέπεται σε πεδίο πολιτικής και ιδεολογικής αντιπαράθεσης και σε χώρο άσκησης εθνικής κυριαρχίας.[9]

Η ιστορία των γυναικών και του φύλου ενσωματώθηκε στην ελληνική ιστοριογραφία κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980, επηρεασμένη από τη διεθνή φεμινιστική ιστορία και τη στροφή προς την νέα κοινωνική ιστορία. Πιο συγκεκριμένα

---

[6] Nikolaos Papadogiannis, "Gender in modern Greek historiography", *Historein* 16 (1-2), σ. 78.
Τζοουν Ουολακ Σκότ, «Το φύλο μία χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», στο Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες, Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 285 -327.

[7] Papadogiannis, "Gender in modern Greek historiography…. ό.π., σ. 78 όλες μαζί έχουν μεταφράσει το άρθρο; Προσοχή!
Judith Butler, *Αναταραχή Φύλου: ο Φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μετάφραση Γιώργος Θ. Καράμπελας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

[8] Έφη Αβδελά, «Ιστορία του φύλου: από τη διαταραχή στην ενσωμάτωση;» στο Βενετία Κάντσα, Βασιλική Μουτάφη – Γαλάνη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 90-92
Ποθητή Χαντζαρούλα, «Ιστορία του φύλου και η αλλαγή του ιστοριογραφικού παραδείγματος», *Σύγχρονα Θέματα* 94 (Ιούλιος- Σεπτέβριος 2006), σ. 43-45.

[9] Efi Avdela & Angelika Psarra, "Engendering Greekness: Women's Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth Century", *Mediterranean Historical Review* 20, No 1 (2005), σ. 67-69.
Katherine Stefatos, "The Psyche and the body: Political persecution and gender violence against women in the Greek Civil War", *Journal of Modern Greek Studies* 29 (2011), σ. 255-256.

η φεμινιστική θεωρία και η ιστορία του φύλου συνέβαλλαν ώστε το φύλο να χρησιμοποιηθεί ως αναλυτική κατηγορία για την προσέγγιση του παρελθόντος. Εκείνη την δεκαετία εκδόθηκαν φεμινιστικά περιοδικά, όπως η *Σκούπα* και η Σφίγγα τα οποία εκδίδονταν από τις αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες γυναικών, όμως είχαν μικρή διάρκεια ζωής. Την ίδια περίοδο ιδρύθηκε η Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, η οποία εξέδωσε, μεταξύ άλλων, το περιοδικό *Δίνη φεμινιστικό περιοδικό*, που κυκλοφορούσε στην Ελλάδα από το 1986- 2005. Κάποιες από τις γυναίκες που συμμετείχαν στο αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα της δεκαετίας του 1980, όπως η Έφη Αβδελά και η Αγγέλικα Ψαρρά έχουν συμβάλει καθοριστικά στην ιστοριογραφία του φύλου και των γυναικών στην Ελλάδα.[10]

Ωστόσο η Ιστορία του φύλου και των γυναικών άρχισε να κάνει δειλά την εμφάνισή της στα μέσα της δεκαετίας του ’80, κυρίως εξαιτίας της χρηματοδότησης από φορείς που δεν ανήκαν στα ελληνικά πανεπιστήμια. Κατά την δεκαετία αυτή εμφανίστηκε η νέα ιστορία, η οποία επικεντρώθηκε στη μελέτη της νεωτερικότητας και της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας. Αυτή την περίοδο η ιστορία του φύλου και των γυναικών βρισκόταν στο περιθώριο της έρευνας στα ελληνικά πανεπιστήμια. Κατά την περίοδο 1985-1995 δημοσιεύθηκαν τα πρώτα έργα για την ιστορία του φύλου από ερευνητικά ιδρύματα, τα οποία δεν συνδέονταν θεσμικά με τα ελληνικά πανεπιστήμια και επικεντρώθηκαν κυρίως στο κίνημα των γυναικών.[11] Το ενδιαφέρον των ιστορικών συνδέθηκε άμεσα με το φεμινιστικό κίνημα και το αίτημα για την απελευθέρωση κατά την διάρκεια της μεταπολίτευσης, αφού η ιστορία είχε πολιτικό περιεχόμενο και αποδείκνυε ότι η καταπίεση των γυναικών αποτελεί κοινωνικό προϊόν που μπορεί να ανατραπεί.[12]

Έτσι η έρευνα προσανατολίστηκε προς την αστική κοινωνία και τις διεκδικήσεις των μεσαίων στρωμάτων από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι την δεκαετία του ’50. Σε αυτές τις μελέτες οι ιστορικοί επικεντρώθηκαν στον τρόπο με τον οποίο δημιουργήθηκαν οι έμφυλες διαφορές και τις συνέπειές τους στην κοινωνική ιεραρχία. Σε συνέχεια των μελετών του 1980 η ιστοριογραφία επικεντρώθηκε στην

---

[10] Papadogiannis, “Gender in…ό.π., σ. 76.
Λήδα Παπαστεφανάκη, «Ανάμεσα στην Ιστορία της Βιομηχανίας και την Ιστορία της Εργασίας: Η οπτική του φύλου στην ελληνική ιστοριογραφία» στο στο Γλαύκη Γκότση, Ανδρονίκη Διαλέτη, Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία: αποτιμήσεις και παραδείγματα*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2015, σ. 79-80

[11] Papadogiannis, “Gender in…ό.π., σ. 77.

[12] Αβδελά, «Ιστορία του φύλου...ό.π., σ. 90-93.

ανάπτυξη των έμφυλων σχέσεων εξουσίας και των διαφορετικών εκδοχών της νεωτερικότητας. Θέτοντας το φύλο στο επίκεντρο της ανάλυσης, η έρευνα επεκτάθηκε στη μελέτη των κινημάτων των γυναικών, του κράτους και των κοινωνικών διεκδικήσεων, δίνοντας έμφαση στην δημόσια δράση των υποκειμένων. [13]

Σύμφωνα με την Έφη Αβδελά και τον Νικόλαο Παπαδόγιαννη η ιστοριογραφία του φύλου και των γυναικών παρέμεινε στο περιθώριο κατά την δεκαετία του 1990. Πράγματι, το φύλο χρησιμοποιείται ως ερευνητικό εργαλείο σε ολοένα και περισσότερες μελέτες, οι οποίες δεν εντάσσονται στην ιστοριογραφία των γυναικών και του φύλου. Όμως συνεχίζει να μην λαμβάνεται υπόψη σε κάποια ιστοριογραφικά πεδία, για παράδειγμα στην στρατιωτική και την διπλωματική ιστορία. Σε αντίθεση με την πολιτισμική ιστορία, όπου οι ιστορικοί ενσωματώνουν το φύλο στις αναλύσεις τους. Έτσι παρά το γεγονός ότι κάποιοι ιστορικοί θεωρούν ότι το φύλο μπορεί να λειτουργήσει ως αναλυτική κατηγορία σε όλα τα ιστοριογραφικά πεδία, στην ελληνική ιστοριογραφία η εφαρμογή του παρέμεινε άνιση.[14]

Στο πλαίσιο αυτό η ιστοριογραφία του φύλου άρχισε να διερευνά νέα θεματικά πεδία ανάλυσης, πέρα από την αστική κοινωνία. Ξεκίνησε να μελετά την μεσαία τάξη και τις έμφυλες διαφορές από τα μέσα του 18ου αιώνα έως τα μέσα του 20ού. Επηρεασμένη από τις μελέτες του εξωτερικού αναζήτησε την δημιουργία «συνείδησης φύλου» που απέκτησαν οι γυναίκες κατά τον 19ο αιώνα, που μελετήθηκε από την Ελένη Βαρίκα στο βιβλίο της *Η εξέγερση των Κυριών*. Μελέτες που ακολούθησαν στηρίχθηκαν στο έργο της Βαρίκα και ανέδειξαν την σύνδεση του εθνικισμού με τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων και το ζήτημα της εκπαίδευσής τους.[15] Οι μελέτες που ασχολήθηκαν με την εκπαίδευση ανέδειξαν ότι μέσω αυτής δημιουργήθηκαν κοινωνικές σχέσεις, μέσω της φιλανθρωπίας, της ίδρυσης συλλόγων, της συμμετοχής στις στρατιωτικές και πολιτικές αναταραχές της περιόδου, καθώς και μέσα από την αμφισβήτηση της διάκρισης σε δημόσιο και ιδιωτικό.[16]

Επηρεασμένη από την κοινωνική ιστορία, η ιστορία της εργασίας εξέτασε τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, την επαγγελματική ιεραρχία και τον ρόλο του φύλου στον δημόσιο τομέα. Άλλες έρευνες εξετάζουν τις αντιδράσεις του φεμινιστικού

[13] Στο ίδιο, σ.95-96.
[14] Αβδελά, «Ιστορία του φύλου…ό.π., σ. 84
Papadogiannis, "Gender in…, ό.π., σ. 77.
[15] Papadogiannis, «Gender in…ό.π., σ. 82.
[16] Αβδελά, «Ιστορία του φύλου…ό.π.,σ. 97.

κινήματος στα χρόνια του Μεσοπολέμου στην προστατευτική νομοθεσία. Παράλληλα εκπονούνται νέες μελέτες που αφορούν την ιστορία της βιομηχανίας, οι οποίες ανέδειξαν διαφορετικές πτυχές της έμφυλης εμπειρίας: τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας στο εργοστάσιο, την συγκρότηση της εργατικής τάξης με την παρουσία των γυναικών, τους όρους και τις συνθήκες εργασίας των γυναικών στο βιομηχανικό κλάδο αλλά και την προσπάθεια αναγνώρισης ως εργασίας της έμμισθης οικιακής εργασίας των γυναικών. Σε αυτό το πλαίσιο, η Λήδα Παπαστεφανάκη επισημαίνει ότι η οπτική του φύλου ανέδειξε τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και την υποκαταγραφή και αορατότητα της γυναικείας εργασίας στις ισοτρικές πηγές.[17]

Η πολιτική ιστορία είναι από τα πρώτα πεδία μελέτης που στράφηκε η ιστοριογραφία των γυναικών και του φύλου. Μελετήθηκαν η διεκδίκηση των δικαιωμάτων των γυναικών, όπως αυτά διατυπώθηκαν από τις μορφωμένες γυναίκες στα τέλη του 19ου και του 20ου αιώνα. Βέβαια πολλές μελέτες επικεντρώθηκαν στο γυναικείο κίνημα του Μεσοπολέμου και τις διεκδικήσεις του για την ισότητα τόσο στην εργασία όσο και με την θέσπιση των πολιτικών δικαιωμάτων, την εκπαίδευση των γυναικών, την νομοθεσία για την πορνεία.[18] Μόλις την δεκαετία του 2010 εκδόθηκε η πρώτη ιστοριογραφική έρευνα που μελετά την ιστορία της προσπάθειας και τελικά της απόδοσης ψήφου στις γυναίκες, ενώ τις προηγούμενες δεκαετίες είχαν προηγηθεί δημοσιεύσεις άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά.[19]

Στις τελευταίες δεκαετίες του 1990 εμφανίστηκαν μελέτες που επικεντρώθηκαν στην διαμόρφωση αρρενωποτήτων, όπου αναδείχθηκαν οι τρόποι διαμόρφωσης των αρρενωποτήτων και των θηλυκοτήτων στα διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια. Στο πλαίσιο αυτό, κατά τις αρχές του 2000, η ιστορία του φύλου διευρύνθηκε με την εξέταση της διαμόρφωσης της ετεροκανονικότητας.[20]

Η ιστοριογραφία του φύλου διευρύνθηκε περαιτέρω κατά την δεκαετία του 2000 με την μελέτη της Margaret Poulos, που προσέγγισε για πρώτη φορά από την

---

[17] Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009. Λήδα Παπαστεφανάκη, «Ανάμεσα στην ιστορία της βιομηχανίας και την ιστορία της εργασίας…ό.π., σ. 83-88.

[18] Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Μία Ανθολογία*, Γνώση, Αθήνα 1985: σ.17-32.

[19] Δήμητρα Σαμίου, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων,1864-1952, ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*, Σάκκουλας, Αθήνα 2013.

[20] Papadogiannis, "Gender in…ό.π., σ. 90-92.

οπτική των γυναικών την εμπειρία και τη συμμετοχή τους στον πόλεμο. Την ίδια περίοδο άλλες μελέτες επικεντρώθηκαν στις έμφυλες σχέσεις της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ) και διερεύνησαν τον τρόπο με τον οποίο οι νεαρές κοπέλες χρησιμοποίησαν κοινωνικοποιήθηκαν και πολιτικοποιήθηκαν μέσα από την συμμετοχή τους στην νεολαία του Μεταξά, δημιουργώντας δίκτυα που αξιοποιήθηκαν αργότερα μέσα από την συμμετοχή τους στις αριστερές οργανώσεις κατά την διάρκεια της Αντίστασης.[21]

Τα τελευταία χρόνια έχει διευρυνθεί η εγχώρια ιστοριογραφική παραγωγή και στην ιστορία της σεξουαλικότητας, παρά το γεγονός ότι εμφανίστηκε στο εξωτερικό κατά την δεκαετία του 1970 με την ανάδυση των ριζοσπαστικών φεμινιστικών και γκέυ κινημάτων. Οι υπάρχουσες μελέτες μελετούν διάσπαρτες περιόδους για διάφορα ζητήματα από τον 17ο αιώνα μέχρι και σήμερα. Για τους πρώιμους και νεότερους χρόνους η έρευνα επικεντρώνεται κυρίως στους δημόσιους λόγους και τις ρυθμίσεις της σεξουαλικής και οικογενειακής ζωής. Οι έρευνες που αφορούν τον 19ο και 20ο αιώνα εξετάζουν ζητήματα που αφορούν τα αφροδίσια νοσήματα, το επί πληρωμή σεξ, τις πολιτικές και πρακτικές της ανδρικής ομοφυλοφιλίας, της ερωτικής επιθυμίας, τον γάμο και τα συζυγικά συναισθήματα, την γυναικεία σεξουαλικότητα και την συσχέτισή της με την ηθική και τη χρήση σεξουαλικής βίας με τον πόλεμο.[22]

Η στροφή της ιστοριογραφίας προς την εμπειρία των γυναικών και τις μορφές της κρατικής και έμφυλης βίας ανέδειξε τις αθέατες διαδρομές της συμμετοχής των γυναικών στην δημόσια σφαίρα και της καταστολής, με την χρήση προφορικών μαρτυριών από τα ίδια τα υποκείμενα. Η μελέτη της Τασούλας Βερβενιώτη *Η γυναίκα της Αντίστασης,* ανέδειξε τη μαζική παρουσία των γυναικών στη δημόσια σφαίρα. Επιπλέον στο *Διπλό Βιβλίο* αναλύει την εμπειρία της Σταματία Μπαρμπάτση ως πολιτική κρατούμενη στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ από την σκοπιά μίας μαχήτρια του Δημοκρατικού Στρατού.[23] Παράλληλα, η Μαρία Φαφαλιού στο βιβλίο της *Κορίτσια σε περίκλειστους χώρους, Μαρτυρίες 1942-1952* βασίζεται σε μαρτυρίες γυναικών σε κέντρα κράτησης και τόπους εξορίας, δίνοντας έμφαση στη βιωματική διάσταση της

[21] Στο ίδιο, σ. 89-90.

[22] Δήμητρα Βασιλειάδου – Γλαύκη Γκότση, «Κοιτάζοντας πιο κοντά. Η σεξουαλικότητα στην εγχώρια έρευνα και βιβλιογραφία» στο Δήμητρα Βασιλειάδου – Γλαύκη Γκότση(επιμ.), *Ιστορίες για τη σεξουαλικότητα,* Θεμέλιο, Αθήνα 2020, σ.24-34.

[23] Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης, η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1994
Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο*, Κουκίδα, Αθήνα 2017.

κράτησης και στην συλλογική μνήμη.[24] Παρόλα αυτά η συστηματική καταγραφή της εμπειρίας των γυναικών πολιτικών κρατουμένων στην ιστοριογραφία των γυναικών παραμένει περιορισμένη. Αυτό το κενό επιχειρούμε να καλύψουμε με την παρούσα εργασία.

Μαρτυρίες και συλλογική μνήμη

Η μελέτη της εμπειρίας των γυναικών πολιτικών κρατουμένων βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε μαρτυρίες, οι οποίες δεν αφορούν απλώς αφηγήσεις γεγονότων αλλά συμβάλλουν στην συγκρότηση της συλλογικής μνήμης του Εμφυλίου και της μετεμφυλιακής περιόδου και αναδεικνύουν το γυναικείο αφήγημα της έμφυλης βίας.[25] Όπως επισημαίνει η Riki Van Boeschoten οι ατομικές αφηγήσεις δεν λειτουργούν απομονωμένα, αλλά διαμορφώνονται μέσα σε ένα ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο και συμβάλλουν στην συγκρότηση της συλλογικής μνήμης.[26] Αντίστοιχα, η ιστοριογραφία έχει δείξει ότι οι μαρτυρίες των πολιτικών κρατουμένων επηρεάζονται από τα ερμηνευτικά πλαίσια και την πολιτική κουλτούρα στην οποία παράγονται. Επίσης μπορούν να ιδωθούν ως καταγραφές μνημονικών τόπων, ενώ η ανθρώπινη μνήμη είναι επιλεκτική· για το λόγο αυτό η ανάλυσή τους προϋποθέτει τη μελέτη της μνήμης και του τρόπου με τον οποίο αυτή κατασκευάζεται.[27]

Επιπλέον η διαδικασία συγκρότησης της συλλογικής μνήμης δεν είναι ανεξάρτητη από τη λήθη. Η λήθη δεν συνιστά μόνο την αποδυνάμωση του παρελθόντος, αλλά λειτουργεί και ως μηχανισμός διατήρησης της ιστορικής εμπειρίας. Ειδικά κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες η αποσιώπηση ορισμένων βιωμάτων οδήγησε στον αποχρωματισμό των ατόμων που έλαβαν μέρος στην ιστορία της περιόδου και

[24] Μαρία Φαφαλιού, *Κορίτσια σε περίκλειστους χώρους, Μαρτυρίες 1942-1952*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020.
[25] Κωνσταντίνα Σκλάβου, «Έμφυλη βία και κρατική εξουσία: ο αθέατος αγώνας των γυναικών μέσα από τις ιστορικές διαδρομές», Κοινωνική Εργασία. Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών, 37(1),σ. 61-62.
[26] Riki Van Boeschoten – Loring M. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου, πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015: σ.26
[27] Πολυμέρης Βόγλης, «Μεθοδολογικά ζητήματα στη μελέτη της μνήμης του Εμφυλίου. Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις» στο Ρίκι Βαν Μπουσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Δίκτυο για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008: σ. 74
Φίλιππος Ηλιού, «Οι βιωμένες εμπειρίες και η ιστοριογραφική προσέγγιση», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 159.
Τασούλα Βερβενιώτη, «Γραφές γυναικών για τον ελληνικό Εμφύλιο: οι συλλογικές μνήμες και η αμνησία» στο Γιώργος Αντωνίου – Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του ’40 και η ιστοριογραφία*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2008: σ. 349.

συνέβαλε στην περιθωριοποίησή τους από τον δημόσιο λόγο. Οι μαρτυρίες επιτρέπουν την επαναφορά των εμπειριών στην ιστορική έρευνα. [28]

Παράλληλα, η ιστοριογραφία έχει δείξει ότι οι μαρτυρίες διαμορφώνονται μέσα από κοινά ιδεολογικά και πολιτικά πλαίσια, γεγονός που οδηγεί σε πανομοιότυπα αφηγηματικά μοτίβα και σε μία σχετική ομοιομορφία του λόγου. Η παρατήρηση αυτή λαμβάνεται υπόψη στην παρούσα εργασία, αφού οι μαρτυρίες που χρησιμοποιούμε παρουσιάζουν σημαντικές συγκλίσεις στην περιγραφή των γεγονότων και των προσώπων.[29]

Οι Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ αποτελούν έναν χώρο στον οποίο μπορεί να μελετηθεί αυτή η πραγματικότητα. Είναι ο χώρος στον οποίο συναντώνται η καταστολή, ο αντικομμουνισμός, οι διώξεις και η ιδεολογία, το κράτος, η τιμωρία και το έμφυλο συνθέτοντας με αυτόν τον τρόπο την μικρογραφία του μετεμφυλιακού κράτους. Οι Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ υπήρξαν ένας σωφρονιστικός τόπος, αλλά και ένας τόπος στον οποίο η κρατική καταστολή απέκτησε σαφή έμφυλα χαρακτηριστικά, αφού η κρατική βία λειτούργησε τόσο ως μέσο τιμωρίας αλλά και ως μηχανισμός έμφυλης πειθάρχησης.[30]

Πηγές

Στην παρούσα διπλωματική χρησιμοποιήθηκε το αρχείο της Μαρίας Σβώλου που βρίσκεται στα Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας, το οποίο περιέχει μαρτυρίες γυναικών που ήταν πολιτικές κρατούμενες στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ.

Η Μαρία Δεσύπρη – Σβώλου γεννήθηκε το 1896 και πέθανε το 1976. Ήταν φεμινίστρια και ένα από τα ιδρυτικά μέλη του «Συνδέσμου για τα Δικαιώματα των Γυναικών» κατά τον Μεσοπόλεμο και Γενική Γραμματέας του από το 1920 έως το 1932. Έγραψε πληθώρα άρθρων στο περιοδικό που έκδιδε ο Σύνδεσμος *Ο Αγώνας για τα Δικαιώματα των Γυναικών*, σχετικά με την γυναικεία ψήφο, την εκπαίδευση και την γυναικεία εργασία. Εργάστηκε στο Υπουργείο Οικονομικών ως Επιθεωρήτρια Εργασίας. Ήταν η πρώτη γυναίκα σε αυτή την θέση και κατέγραψε τις συνθήκες εργασίας των εργατριών την δεκαετία του 1920. Σταμάτησε να εργάζεται μετά τον

[28] Ηλιού, «Οι βιωμένες εμπειρίες…ό.π., σ. 162.
[29] Πολυμέρης Βόγλης, «Μεθοδολογικά ζητήματα,…ό.π., σ. 74-75.
[30] Σκλάβου, «Έμφυλη βία…ό.π., σ. 60.

γάμο της με τον πολιτικό Αλέξανδρο Σβώλο. Εκτός από τον Σύνδεσμο, υπήρξε ιδρυτικό μέλος της «Εσπερινής Σχολής Γυναικών Υπαλλήλων» και της «Παπαστράτιου Σχολής», όπου δημιουργούνταν παιχνίδια και διακοσμητικά. Το 1932 αποχώρησε από τον Σύνδεσμο και έγινε μέλος του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας για τα γυναικεία ζητήματα, μέχρι το 1936.[31]

Κατά την δικτατορία της 4ης Αυγούστου ακολούθησε τον σύζυγό της, Αλέξανδρο Σβώλο, στην εξορία. Κατά την διάρκεια της Αντίστασης εντάχθηκε στο ΕΑΜ και το 1944 εκλέχθηκε μέλος του Εθνικού Συμβουλίου στην Κυβέρνηση του Βουνού, όπως αναλύθηκε και παραπάνω. Στα πρώτα χρόνια της Κατοχής εργάστηκε στον Εθνικό Οργανισμό Χριστιανικής Αλληλεγγύης, ο οποίος παρείχε φαγητό σε παιδιά, και το 1941 ήταν εν μέρει υπεύθυνη για την επιθεώρηση διανομής γάλακτος σε παιδιά. Τον Ιούνιο του 1943 αποφάσισε, μαζί με τον σύζυγό της, να μεταβούν στην Ελεύθερη Ελλάδα. Εκεί, τον Απρίλιο του 1944 εξελέγη Εθνική Επίτροπος της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ).[32]

Μετά την Απελευθέρωση συνέχισε να συμμετέχει στην Εθνική Αλληλεγγύη, όπου εξελέγη γραμματέας. Τον Μάιο του 1945 εξελέγη Αντιπρόεδρος της αναδιοργανωμένης Εθνικής Αλληλεγγύης της Ελλάδος και έγραψε άρθρα στο αντίστοιχο περιοδικό για την ισότητα των γυναικών και την κοινωνική πρόνοια των παιδιών. Κατά τα έτη 1945-1946 συμμετείχε επιτροπές που αφορούσαν την περίθαλψη στρατιωτών, δημιουργώντας ένα πολυϊατρείο για άτομα που δεν είχαν πρόσβαση σε ιατρική περίθαλψη.[33]

Συνελήφθη το 1948, εξαιτίας της δράσης της στην Αντίσταση και κρατήθηκε για πολλούς μήνες, χωρίς να της έχει ασκηθεί ποινική δίωξη, στο Πρώτο Αστυνομικό Τμήμα των Αθηνών. Μεταφέρθηκε στις Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ, όπου παρέμεινε εκεί για περίπου έναν χρόνο. Εκεί κατέγραψε τις εμπειρίες των γυναικών πολιτικών κρατουμένων. Ο σύζυγός της, Αλέξανδρος Σβώλος, θεωρούσε ότι η

[31] Dimitra Samiou, «Svolou Maria (born Desypri), (1892?-1976)», στο Fransisca de Haan, Krassimira Daskalova και Anna Loutfi (επιμ.), *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms, Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Central European University Press, Βουδαπέστη 2005, σ. 552-553.
[32] Στο ίδιο, σ. 554.
[33] Στο ίδιο, σ. 554-555.

σύλληψή της οφειλόταν στο γεγονός ότι ο ίδιος ήταν σοσιαλιστής και έτσι η Σβώλου αποσύρθηκε από την ενεργό δράση μετά την αποφυλάκισή της.[34]

Όταν πέθανε ο Αλέξανδρος Σβώλος, εντάχθηκε στην Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) και εκλέχθηκε βουλεύτρια το 1958 και το 1961 και πρωτοστάτησε σε ζητήματα κοινωνικής ασφάλισης, στις συνθήκες εργασίας στην βιομηχανία – κυρίως των εργατριών-, στην ισότητα των φύλων, την περιβαλλοντική ρύπανση, τη νεανική κουλτούρα και τα κατασταλτικά χαρακτηριστικά του ελληνικού κράτους. Το 1964 πρωτοστάτησε την δημιουργία της «Πανελλήνιας Έκδοσης Γυναικών».[35]

Το αρχείο της αποτελεί δωρεά του Θεόδωρου Τερζόπουλου το 1998 και η περιέχει τεκμήρια από τα έτη 1927 έως 1967. Σε αυτό, περιλαμβάνονται οι μαρτυρίες των συλλήψεων, των δικών που ακολούθησαν, της μηδαμινής περίθαλψης που παρέχονταν στις κρατούμενες και τις εκτελέσεις τους. Οι γυναίκες των οποίων κατέγραψε τις μαρτυρίες είναι οι δεκαεπτά πολιτικές κρατούμενες των Κεντρικών Φυλακών Αβέρωφ που στάλθηκαν όλες στο εκτελεστικό απόσπασμα. Δεν γνωρίζουμε για τι προορίζονταν αυτό το αρχείο, όμως μέσα από αυτό δείχνει την καταστολή και τον έλεγχο και την καταστολή που επιβάλλονταν από τα έκτακτα Στρατοδικεία και το αποκορύφωμα της τιμωρίας που έφτανε στον θάνατο.[36]

Στο αρχείο της Σβώλου δεν υπάρχει καταγεγραμμένη η εμπειρία της ίδιας για την σύλληψη της, το πώς βίωσε τον εγκλεισμό. Πρόκειται για ένα πυκνογραμμένο αρχείο, στο οποίο κάποιες από τις μαρτυρίες επαναλαμβάνονται, κάποιες φορές εμπλουτισμένες ή με σημειώσεις επεξηγηματικές στο περιθώριο. Εξαιτίας της ιδιαίτερα πυκνής γραφής του αρχείου, δεν κατέστη δυνατή η πλήρης μελέτη του φακέλου διότι κάποιες σελίδες ήταν πυκνογραμμένες ή μουντζουρωμένες. Ωστόσο οι πληροφορίες που μας δίνει είναι πολύ σημαντικές για την δράση των κρατουμένων πριν την φυλάκισή τους, την αυθαιρεσία των Στρατοδικείων και την εφαρμογή της μέγιστης τιμωρίας τους.

Επιπλέον η Σβώλου δεν έχει καταγράψει το βίωμα της καθημερινότητας, της συχνής καταστολής και των άθλιων συνθηκών διαβίωσης στο αρχείο της. Σε αυτό το ερώτημά μας, οι απαντήσεις προήλθαν από τις δυσεύρετες μαρτυρίες των γυναικών

[34] Στο ίδιο, σ.555.
[35] Στο ίδιο, σ. 555.
[36] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Μαρία Σβώλου, Φάκελος 7, *Μαρτυρίες γυναικών στις φυλακές Αβέρωφ 1948-1952.*

που εκδόθηκαν από την δεκαετία του 1980- ελάχιστες από την δεκαετία του 1990- και είναι η πλειοψηφία τους εξαντλημένες στους εκδοτικούς οίκους. Ενδεικτικά χρησιμοποιήθηκαν οι μαρτυρίες της Βίργως Βασιλείου, Παγώνας Στεφάνου, Μαρίας Σιδέρη όπου περιγράφουν τις δίκες τους, την καθημερινότητα στις φυλακές και τις εκτελέσεις των συγκρατούμενών τους.[37] Πολύ σημαντική είναι η έρευνα της Ολυμπίας Παπαδούκα για τις Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ, η οποία, εκτός από την καταγραφή της καθημερινότητας των πολιτικών κρατουμένων, αναδεικνύει τα βασανιστήρια που υπέστησαν, και τεκμηριώνει, μέσα από την καταγραφή ονομάτων και περιστατικών, τη λειτουργία των μηχανισμών καταστολής.[38]

Η πλειοψηφία των γυναικών που έγραψαν τις μαρτυρίες τους ήταν ενταγμένες στο ΚΚΕ και είχαν λάβει έστω την στοιχειώδη μόρφωση. Με αυτό θέλουμε να αναφερθούμε στο ότι οι γυναίκες που πολιτικοποιήθηκαν και έλαβαν μόρφωση, αντιλήφθηκαν την σημαντικότητα των μαρτυριών και τις κατέγραψαν για να μην χαθούν στην λήθη. Καταφέραμε ωστόσο να βρούμε την μαρτυρία της Σταματίας Μπαρμπάτση, που κατέγραψε η ιστορικός Τασούλα Βερβενιώτη. Η Μπαρμπάτση ήταν πολιτική κρατούμενη στις φυλακές Αβέρωφ, αλλά δεν ήταν ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ και προέρχονταν από ένα χωριό στο Δομοκό. Από αυτήν καταφέρνουμε να δούμε πώς βίωσαν οι «απλές» γυναίκες των εγκλεισμό τους, που δεν είχαν τα κατάλληλα εργαλεία για να τον καταγράψουν και τον εκδώσουν.[39]

Οι μαρτυρίες των γυναικών αποτελούν καθοριστική πηγή για την κατανόηση της συγκρότησης της συλλογικής μνήμης, αφού διαμορφώθηκαν και εξελίχθηκαν παράλληλα με τις εκάστοτε τάσεις μνημονικής αναπαράστασης που συγκροτήθηκε με την πάροδο του χρόνου. Η δράση των γυναικών υπήρξε πολύ σημαντική και δεν παρέκκλινε από την κυρίαρχη «γραμμή». Ενώ η δράση τους ανέτρεπε τις κοινωνικές ισορροπίες, δεν φαίνεται ότι οι ίδιες επιθυμούσαν κάτι τέτοιο. Οι μαρτυρίες των γυναικών που εκδόθηκαν τη δεκαετία του 1980 εστιάζουν σε πολύ συγκεκριμένες θεματικές τις εκτελέσεις, τις μελλοθάνατες, την στενότητα του χώρου, τις δουλειές, τα μαθήματα και την προσπάθεια αντίστασης και σε όλες υπάρχει ένας κατάλογος εκτελεσμένων. Οι γυναίκες σε αυτές τις μαρτυρίες επιμένουν στην δίωξή τους για την

[37] Βίργω Βασιλείου, *Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι Μαρτυρία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
Μαρία Σιδέρη, *Δεκατέσσερα χρόνια,* Ερμής, Αθήνα 1981.
Παγώνα Στεφάνου, *Των Αφανών, Δύο τετράδια, δύο τετραετίες*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.
[38] Ολυμπία Βασιλικής Γ. Παπαδούκα, *Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ,* Αυτοέκδοση, Αθήνα 1981.
[39] Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο*, Κουκίδα, Αθήνα 2017.

δράση τους στην Κατοχή. Αντίθετα στις μαρτυρίες που εκδίδονται την δεκαετία του ’90 αρχίζουν και κάνουν την εμφάνισή τους οι μαχήτριες του ΔΣΕ, δεν διευκρινίζουν όμως εάν ήταν αντάρτισσες στην Αντίσταση ή εάν κατέφυγαν στον ΔΣΕ ως «άμαχος πληθυσμός». [40] Βέβαια η πλειοψηφία των μαρτυριών τους αφορούν τις ΚΓΦΑ, έχουμε πολύ λίγες μαρτυρίες για τις φυλακές που βρίσκονταν στην περιφέρεια οι γνώσεις μας προέρχονται από τις μεταγωγές και είναι μηδαμινές. Τέλος, γνωρίζουμε ότι στις περιφερειακές φυλακές οι εκτελέσεις ήταν πολύ περισσότερες από αυτές της πρωτεύουσας, ίσως οι περισσότερες μαρτυρίες να προέρχονται από τις ΚΓΦΑ και από γυναίκες στελέχη της κομματικής Ηγεσίας που ήθελαν να διασώσουν την μνήμη. Όμως μέσα από τις μαρτυρίες και το αρχείο Σβώλου μπορούμε να αναδείξουμε την έμφυλη εμπειρία της πολιτικής κράτησης, η οποία δεν περιορίστηκε μόνο στην τιμωρία, αλλά επεκτάθηκε στον έλεγχο του σώματος, της μητρότητας, της καθημερινότητας και της ιδεολογικής ταυτότητας των γυναικών.

Διάρθρωση της διπλωματικής εργασίας

Δεδομένων των παραπάνω, η ανάλυση προχωράει σταδιακά, επιχειρώντας να καλύψει το ιστορικό και θεσμικό πλαίσιο των πολιτικών διώξεων και των εμπειριών των γυναικών στις Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται η θέσπιση των πολιτικών διώξεων στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα εξετάζεται η εμφάνιση του αντικομμουνισμού στον Μεσοπόλεμο και η θεσμοθέτηση του Ιδιώνυμου, νόμος που στρεφόταν κατά του κομμουνισμού και ψηφίστηκε από την φιλελεύθερη κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου. Στη συνέχεια αναλύονται οι διώξεις των κομμουνιστών στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου και τέλος η ανασυγκρότηση του κράτους μετά την Κατοχή, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο και η θεσμοθέτηση των έκτακτων νομοθετημάτων και οι διώξεις των κομμουνιστών στην μετέπειτα περίοδο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται η συμμετοχή των γυναικών κατά την Κατοχή, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο αναλύουμε την θέση των γυναικών στην προπολεμική κοινωνία και την διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων κατά τον Μεσοπόλεμο. Στη συνέχεια επικεντρωνόμαστε στην δράση τους κατά την Κατοχή και την Αντίσταση. Κατά την διάρκεια της Αντίστασης οι γυναίκες υπήρξαν αντάρτισσες και συμμετείχαν στην Κυβέρνηση του Βουνού στην Ελεύθερη Ελλάδα.

[40] Τασούλα Βερβενιώτη, «Γραφές γυναικών…ό.π., σ. 345-385

Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου οι γυναίκες εντάχθηκαν στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας και πολέμησαν κατά του Εθνικού Στρατού. Εν συνεχεία στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται η ιστορία των φυλακών Αβέρωφ και η χωροταξία των Κεντρικών Φυλακών Αβέρωφ.

Ύστερα, στο τέταρτο κεφάλαιο, αναλύονται οι ποινικές διώξεις των γυναικών, όπως προκύπτουν από το Αρχείο της Μαρίας Σβώλου και των μαρτυριών που έχουν εκδώσει οι ίδιες οι πολιτικές κρατούμενες. Εξετάζονται οι συλλήψεις, οι δίκες, τα βασανιστήριά τους κατά τη σύλληψη τους και οι τιμωρίες που επιβάλλονταν από τα Στρατοδικεία δίνοντας έμφαση στην έμφυλη διάσταση της τιμωρίας.

Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζουμε την καθημερινότητα των πολιτικών κρατουμένων στις ΚΓΦΑ περιγράφοντας τον επισιτισμό, την εκπαίδευση των γυναικών με την βοήθεια των συγκρατούμενων τους, τις αγγαρείες. Έμφαση δίνουμε στην στενότητα του χώρου και στις συνθήκες διαβίωσης στους θαλάμους, ειδικότερα στον θάλαμο με τις μωρομάνες και τη λειτουργία του επισκεπτηρίου. Ενώ, τέλος, επικεντρωνόμαστε στις εκτελέσεις των μελλοθάνατων, το πώς βιώνονταν από τις ίδιες αλλά και από το σώμα των κρατουμένων.

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο μελετάμε την αλλαγή του νομοθετικού πλαισίου και την θεσμοθέτηση των «ειρηνευτικών μέτρων», σύμφωνα με τα οποία οι θανατικές καταδίκες μετατράπηκαν σε ισόβια ποινή και ξεκίνησαν οι αναθεωρήσεις των δικών των πολιτικών κρατουμένων. Μετά τις αναθεωρήσεις η πλειοψηφία των πολιτικών κρατουμένων απολύθηκε από την φυλακή, όμως ένας μικρός αριθμός παρέμεινε και την δεκαετία του 1950.

Με αυτόν τον τρόπο η παρούσα διπλωματική εργασία καλύπτει το θεσμικό πλαίσιο των διώξεων, τη μαζική συμμετοχή των γυναικών κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, την ιστορία των φυλακών μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο και τις εμπειρίες των γυναικών πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα.

Κεφάλαιο Πρώτο: Η θέσπιση των πολιτικών διώξεων στην Ελλάδα

Οι πρώτες διώξεις πολιτικών αντιπάλων σημειώθηκαν στην Ελλάδα κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Η διαμάχη μεταξύ Ελευθέριου Βενιζέλου και του Βασιλιά Κωνσταντίνου σχετικά με την είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δίχασε την ελληνική πολιτική σκηνή και κοινωνία, μέχρι και τον Μεσοπόλεμο. Τα δύο διαφορετικά στρατόπεδα που κυριάρχησαν την περίοδο αυτή, των Φιλελευθέρων και των Μοναρχικών, είχαν εντελώς διαφορετικά κοινωνικά και οικονομικά προγράμματα και διαφορετική πολιτική κουλτούρα μεταξύ τους.[41]

Το 1917 η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων επανάφερε, στα πλαίσια της εμφύλιας διαμάχης που ξέσπασε κατά το 1915-1916, τον νόμο κατά της ληστείας.[42] Με αυτόν τον νόμο πραγματοποίησε εκκαθαρίσεις φιλομοναρχικών και των αντιπάλων της εξωτερικής πολιτικής των Φιλελευθέρων γενικότερα, από τον κρατικό μηχανισμό και κυρίως στο στράτευμα, την χωροφυλακή και το δικαστικό σώμα. Η πολιτική εκτοπίσεων συνέχισε να εφαρμόζεται και κατά την δεκαετία του 1920, την ίδια δεκαετία που αναπτύχθηκε η αριστερά στην χώρα.[43]

Αυτή την δεκαετία σύμφωνα με τον Αλιβιζάτο ξέσπασε μία πολιτική και κοινωνική κρίση. Ως πολιτική κρίση ορίζει την διαμάχη των κυρίαρχων τάξεων για την παραμονή στις ξεπερασμένες αξίες του στέμματος, τις οποίες υποστήριζε η Γερμανία, ή την υιοθέτηση μεταρρυθμίσεων για σταθεροποίηση της χώρας, οι οποίες έβρισκαν σύμφωνη την ανερχόμενη αστική τάξη που υποστήριζε την Αντάντ. Η διαμάχη αυτή επρόκειτο να συμπαρασύρει όλα τα κοινωνικά στρώματα να υποστηρίξουν την πλευρά που επιθυμούσαν. Το επίκεντρο του διχασμού αποτέλεσε η διαμάχη γύρω από το πολιτειακό- δημοκρατία ή μοναρχία- όμως η βαρύτητα που απέκτησε ξεπέρασε το στενά πολιτειακό και συνταγματικό αντικείμενο του προβλήματος. Από την άλλη, η ήττα του ελληνικού στρατού στο μικρασιατικό μέτωπο και η έλευση ενός εκατομμυρίου προσφύγων στην χώρα επιτάχυναν την κοινωνική κρίση στην χώρα. Έτσι για πρώτη φορά στην πολιτική ιστορία της χώρας αναπτύσσεται το εργατικό κίνημα, με την ενεργό συμμετοχή των προσφύγων, το οποίο αμφισβήτησε

[41] Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας, οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ.55.
[42] Ο νόμος κατά της ληστείας είχε νομοθετηθεί το 1871 και όριζε την διοικητική εκτόπιση των στενών συγγενών των ληστών για τουλάχιστον έναν χρόνο.
[43] Βόγλης…ό.π, σ. 55.

τις δομές και τις αξίες της κοινωνίας που βρίσκονταν προσκολλημένη σε έναν ξεπερασμένο εθνικισμό. [44]

Την περίοδο αυτή σημειώθηκαν και οι πρώτες διοικητικές εκτοπίσεις. Πιο συγκεκριμένα, εκτός από την επαναφορά του νόμου της ληστείας, το 1913 θεσπίστηκε ένας νέος νόμος ο οποίος επέτρεπε την διοικητική εκτόπιση ύποπτων ατόμων για την διατάραξη της δημόσιας ασφάλειας, εκτοπίζοντας έτσι τους πρώτους σοσιαλιστές και συνδικαλιστές. Ο νόμος αυτός και οι διατάξεις του χρησιμοποιήθηκαν καθ' όλη την διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, του Μεσοπολέμου αλλά και μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο νόμος αυτός προέβλεπε την δημιουργία Επιτροπών Δημόσιας Ασφαλείας σε κάθε νομό της χώρας, απαρτίζονταν από τον νομάρχη, τον διοικητή της χωροφυλακής και τον εισαγγελέα πρωτοδικών. Οι Επιτροπές είχαν το δικαίωμα να εκτοπίζουν όποιον θεωρούσαν ύποπτο «εις την δημόσιαν τάξιν, ησυχίαν και ασφάλειαν της χώρας» για έναν χρόνο. Οι νόμοι για τη «διοικητική εκτόπιση» όπως ονομάστηκαν και επισήμως, αφού τα ύποπτα άτομα καταδικάζονταν από τις διοικητικές επιτροπές και όχι από τα δικαστήρια, χρησιμοποιήθηκαν για την εκτόπιση των φιλομοναρχικών κατά τα έτη 1917-1920, 1922-1923, αλλά και αντιστρόφως για την εκτόπιση των Φιλελεθέρων από τους μοναρχικούς κατά το 1920-1922. Στην συνέχεια χρησιμοποιήθηκαν για την εκτόπιση των σοσιαλιστών και των συνδικαλιστών και αποτέλεσαν πρόδρομο του Ιδιώνυμου που ψηφίστηκε το 1929 και θα αναλυθεί εκτενώς παρακάτω.[45]

1.1 Η εμφάνιση του αντικομμουνισμού στον Μεσοπόλεμο

Ο ορισμός του αντικομμουνισμού είναι απαραίτητος, πριν μιλήσουμε για την θέσπιση νόμων κατά του κομμουνισμού από το ελληνικό κράτος τις επόμενες δεκαετίες. Η λέξη αντικομμουνισμός χρησιμοποιήθηκε τόσο από τα κράτη για τους νόμους που θέσπισαν εναντίον στην κομμουνιστική ιδεολογία, από τις ακροδεξιές ή φασιστικές οργανώσεις, από τα λαϊκά στρώματα προκειμένου να δείξουν ότι είναι αντίθετα στον κομμουνισμό, αλλά και από τους ίδιους τους κομμουνιστές. Όμως δεν υπάρχει κάποιος ορισμός της λέξης τόσο στα ετυμολογικά λεξικά, όσο και στα κοινωνιολογικά. Στα γαλλικά λεξικά *Micro- Robert* και *Petit Robert* αναφέρεται ως «η αντίθεση προς τον κομμουνισμό». Ενώ στο λεξικό του Φυτράκη *Μείζον Ελληνικό*

[44] Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974, όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986: σ. 33-34.
[45] Στο ίδιο, σ. 340-342
Βόγλης,…ό.π., σ. 55-56.

Λεξικό, που κυκλοφόρησε το 1997, και του Ε. Κρυαρά *Το Νέο Ελληνικό Λεξικό* περιέχονται αντίστοιχοι ορισμοί με αυτών των γαλλικών λεξικών. Το λήμμα που να αφορά τον αντικομμουνισμό απουσιάζει και από τα κοινωνιολογικά λεξικά, με εξαίρεση το γαλλικό κοινωνιολογικό λεξικό *Dictionnaire historique de la vie politique francaise*, στο οποίο διευκρινίζεται ότι ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τους ίδιους τους κομμουνιστές για να περιγράψουν τις κρατικές πολιτικές που στράφηκαν εναντίον τους.[46]

Αντίθετα με τον ορισμό της έννοιας του αντικομμουνισμού ασχολήθηκαν δύο εγκυκλοπαίδειες η *Συγκριτική Εγκυκλοπαίδεια Μαρξισμός, Κομμουνισμός και Δυτική κοινωνία* και η *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* και το μοναδικό βιβλίο που έχει γραφτεί από τους Μπέκερ και Μπερνστάιν *Η Ιστορία του Αντικομμουνισμού στη Γαλλία*. Η Συγκριτική Εγκυκλοπαίδεια βλέπει δύο έννοιες στον αντικομμουνισμό, η πρώτη έννοια αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι κομμουνιστές χρησιμοποιούν την λέξη για να περιγράψουν «καθετί που η προέλευσή του είναι μη κομμουνιστική και που έτσι είναι δυνητικά ή πρακτικά υπολογισμένο εναντίον του κομμουνιστικού συστήματος», ενώ όταν ο όρος χρησιμοποιείται από μη κομμουνιστές αφορά κάθε μέτρο προστασίας κατά του κομμουνισμού. Οι Μπέκερ και Μπερνστάιν αντιλαμβάνονται ότι ο όρος χρησιμοποιήθηκε από πολλά κόμματα όχι ως κυρίαρχη ιδεολογία, αλλά ως αντι-ιδεολογία και δεν περιλαμβάνει μία διαφορετική θεώρηση του κόσμου ή έναν διαφορετικό τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας.[47]

Ο πλήρης ορισμός της έννοιας βρίσκεται στην Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, σύμφωνα με την οποία ο αντικομμουνισμός μπορεί να έχει τρείς μορφές που αλληλοσυμπληρώνονται ή ενεργούν από μόνες τους. Η πρώτη αφορά την ιδεολογία που εισέρχεται στην κοινωνία, στις κοινωνικές ομάδες, στο πανεπιστήμιο κ.α., η δεύτερη αναφέρεται στην μορφή των κρατικών πολιτικών για τον κομμουνισμό, δηλαδή στις διώξεις, εκτοπίσεις, φυλακίσεις και η τρίτη μορφή είναι αυτή του «αντικομμουνισμού» που έχει ως στόχο την εκδίωξη των κομμουνιστών από φασιστικά μορφώματα.[48]

Στην Ελλάδα η εμφάνιση των κομμουνιστών δημιούργησε έναν εσωτερικό εχθρό, ο οποίος έπρεπε με κάποιον τρόπο να περιοριστεί. Ήδη από την περίοδο του

---

[46] Δημήτρης Μπαχάρας, «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», *Μνήμων* 29 (2008), σ. 175-176.
[47] Στο ίδιο, σ. 176.
[48] Στο ίδιο, σ.176-177.

Μεσοπολέμου ο ελληνικός κομμουνισμός παρουσιαζόταν στον δημόσιο λόγο ως αντεθνική δύναμη, που ασκούσε επιρροή στους βόρειους πληθυσμούς της χώρας.[49] Έτσι εμφανίστηκε η ιδεολογία του αντικομμουνισμού και η λήψη κατασταλτικών μέτρων τα οποία είχαν ως στόχο τους την προστασία της «εθνικής ασφάλειας». Από το 1918 το έτος που ιδρύθηκε το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.) και η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (Γ.Σ.Ε.Ε.) δεν υπήρξε οργανωμένη θεσμοθετημένη αντικομμουνιστική δράση από την μεριά του κράτους, παρόλο που υπήρχαν μεμονωμένες φυλακίσεις και εκτοπίσεις κομμουνιστών.[50]

Οι διώξεις των κομμουνιστών και η θεσμοθέτηση νόμων, οι οποίοι προέβλεπαν φυλακίσεις και εξορίες ξεκίνησαν κατά την διετία του 1923-1924 κατά την δικτατορία των στρατιωτικών Πλαστήρα και Γονατά. Οι απεργίες του καλοκαιριού του 1923 σηματοδοτούν την στροφή του κράτους κατά του κομμουνισμού και την αντιμετώπισή του ως εσωτερικό κίνδυνο. Για την καταστολή των απεργιών χρησιμοποιήθηκε πρωτοφανής βία με αποτέλεσμα 12 απεργοί να χάσουν την ζωή τους και την διάλυση της ΓΣΕΕ με νομοθετικό διάταγμα. Επιπλέον το 1924 το Σ.Ε.Κ.Ε. προσχώρησε την Τρίτη Διεθνή και μετονομάστηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ενώ παράλληλα υιοθέτησε το σύνθημα υπέρ της ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης. Έτσι από την μία μεριά το κράτος υιοθέτησε πολιτικές καταστολής και από την άλλη ο λόγος των πολιτικών στην Βουλή απέκτησε αντικομμουνιστικό χαρακτήρα.[51]

Επιπλέον κατά την δικτατορία του Πάγκαλου (1925-1926) εκσυγχρονίστηκαν τα σώματα ασφαλείας με την δημιουργία της Αστυνομίας των Πόλεων. Η σχολή της Αστυνομίας των Πόλεων είχε ιδρυθεί από το 1919 στην Κέρκυρα και οι πρώτοι φοιτητές αποφοίτησαν το 1923 και περιλάμβανε ειδικά μαθήματα για την παρακολούθηση των κομμουνιστών. Τα σώματα ασφαλείας απέκτησαν εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό, την περίοδο αυτή, για την παρακολούθηση των κομμουνιστών, ενώ η Αστυνομία των Πόλεων μέχρι το 1925 είχε επεκταθεί στην Πάτρα, τον Πειραιά και την Αθήνα. Τα σώματα ασφαλείας απέκτησαν την αρμοδιότητα της προστασίας του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος από την ανατροπή του που μπορούσε να

---

[49] Κωστής Καρπόζηλος, *Ελληνικός Κομμουνισμός. Μία διεθνική ιστορία (1912-1974*), Αντίποδες, Αθήνα 2025, σ.214.

[50] Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν οι φάκελοι των κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 2023: σ. 79-80.
Μπαχάρας,…ό.π., σ. 177.

[51] Μπαχάρας,…ό.π., σ. 178-179.
Άγγελος Γ. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1979: σ.36-44.

επέλθει από τις αντιδράσεις των κοινωνιών κινημάτων, ιδιαίτερα από τις εργατικές κινητοποιήσεις που άρχισαν να συνδέονται με τον σοσιαλισμό και αργότερα με τον κομμουνισμό.[52]

Το 1925 ιδρύθηκε η Υπηρεσία Γενικής Ασφάλειας από την κυβέρνηση Παπαναστασίου η οποία υπαγόταν στο Υπουργείο Εσωτερικών και ήταν υπεύθυνη για την κατασκοπεία αλλοδαπών που συνδέονταν με τον κομμουνισμό. Λίγο αργότερα η υπηρεσία διαλύθηκε από την δικτατορία του Πάγκαλου και ιδρύθηκε η Υπηρεσία Γενικής Ασφάλειας του Κράτους (ΥΓΑΚ). Η ΥΓΑΚ υπαγόταν απευθείας στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και πλέον ήταν υπεύθυνη για την κατασκοπεία όλων όσων θεωρούνταν ύποπτοι για την κρατική ασφάλεια, θεωρούνταν δηλαδή εσωτερικοί εχθροί. Εμπνευστής και διευθυντής και των δύο υπηρεσιών ήταν ο Γ. Φεσόπουλος, ο οποίος υπήρξε φορέας της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας στην Ελλάδα και εμπνευστής παρόμοιων κρατικών μηχανισμών κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου.[53] Στην παρακολούθηση, την συλλογή πληροφοριών και την προστασία του κράτους από τον εσωτερικό εχθρό συνέβαλε και η Χωροφυλακή, στις περιοχές που δεν ήταν υπό την αρμοδιότητα, της Αστυνομίας Πόλεων. Από την πλευρά του κράτους παρατηρήθηκε η συστηματικοποίση της συλλογής πληροφοριών για το κομμουνιστικό και το συνδικαλιστικό κίνημα - μέσω της μόνιμης παρακολούθησης των υπόπτων και των αριστερών οργανώσεων και την αναφορά τους στις αρχές- ενώ φαίνεται να υπήρξε και η προσπάθεια σε μέλη του ΚΚΕ να γίνουν πληροφοριοδότες στην ασφάλεια.[54] Τέλος ήδη από το 1924 παρόμοια καθήκοντα φαίνεται να είχε αναλάβει και ο στρατός.[55]

Την περίοδο αυτή εμφανίστηκε το λεγόμενο «φακέλωμα» των πολιτών, δηλαδή η συλλογή πληροφοριών για την πολιτική τους δράση και η δημιουργία φακέλου στην ασφάλεια έτσι ώστε οι κρατικές υπηρεσίες να γνωρίζουν για την δράση των ατόμων και να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα σε περίπτωση πρόσληψής τους στο δημόσιο. Παράλληλα η αντικομμουνιστική δράση εντάθηκε κατά το 1924, αφού όπως θα αναλυθεί παρακάτω το κράτος άρχισε να νομοθετεί προκειμένου να διαφυλάξει την

---

[52] Αχιλλέας Φωτάκης, *Η δημιουργία της αστυνομίας πόλεων και η βρετανική αποστολή: 1918-1932*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, 2016, σ. 34-50.

[53] Αλέξανδρος Δάγκας, *Ο χαφιές. Το κράτος κατά του κομμουνισμού. Συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες Ασφαλείας Θεσσαλονίκης 1927*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σ.35-36.
Μπαχάρας,…ό.π., σ. 186-187.

[54] Καραμανωλάκης,…ό.π.,σ.81-83.

[55] Μπαχάρας,…ό.π., σ. 186.

[55] Αλέκα Μπουτζουβή – Μπανιά, «Περί τακτοποιήσεως των πολιτών. Οι φάκελοι της Αύρας και του Σπύρου Θεοδωρόπουλου», *Δίνη,* τχ.5 (Ιούνιος 1990), σ.25-27.

εσωτερική του ασφάλεια.[56] Η μεταγενέστερη διαχείριση και καταστροφή σημαντικού μέρους τω φακέλων πολιτικών φρονημάτων δείχνει ότι το αρχείο μπορεί να λειτουργήσει ως πεδίο άσκησης εξουσίας.[57]

1.2 Το Ιδιώνυμο

Κατά τον Μεσοπόλεμο, ο εθνικός διχασμός της προηγούμενης περιόδου συνεχίστηκε, όμως αυτή την περίοδο εκφράστηκε με την αλλαγή του πολιτεύματος δηλαδή με την αβασίλευτη ή την βασιλευομένη δημοκρατία. Η ανάμειξη των στρατιωτικών στην πολιτική σκηνή, μέσω των αλλεπάλληλων πραξικοπημάτων κατά την δεκαετία του 1920 (1922, 1923, 1925, 1926) αλλά και κατά την δεκαετία του 1930 (το 1933 και του 1935 το οποίο είχε την υποστήριξη του Βενιζέλου)[58]. Παράλληλα η έλευση και η αφομοίωση του μεγάλου αριθμού των προσφύγων και το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης οδήγησαν στην συντηριτικοποίηση της κοινωνίας και της πολιτικής σκηνής, η οποία άρχισε να αντιμετωπίζει οποιαδήποτε εναντίωση στο υπάρχον κοινωνικό καθεστώς με φόβο.

Το πρώτο νομοθετικό διάταγμα, το οποίο τιμωρούσε με ποινή φυλάκισης οποιονδήποτε εκφραζόταν κατά του πολιτεύματος ή δήλωνε δημόσια ην αφοσίωση του στην έκπτωτη δυναστεία, θεσπίστηκε τον Απρίλιο του 1924 από την κυβέρνηση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου. Οποιαδήποτε πράξη στρεφόταν κατά του πολιτεύματος ή είχε ως στόχο την βοήθεια σε πράξεις που θα οδηγούσαν στην ανατροπή του τιμωρούνταν με ποινή φυλάκισης. Το διάταγμα αυτό τέθηκε σε ισχύ ξανά το 1935 και έθετε στο στόχαστρο τόσο τους κομμουνιστές όσο και τους οπαδούς της αβασίλευτης δημοκρατίας και επικρίθηκε από κορυφαίους υποστηρικτές της δημοκρατίας, όπως ο Αλέξανδρος Σβώλος, με το επιχείρημα ότι στρεφόταν κατά της ελευθερίας της έκφρασης.[59]

Δύο χρόνια αργότερα, το 1926, η δικτατορία του Πάγκαλου επανάφερε την διοικητική εκτόπιση. Το καθεστώς θέσπισε μία σειρά αδικημάτων τα οποία για πρώτη φορά περιέγραφαν το έγκλημα της γνώμης. Ο συγκεκριμένος νόμος θεσμοθετήθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα το 1871, ο οποίος είχε ως στόχο την αντιμετώπιση της ληστείας. Ψηφίστηκε ύστερα από την δολοφονία ξένων τουριστών στο Δήλεσι και

[56] Καραμανωλάκης,…ό.π.,σ. 79.
[57] Μπουτζουβή – Μπανιά Αλέκα, «Περί τακτοποιήσεως…ό.π., σ. 28-29.
[58] Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019, σ.178.
[59] Αλιβιζάτος,…ό.π., σ. 350.

απέβλεπε στην εκτόπιση των στενών συγγενών των επικηρυγμένων ληστών, ύστερα από απόφαση των αρμόδιων διοικητικών ή στρατιωτικών αρχών. Επρόκειτο για έναν νόμο που καταγγέλθηκε για την αντισυνταγματικότητά του πολλάκις, αφού άνοιγε τον δρόμο για αυθαιρεσίες των αρχών. Τον Αύγουστο του 1917 ψηφίστηκε ο νόμος 755, ο οποίος προέβλεπε την αναγκαστική εκτόπιση σε οποιοδήποτε άτομο μετέδιδε πληροφορίες για την πολεμική προετοιμασία της Ελλάδας. Έτσι ο νόμος του 1926 αποτέλεσε απόρροια όλων των παραπάνω νόμων και ιδιαίτερα της περιόδου του Εθνικού Διχασμού, καθώς όσοι νόμοι στόχευαν στην εκτόπιση είτε των βενιζελικών είτε των αντιβενιζελικών έθεταν πάντα στο στόχαστρο τους υποστηρικτές του κομμουνισμού.[60]

Στο μοναδικό άρθρο του νόμου του 1926 προβλέπονταν η δημιουργία Επιτροπών Δημόσιας Ασφάλειας, οι οποίες μπορούσαν να διατάζουν την εκτόπιση οποιουδήποτε ατόμου θεωρούσαν ύποπτο για την δημόσια ασφάλεια και τάξη της χώρας, το πολύ για έναν χρόνο. Ουσιαστικά ο νόμος αυτός έθετε στο στόχαστρο το ΚΚΕ, εξαιτίας της στάσης του στο «μακεδονικό» ζήτημα. Αυτό το νομοθετικό διάταγμα νομιμοποιούσε την πρακτική του Πάγκαλου να εκτοπίζει, χωρίς να προηγείται δικαστική απόφαση, όσους θεωρούσε ο ίδιος ότι αποτελούσαν απειλή για τον ίδιο. Περίπου χίλια άτομα εκτοπίστηκαν στα νησιά ή απομακρυσμένα χωριά μέχρι την αποκατάσταση της δημοκρατίας, με ένα άλλο στρατιωτικό πραξικόπημα. Η ποινή της εκτόπισης καταργήθηκε σε πρώτη φάση το 1929 από το Ιδιώνυμο, όπου η διοικητική εκτόπιση αντικαταστάθηκε από την ποινή της δικαστικής εκτόπισης. Ο νόμος αυτός επρόκειτο να παραμείνει σε ισχύ για περίπου μισό αιώνα, με μία μικρή διακοπή από το 1929 έως το 1931. [61]

Το Ιδιώνυμο, ο πιο γνωστός νόμος αυτής της περιόδου ο οποίος στρεφόταν κατά του κομμουνισμού, ψηφίστηκε από την φιλελεύθερη κυβέρνηση του Βενιζέλου το 1929, που όμως είχε αρχίσει να μετατοπίζεται προς την συντηρητική πλευρά και είχε ήδη αρχίσει να αισθάνεται την απειλή της Αριστεράς. Κατά τα επόμενα χρόνια σχεδόν το 95% του πληθυσμού κρίθηκε ένοχο για «εγκλήματα κατά της ασφάλειας της χώρας».[62]

[60] Στο ίδιο, σ. 340-350.
[61] Αλιβιζάτος,…ό.π., σ. 344-346.
[62] Βόγλης,…ό.π., σ. 58.

Το νομοσχέδιο «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών» κατατέθηκε στις 22 Δεκεμβρίου του 1928 στην Βουλή από τον Υπουργό Εσωτερικών Κωνσταντίνο Ζαβιτσιάνο. Τον Ιούλιο του 1928 είχαν προηγηθεί δηλώσεις του Βενιζέλου που είχε κάνει γνωστές τις προθέσεις του για έναν νόμο που θα στρεφόταν εναντίον στις κομμουνιστικές ιδέες. Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του νομοσχεδίου προβλεπόταν ποινή φυλάκισης σε όποιον οργάνωνε ή κατεύθυνε κομμουνιστική ή «παρόμοια» κίνηση, η οποία στόχευε στην βίαιη ανατροπή του καθεστώτος. Το δεύτερο άρθρο τιμωρούσε οποιονδήποτε υποστήριζε δημόσια τον κομμουνισμό ή έκανε προσηλυτισμό. Ενώ τέλος τα άρθρα τέσσερα και πέντε του νομοσχεδίου απαγόρευαν όλες τις κομμουνιστικές συγκεντρώσεις, τις οποίες θεωρούσαν εκ των προτέρων επικίνδυνες για την δημόσια ασφάλεια, αλλά και οποιαδήποτε ένωση φυσικών προσώπων που διακήρυσσε την κομμουνιστική ιδεολογία. Αρμόδια για την εκδίκαση των υποθέσεων αυτών ήταν τα πλημμελοδικεία τα οποία επέβαλλαν ποινές φυλάκισης, αλλά είχαν το δικαίωμα να επιβάλλουν και ποινή εκτόπισης από έναν έως 24 μήνες.[63]

Το νομοσχέδιο συνάντησε σφοδρές αντιδράσεις της σοσιαλίζουσας πτέρυγας του κόμματος των Φιλελευθέρων, όμως παρά τις αντιδράσεις των βουλευτών το νομοσχέδιο υπ' αριθμόν 4229 τέθηκε σε ισχύ στις 25 Ιουλίου του 1929. Μερικές τροποποιήσεις που έγιναν στο νομοσχέδιο, αφορούσαν το άρθρο 2 όπου απειλούσε την ελευθερία της έκφρασης και σύμφωνα οι συντάκτες που παραβίαζαν τον νόμο αυτών μέσω άρθρων απειλούνταν με απαγόρευση ασκήσεως του επαγγέλματος και ο τυπογράφος ή ο εκδότης της εφημερίδας από τρείς έως έξι μήνες ή ακόμα και τρία χρόνια. Παράλληλα, όσοι δημόσιοι υπάλληλοι παραβίαζαν τον νόμο μπορούσαν να απομακρυνθούν από την εργασία τους μέχρι πέντε χρόνια, ενώ στρατιωτικοί, εκπαιδευτικοί, και όργανα των σωμάτων ασφαλείας απειλούνταν με οριστική απόλυση ανεξάρτητα της ποινής στην οποία θα καταδικάζονταν. Τέλος, η αρμοδιότητα των κοινών ποινικών δικαστηρίων για την εκδίκαση των υποθέσεων ήταν αντίθετη με το άρθρο 100 του Συντάγματος του 1927 σύμφωνα με το οποίο τα πολιτικά αδικήματα ενέπιπταν στην αρμοδιότητα των ορκωτών δικαστηρίων.[64] Άρα η άσκηση κριτικής και η κινητοποίηση ενάντια στο ισχύον καθεστώς συνιστούσε για πρώτη φορά Ιδιώνυμο

[63] Αλιβιζάτος,…ό.π., σ. 352-353.
[64] Στο ίδιο, σ. 354-357.

ποινικό έγκλημα για την χώρα, το οποίο όμως λόγω της εκδίκασης του στα ποινικά δικαστήρια δεν θεωρούνταν πολιτικό αδίκημα.

Μεταξύ του 1929 έως και του 1937 καταδικάστηκαν 2.850 άτομα από τα 2.945. Σύμφωνα με πίνακες με τις καταδίκες για πράξεις «κατά της ασφάλειας της χώρας», τους οποίους έχει συμπεριλάβει στο βιβλίο του ο Ρούσσος Σ. Κούνδουρος, ανάμεσα στους καταδικασθέντες του 1929 βρίσκεται μία γυναίκα, ενώ έναν χρόνο μετά, το 1930 καταδικάσθηκαν εννέα γυναίκες με το Ιδιώνυμο. Ο αριθμός των καταδικασθέντων γυναικών αυξήθηκε το 1932 και παρατηρούμε είκοσι εννέα γυναίκες καταδικασμένες, ωστόσο τα επόμενα έτη μέχρι και το 1937 κυμαίνονται από δεκαοχτώ έως δεκατέσσερεις.[65] Πρόκειται για σημαντική πληροφορία εάν λάβουμε υπόψιν μας ότι οι γυναίκες δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, όμως από ότι φαίνεται μπορούσαν να εκδικαστούν για τις πολιτικές τους ιδέες. Στο έργο του Κούνδουρου δεν υπάρχει κάποια περεταίρω πληροφορία για την τύχη των γυναικών αυτών και για το πού και αν εξέτισαν τις ποινές τους, παρά μόνο ότι αποτελούσαν το 3,8% τω καταδικασθέντων.[66]

Επιστρέφοντας στον νόμο, ο ορισμός του αδικήματος παρέμεινε αόριστος και ασαφής. Έτσι με τον τρόπο αυτό οι αρχές μπορούσαν να τον ερμηνεύσουν όπως επιθυμούσαν και να ασκούν διώξεις και να απαγορεύουν συγκεντρώσεις σύμφωνα με αυτό που όριζαν οι ίδιοι ως κομμουνισμό. Επιπλέον το Ιδιώνυμο μπορούσε να καταργήσει θεμελιώδη δικαιώματα όπως αυτό του συνέρχεσαι και συνεταιρίζεσθαι, την ελευθερία της έκφρασης και την συμμετοχή στις απεργίες.[67] Έτσι συνέβαλλε στην καταστροφή της επέκτασης του εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα και στην εγκαθίδρυση της σοσιαλδημοκρατίας.[68]

Όσον αφορά τις διοικητικές εκτοπίσεις, οι περισσότεροι εξέτισαν τις ποινές τους σε νησιά του Αιγαίου, όπως στην Φολέγανδρο, την Ανάφη, την Κίμωλο, την Νάξο, την Πάρο και την Γαύδο. Κάποιοι στάλθηκαν και σε απομακρυσμένα χωριά, το πιο γνωστό είναι ο πειθαρχικός ουλαμός του Καλπακίου όπου στέλνονταν οι απείθαρχοι στρατιώτες και αργότερα οι στρατιώτες που θεωρούνταν ότι υπονόμευαν το φρόνημα του στρατού. Έγινε γνωστός μετά από αλλεπάλληλες καταγγελίες για τα βασανιστήρια και τους ξυλοδαρμούς, την εξαντλητική εργασία σε έργα οδοποιίας, υλοτομίας και

[65] Κούνδουρος,…ό.π., σ. 93-94.
[66] Κούνδουρος,…ό.π., σ. 93-95.
[67] Στο ίδιο, σ. 77-78
[68] Λιάκος,…ό.π., σ. 179-180.

μεταφοράς κάρβουνου, την λογοκρισία στην αλληλογραφία, και γενικά για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης. Ο πειθαρχικός ουλαμός του Καλπακίου θεωρείται από πολλούς ως πρόδρομος του στρατοπέδου συγκέντρωσης της Μακρόνησου.[69]

Επίσης οι πολιτικοί κρατούμενοι δεν απολάμβαναν προνομιακή μεταχείριση και δεν απαλλάσσονταν από την υποχρεωτική εργασία, όπως στις ευρωπαϊκές χώρες. Το μόνο που προβλέπονταν ήταν ότι έπρεπε είτε να εκτίουν την ποινή τους σε ξεχωριστές φυλακές ή σε ειδικά διαμορφωμένα κελιά. Η ποινή του ιδιώνυμου δεν μπορούσε να εξαγοραστεί με την καταβολή χρηματικού ποσού, αλλά όσοι είχαν εκτίσει το ένα τέταρτο της ποινής τους όφειλαν να δηλώσουν την μεταμέλειά τους και ότι στο μέλλον δεν θα διέπρατταν παρόμοιο έγκλημα. Πρόκειται, δηλαδή, για τον πρόδρομο των δηλώσεων μετανοίας, οι οποίες θα θεσπιστούν λίγα χρόνια αργότερα από την δικτατορία του Μεταξά.[70]

Για την θέσπιση του νόμου ο Βενιζέλος δήλωνε ότι δεν έχει στόχο να πλήξει τον κομμουνισμό στην Ελλάδα, αλλά τον μπολσεβικισμό. Αναγνώριζε ότι ο κίνδυνος δεν ήταν άμεσος, αλλά ήθελε να εξοπλίσει τις επόμενες κυβερνήσεις με όλα τα εφόδια για το μέλλον αφού είχε παρατηρήσει το κενό στην νομοθεσία.[71]

Ωστόσο το διάταγμα του 1926 ξανά τέθηκε σε ισχύ από την κυβέρνηση του Βενιζέλου και μάλιστα ο νομοθέτης φαίνεται ότι στόχευε αποκλειστικά στους κομμουνιστές. Ο νόμος 5174 της 18ης Ιουλίου του 1931 πρόβλεπε την συγκρότηση Επιτροπών Ασφαλείας σε μεγάλα εργατικά κέντρα της χώρας, όπως η Αθήνα, η Πάτρα και η Λέσβος για την επανεισαγωγή της διοικητικής εκτόπισης αφού φάνηκε ότι πολλά δικαστήρια προσπαθούσαν να την αποφύγουν.[72]

Είναι φανερό, όπως παρατηρεί ο Ρούσσος Κούνδουρος, ότι οι κυβερνήσεις προσπάθησαν να δημιουργήσουν έναν αντίπαλο για οικονομικούς, κοινωνικούς και ιδεολογικούς σκοπούς. Η διατύπωση της φράσης «μεταρρυθμιστικές ιδέες» εξυπηρετούσε ακριβώς αυτόν τον σκοπό, τον χαρακτηρισμό δηλαδή ορισμένων ιδεών ως επικίνδυνων. Έτσι σταδιακά έχουμε την διαμόρφωση μιας σταθερής ταύτισης των «μεν» και των «δε», δηλαδή των «αντιφρονούντων» που έφεραν το στίγμα του

[69] Βόγλης,…ό.π., σ. 58.
[70] Στο ίδιο, σ. 58-59.
Κούνδουρος,…ό.π., σ.74.
[71] Κούνδουρος,…ό.π., σ.80.
[72] Αλιβιζάτος,…ό.π., σ.347.

κομμουνισμού, που κατέληξε στην δημιουργία των εθνικόφρονων. Επομένως προκύπτει το ερώτημα, μήπως τα επιχειρήματα για την κοινωνική ασφάλεια είχαν ακριβώς τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που επιθυμούσε η άρχουσα τάξη. Αυτό ενδεχομένως να αποδεικνύεται από την επιτάχυνση προς την πλευρά της αριστεράς, η οποία κορυφώθηκε κατά τα πρώτα χρόνια της ναζιστικής κατοχής με την συμμετοχή στο Ελληνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ε.Α.Μ).[73] Ο Νίκος Αλιβιζάτος υποστηρίζει ότι οι κυρίαρχες τάξεις δεν μπορούσαν να ικανοποιήσουν τα δίκαια αιτήματα της εργατικής τάξης, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε σε παγκόσμιο επίπεδο. Γι' αυτό δεν προσπάθησαν να υλοποιήσουν τα αιτήματα των μαζών, αλλά να πάρουν οικονομικά μέτρα τα οποία τους επέφεραν έστω και ένα μικρό οικονομικό κέρδος. Αυτό που οδήγησε τον νομοθέτη στην κατασκευή νομοσχεδίων τα οποία θα αντιμετώπιζαν τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» δεν ήταν η ίδια η ιδεολογία, αλλά η ανάπτυξη των μαχητικών αγώνων των εργαζομένων.[74]

Τα αποτελέσματα του Ιδιώνυμου ήταν χιλιάδες εκτοπίσεις και συλλήψεις, η διάλυση εργατικών και άλλων οργανώσεων που συνδέονταν με το ΚΚΕ. Οι συλλήψεις από τον Αύγουστο του 1929 μέχρι και τον Ιούλιο του 1930 έφτασαν τις 1.428, ενώ είχαν ήδη διαλυθεί 19 συνδικάτα.

1.3 Οι διώξεις των κομμουνιστών στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου

Στις 4 Αυγούστου του 1936 ο Μεταξάς κατέλυσε το Κοινοβούλιο και επέβαλλε δικτατορία. Η γενική απεργία που είχε εξαγγελθεί για τις 5 Αυγούστου δεν συνιστούσε τόσο μεγάλη απειλή για την δημόσια τάξη, ώστε να επιβάλει την επιβολή της δικτατορίας. Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου αποτέλεσε την απάντηση στο πολιτικό αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί την δεκαετία του 1930, η αυξανόμενη δύναμη του ΚΚΕ υπήρξε ως δικαιολογία και όχι ως πραγματική αιτία. Οι δύο αντίπαλες παρατάξεις οι αντιβενιζελικοί και οι βενιζελικοί είχαν προσκολληθεί στην διαμάχη του παρελθόντος και δεν μπορούσαν να προτείνουν ουσιαστικές λύσεις, ώστε να αναδειχθούν ως ηγεμονικές δυνάμεις. Αυτό μπορεί να αποδειχθεί από την αυξανόμενη πολιτική αστάθεια με την άνοδο και την πτώση των κυβερνήσεων και την ολοένα και περισσότερο ανάμειξη των στρατιωτικών στο πολιτικό προσκήνιο, είτε με κινήματα είτε με πραξικοπήματα. Έτσι η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, η υποβάθμιση του

[73] Κούνδουρος,…ό.π., σ. 87-88.
[74] Αλιβιζάτος,…ό.π., σ. 385-386.

ρόλου του κοινοβουλίου και η προθυμία για εύρεση λύσεων αντίθετων στο σύνταγμα, δημιούργησαν το έδαφος προς την αυταρχικότητα.[75]

Στο πρώτο του διάγγελμα στις 4 Αυγούστου ο Μεταξάς ανακοίνωσε ότι η δικτατορία ήταν αντικομμουνιστική και αντικοινοβουλευτική. Παρά τις προσπάθειές του για την σύνδεση του με την φασιστική Ιταλία, το καθεστώς ουδέποτε υπήρξε ως φασιστικό, αλλά ως αυταρχικό. Στην Ελλάδα ποτέ δεν εμφανίστηκε κάποιο κίνημα που να υποστηρίζει τον φασισμό ούτε πριν την επιβολή της δικτατορίας, αλλά ούτε και μετά, παρά τις προσπάθειες του Μεταξά. Η έλλειψη ανεξάρτητης κοινωνική βάσης τον ανάγκασε να στηρίζεται στην βοήθεια του Βασιλιά και των Μεγάλων Δυνάμεων.[76]

Η δικτατορία σημαδεύτηκε από μία σειρά αντικομμουνιστικών νομοθετημάτων, όπου ήταν ξεκάθαρες η προθέσεις του νομοθέτη να καταστήσει αξιόποινη οποιαδήποτε στάση που ήταν εχθρική στο νέο καθεστώς. Ακόμα και ο ίδιος ο Μεταξάς είχε καταστήσει σαφές ότι τα ατομικά δικαιώματα έπρεπε να παραγκωνιστούν για το καλό του κοινωνικού συνόλου. Έτσι τα ατομικά δικαιώματα αντικαταστάθηκαν από την έννοια του καθήκοντος, που αυτό σήμαινε την προσχώρηση σε κάποιες θέσεις του καθεστώτος.[77]

Καθ' όλη την διάρκεια της δικτατορίας η χώρα έζησε την αναστολή των συνταγματικών εγγυήσεων και των ελευθεριών. Μάλιστα το νέο καθεστώς δεν χρειάστηκε να νομοθετήσει νέα δικαιώματα ή νόμους, παρά μόνο καταστάσεις οι οποίες ήταν εξόφθαλμα αυθαίρετες ή κάποια εγκλήματα που στρέφονταν κατά του καθεστώτος. Ουσιαστικά το δικτατορικό καθεστώς νομοθέτησε σε τρείς τομείς. Ο πρώτος αφορούσε τον αντικομμουνισμό, με αυστηρότερους αυτήν την φορά νόμους από αυτούς της προηγούμενης περιόδου. Ο δεύτερος τομέας σκόπευε στον αυστηρό έλεγχο του Τύπου και ο τρίτος στον περιορισμό της κατασκοπείας στις παραμεθόριες περιοχές.[78]

Το Ιδιώνυμο του 1929 αντικαταστάθηκε από έναν ακόμα πιο αυστηρό νόμο, ο οποίος εκδόθηκε στις 18 Σεπτεμβρίου 1936, μόλις έναν περίπου μήνα μετά την

[75] Αλιβιζάτος,…ό.π., σ.84-85
Βόγλης,…ό.π., σ. 61.
[76] Βόγλης,…ό.π., σ. 62.
[77] Αλιβιζάτος,…ό.π., σ. 414-415.
[78] Στο ίδιο, σ. 416-417.
Λιάκος,…ό.π., σ. 182.

εγκαθίδρυση της δικτατορίας. Ο Αναγκαστικός Νόμος 117 «περί μέτρων προς καταπολέμησιν του κομμουνισμού και των εκ τούτου συνεπειών» ήταν ακόμα πιο αυταρχικός και τιμωρούσε με ποινή φυλάκισης έως πέντε έτη ή ποινή εκτόπισης έως έξι μήνες, όποιον επεδίωκε ακόμα και γραπτώς να διαδώσει ιδέες οι οποίες στρέφονταν στην ανατροπή του καθεστώτος. Για τον νομοθέτη, πλέον, διώκονταν ποινικά η απόπειρα διάδοσης ιδεών και όχι η προσπάθεια εφαρμογής τους. Επίσης ήταν ποινικά κολάσιμη η προσπάθεια κήρυξης απεργίας και η παρότρυνση των απεργών σε ενέργειες κατά του καθεστώτος. Απαγορεύονταν η διάδοση προκηρύξεων, η προπαγάνδισή τους σε δημόσιο χώρο και η προσπάθεια προσηλυτισμού ανηλίκων και δημοσίων υπαλλήλων. Έτσι κι αλλιώς, η συμμετοχή σε συγκεντρώσεις, ακόμα και ιδιωτικές, επέφεραν ποινή φυλάκισης. Τα υπόλοιπα άρθρα ήταν παρόμοια με αυτά του Ιδιώνυμου στην πιο αυταρχική εκδοχή τους, εκτός από το τελευταίο το οποίο απαιτούσε από τους εκδότες, τους βιβλιοπώλες και τους πολίτες να παραδώσουν στα αστυνομικά τμήματα τα βιβλία που θεωρούνταν επικίνδυνα μέσα σε 20 ημέρες από την δημοσίευση του νόμου. Όσοι δεν το έπρατταν θα τιμωρούνταν με ποινή φυλάκισης ή εκτόπιση τριών μηνών ή ενός έτους.[79]

Ο Αναγκαστικός Νόμος 117 εμπλουτίστηκε από τον Αναγκαστικό Νόμο 1075 «Περί μέτρων ασφαλείας του Κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των πολιτών» που δημοσιεύθηκε στις 18 Φεβρουαρίου 1938. Ο νόμος περιλάμβανε τα άρθρα του Νόμου 117, αλλά προστέθηκαν τρία ακόμα άρθρα. Το πρώτο αφορούσε τις «δηλώσεις μετανοίας», όπως και με τον νόμο του 1933, τα άτομα που είχαν εκτίσει το ένα τρίτο της ποινής τους μπορούσαν να αφεθούν ελεύθερα, εάν δήλωναν γραπτώς ή και προφορικώς ότι είχαν μετανοήσει για το έγκλημά τους και στο μέλλον δεν θα εμπλέκονταν σε αδικήματα που ορίζονταν από τον ίδιο νόμο. Το δεύτερο άρθρο αφορούσε την δημιουργία ειδικών φυλακών που προορίζονταν για την κράτηση των πολιτικών κρατούμενων, οι οποίοι θα κρατούνταν σε ειδικούς χώρους φυλάκισης τα «Στρατόπεδα Συγκέντρωσης» και θα υποβάλλονταν σε υποχρεωτική εργασία. Το τελευταίο μέτρο ήταν το «πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων», σύμφωνα με το οποίο κάθε πολίτης που επιθυμούσε να εργαστεί στο δημόσιο έπρεπε να έχει στην

[79] Αλιβιζάτος,…ό.π., σ. 417-419.
Βόγλης,…ό.π., σ. 63.

κατοχή του ένα πιστοποιητικό που θα πιστοποιούσε ότι τα κοινωνικά του φρονήματα δεν ήταν αντίθετα με το καθεστώς.[80]

Οι νόμοι αυτοί υπήρξαν η κληρονομιά της μεσοπολεμικής περιόδου στην μεταπολεμική περίοδο. Οι δηλώσεις μετανοίας και το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων και τα στρατόπεδα εγκλεισμού κομμουνιστών θα συνεχίσουν να υφίστανται καθ' όλη την μεταπολεμική περίοδο. Επιπλέον, δεν διώκονταν πράξεις αλλά ιδέες. Δεν διώκονταν η πράξη αλλά το κίνητρο. Είναι πολύ σημαντικό, όπως παρατηρούν ο Νίκος Αλιβιζάτος και ο Πολυμέρης Βόγλης, ότι οι δύο διαδοχικοί νόμοι δεν κατηγορούν την πολιτική ιδεολογία και την σύνδεσή της με κάποιο συγκεκριμένο έγκλημα, αλλά μέσω αυτής κατασκευάζεται το έγκλημα.[81]

Σημαντικό ρόλο στις διώξεις των κομμουνιστών είχε το Υφυπουργείο Δημοσίας Ασφάλειας, το οποίο υπάγονταν στο Υπουργείο Εσωτερικών, με επικεφαλής τον Κ. Μανιαδάκη. Ο Μανιαδάκης κατέστη υπεύθυνος για την πολιτική καταστολή και η υπηρεσία του δεν λογοδοτούσε πουθενά παρά μόνο στον πρωθυπουργό. Ουσιαστικά δημιουργήθηκε μία πολιτική αστυνομία, αντίστοιχη με αυτήν που λειτουργούσε στην Γερμανία και την Ιταλία αλλά χωρίς την ίδια δύναμη. Η δημιουργία αυτού του σώματος έγινε για να αποσυνδεθεί η δημόσια τάξη και ασφάλεια από τα σώματα ασφαλείας και το δικαστικό σώμα, ώστε να ασκείται ο απαραίτητος έλεγχος από τα ανώτερα κλιμάκια του «Νέου Κράτους».[82]

Ο ρόλος του Μανιαδάκη ήταν η δίωξη των κομμουνιστών, γι' αυτό δημιουργήθηκε και η Διεύθυνση Ειδικής Ασφάλειας που εξειδικεύονταν σε αυτόν τον τομέα. Για να φέρει σε πέρας το καθήκον που του ανατέθηκε, έθεσε σε εφαρμογή πολλές αυθαίρετες πρακτικές. Μία από αυτές ήταν σωματική και ψυχολογική εξόντωση των αντιπάλων του καθεστώτος, εκτός από τα βασανιστήρια, τους οποίους κρατούσε από μήνες έως και χρόνια σε απομονωμένα κελιά. Προκειμένου να υπογράψουν δήλωση τα άτομα για τα οποία υπήρχαν υποψίες ότι είναι μέλη του ΚΚΕ ή δρουν κατά του «Νέου Κράτους», απειλούνταν ότι θα σταλούν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης χωρίς δίκη πράγμα που μπορούσαν να αποφύγουν υπογράφοντας τις δηλώσεις

[80] Βόγλης,…ό.π., σ. 63.
Καραμανωλάκης,…ό.π., σ. 84-85.
Αλιβιζάτος,…ό.π., σ. 419-422.
Λιάκος,…ό.π., σ. 183.
[81] Βόγλης,…ό.π., σ. 64.
[82] Αλιβιζάτος…ό.π., σ. 434-435.

μετανοίας που αναφέρθηκαν παραπάνω. Μετά την υπογραφή της η δήλωση, δημοσιεύονταν στον ημερήσιο Τύπο και το καθεστώς τις χρησιμοποιούσε αναλόγως. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Μανιαδάκη, κατά τα τρία πρώτα χρόνια της δικτατορίας υπέγραψαν δηλώσεις περίπου 50 χιλιάδες άτομα έναντι των 15-16 χιλιάδων μελών του ΚΚΕ. Αυτό αποδεικνύει τον ζήλο που επέδειξαν οι αρχές στις οδηγίες των αρχηγών τους.[83]

1.4 Η ανασυγκρότηση του κράτους, μετά την Κατοχή, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο

Στα χρόνια της Κατοχής οι αστοί πολιτικοί και το στέμμα ήταν απόντες σε αντίθεση με το ΚΚΕ του 5,76% των εκλογών του 1936, το οποίο αν και αποδεκατισμένο από τις διώξεις της μεταξικής περιόδου κατάφερε να πολλαπλασιάσει την επιρροή του. Το κενό που δημιουργήθηκε από την απουσία του πολιτικού κόσμου κατάφερε να καλυφθεί από το ΕΑΜ, γι' αυτό και την περίοδο αυτή σημειώθηκε πρώτον ριζοσπαστικοποίηση της κοινωνίας και μαζική είσοδος των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων στην πολιτική που στόχευαν στην απελευθέρωση και την κοινωνική μεταρρύθμιση.[84]

Σε όλες τις χώρες μετά την λήξη του πολέμου υπήρξε η διαπίστωση ότι δεν μπορούσαν να επιστρέψουν στις πολιτικές και κοινωνικές αξίες του παρελθόντος. Το ίδιο συνέβη και στην Ελλάδα, μετά την απελευθέρωση έπρεπε να διαμορφωθεί το κατάλληλο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο, ώστε να περάσει η εξουσία από το ΕΑΜ στην κυβέρνηση της Αθήνας.[85] Έτσι εισήχθη στον δημόσιο λόγο η εθνικοφροσύνη που κατασκευάστηκε μέσω των έκτακτων νόμων που ψηφίστηκαν από το 1946 μέχρι και το 1949. Ενώ η συνέχεια πρακτικών καταστολής και η εμπλοκή ελληνικών μηχανισμών ασφαλείας ήδη από την περίοδο της Κατοχής δείχνουν ότι οι μεταπολεμικές διώξεις δεν εμφανίστηκαν μεταπολεμικά, αλλά προϋπήρχαν από την προηγούμενη περίοδο.[86]

Αρχικά, το κυρίαρχο ζήτημα ήταν η αποκατάσταση της καθεστηκυίας τάξης με την αποστράτευση του ΕΑΜ και την δημιουργία ενός εθνικού στρατού. Όταν οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν σε αδιέξοδο, το ΕΑΜ κάλεσε σε γενική απεργία στις 3

[83] Αλιβιζάτος,…ό.π., σ. 437.
Βόγλης,…ό.π., σ.64.
[84] Βόγλης..ό.π., σ. 80
Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικόφρονων: Αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές» στο *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα, Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-1952*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 10.
[85] Βόγλης,…ό.π., σ.80.
[86] Χαραλαμπίδης,…ό.π., σ. 95-100.

Δεκεμβρίου 1944. Ενώ είχαν συρρεύσει μεγάλα πλήθη στην πλατεία Συντάγματος, η αστυνομία άνοιξε πυρ εναντίον των άοπλων διαδηλωτών. Το αποτέλεσμα ήταν ο θάνατος τουλάχιστον δεκαέξι ατόμων και ο τραυματισμός πολύ περισσότερων. Την αμέσως επόμενη μέρα το ΚΚΕ κάλεσε σε πορεία διαμαρτυρίας, της οποίας ηγούνταν τρείς γυναίκες με το χαρακτηριστικό πανό που έγραφε: «Όταν ο λαός βρίσκεται μπροστά στον κίνδυνο της τυραννίας, διαλέγει τις αλυσίδες ή τα όπλα». Σκοπός του ΚΚΕ ήταν ο εξαναγκασμός σε παραίτηση της κυβέρνησης Παπανδρέου και όχι ο πόλεμος, αφού θεωρούσαν ότι οι Βρετανοί δεν θα προέβαιναν σε στρατιωτική παρέμβαση και η κυβέρνηση θα αναγκάζονταν σε υποχώρηση μετά την ήττα της.[87]

Για έναν ολόκληρο μήνα η Αθήνα μετατράπηκε σε πεδίο μάχης οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ από την μία βρίσκονταν στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, οι οδηγίες του ΚΚΕ ήταν να μην επιτεθούν και δεν συμμετείχαν στη μάχη της Αθήνας, και από την άλλη οι αστυνομικές και οι στρατιωτικές δυνάμεις, οι οποίες είχαν «εκκαθαριστεί» από τους κομμουνιστές, την Εθνοφυλακή και τα βρετανικά στρατεύματα που όλο αυξάνονταν και έφτασαν να αριθμούν τους 75 χιλιάδες άνδρες. Στις 6 Ιανουαρίου οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ υποχώρησαν, μετά από τριάντα μέρες οδομαχιών. Ο κατάλογος των απωλειών και των αιχμάλωτων στρατιωτών μετρά χιλιάδες. Τουλάχιστον 7 χιλιάδες άτομα σκοτώθηκαν, 12 χιλιάδες αριστεροί αιχμαλωτίστηκαν από τους Βρετανούς και την κυβέρνηση από τους οποίους οι 8 χιλιάδες μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα της Ανατολής και 15 χιλιάδες πιάστηκαν όμηροι του ΕΛΑΣ. Οι όμηροι του ΕΛΑΣ εξαναγκάστηκαν σε εξαντλητικές πορείες, εως και εννέα ωρών, μέσα στον χειμώνα με τους περισσότερους από αυτούς να μην διαθέτουν τον κατάλληλο ρουχισμό, όσοι δεν μπορούσαν να συνεχίσουν εκτελέστηκαν, ενώ πολλοί πέθαναν κατά την διάρκεια των πορειών.[88]

Απότοκο των Δεκεμβριανών ήταν η υπογραφή στις 15 Φεβρουαρίου 1945 της Συμφωνίας της Βάρκιζας, η οποία σφράγιζε την ήττα του ΕΑΜ απαιτώντας των αφοπλισμό των ανταρτών.[89] Περιλάμβανε τις διατάξεις με τις οποίες θα επαναφέρονταν τα δικαιώματα και οι ελευθερίες των πολιτών, εννέα χρόνια μετά την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Ύστερα από τον αφοπλισμό και την απομάκρυνση του ΚΚΕ από την διακυβέρνηση της χώρας, η κυβέρνηση της Αθήνας

[87] Βόγλης..ό.π., σ. 81.
[88] Βόγλης..ό.π., σ. 81-82.
[89] Στο ίδιο, σ. 82.

αναγνώρισε, έστω τυπικά, «τας απανταχού καθιερωμένας Δημοκρατικάς Αρχάς, την ελευθέραν εκδήλωσιν των πολιτικών και κοινωνικών φρονημάτων των πολιτών» και μαζί με αυτό καταργούσε κάθε περιοριστικό νόμο όλης της προηγούμενης περιόδου.[90]

Επίσης η κυβέρνηση δεσμεύτηκε να άρει τον στρατιωτικό νόμο που είχε τεθεί σε ισχύ την επαύριον της 4ης Αυγούστου του 1936, να εκκαθαρίσει την δημόσια διοίκηση, την αστυνομία και την χωροφυλακή με όσα άτομα είχαν συνεργαστεί με την δικτατορία Μεταξά από το 1936 έως το 1941 και τους δωσίλογους (αυτούς που είχαν συνεργαστεί με τους ξένους κατακτητές δηλαδή) και να ανασυγκροτήσει τα σώματα ασφαλείας με βάση την καθολική στρατιωτική θητεία, χωρίς την εφαρμογή πολιτικών και κοινωνικών φρονημάτων. [91] Το πρώτο άρθρο της συμφωνίας όριζε ρητά την ελευθερία του Τύπου και τις συνδικαλιστικές ελευθερίες. Τέλος, από τα βασικά σημεία της Βάρκιζας ήταν η αμνηστία των πολιτικών εγκλημάτων του Δεκέμβρη και θα τιμωρούνταν σύμφωνα με τις ισχύουσες ποινικές διατάξεις.[92]

Ωστόσο η συμφωνία της Βάρκιζας δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Το καθεστώς που διαδέχθηκε την κυβέρνηση Πλαστήρα, από το 1945 και μετά, δεν τήρησε την συμφωνία που είχε υπογραφεί. Μάλιστα, εξαπέλυσε ένα κύμα τρομοκρατίας κατά του ΕΑΜ. Οι δωσίλογοι δεν διώχθηκαν ποτέ από τις θέσεις τους, ακόμα και αυτοί που είχαν απομακρυνθεί από την κυβέρνηση Παπανδρέου μετά την απελευθέρωση, ενώ για όσους δημόσιους υπαλλήλους υπήρχαν υπόνοιες ότι ήταν αριστεροί εκδιώχθηκαν από τις θέσεις τους.[93]

Η περίοδος αυτή που ονομάζεται ως η «λευκή τρομοκρατία» διήρκησε από το 1945 έως και τις βουλευτικές εκλογές του Μαρτίου του 1946 και μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη φάση των διώξεων των αριστερών. Ουσιαστικά μετά την υπογραφή της Βάρκιζας οι αντάρτες είχαν μείνει αβοήθητοι απέναντι στην βία των ένοπλων ακροδεξιών μοναρχικών ομάδων, οι οποίες θα έκαναν οτιδήποτε ήταν δυνατό για να διωχθούν οι κομμουνιστές. Ειδικότερα στην ύπαιθρο η Εθνοφυλακή συνεργάστηκε με αυτές τις ένοπλες ομάδες, που υπήρχαν ήδη από την Κατοχή και μάχονταν κατά του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Υπήρξαν ο φορέας της «λευκής τρομοκρατίας» και με την ανοχή του

[90] Αλιβιζάτος,…ό.π., σ. 452.
[91] Νίκος Αλιβιζάτος, «Καθεστώς «έκτακτης ανάγκης» και πολιτικές ελευθερίες» στο Γιάννης Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950 ένα έθνος σε κρίση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984: σ.384.
[92] Αλιβιζάτος, πολιτικοί θεσμοί,…ό.π., σ. 452.
[93] Αλιβιζάτος, «Καθεστώς «έκτακτης ανάγκης…,ό.π., σ.384.
Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Οι δωσίλογοι. Ένοπλη, πολιτική και οικονομική συνεργασία στα χρόνια της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2024, σ. 25-27, 402-403.

κράτους συνέβαλαν στις διώξεις των κομμουνιστών, μετά την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας. Οι ομάδες αυτές υπήρξαν ο φορέας του κράτους για την εφαρμογή του «νόμου και της τάξης», αφού δεν μπορούσε να οργανωθεί σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα και να δημιουργήσει επίσημα ομάδες διώξεων. Σύμφωνα με πληροφορίες του ΕΑΜ έναν χρόνο μετά την συμφωνία της Βάρκιζας ο απολογισμός της «λευκής τρομοκρατίας» ήταν 1.192 θάνατοι, 159 βιασμοί γυναικών, 6.413 τραυματισμοί και 551 γραφεία και τυπογραφεία του ΕΑΜ κατεστραμμένα. Η εντύπωση ότι αυτές οι ομάδες λειτουργούσαν με την ανοχή του κράτους, αποδεικνύεται από το γεγονός ότι τα μέλη τους δεν υπέστησαν καμία δίωξη.[94]

Το θεσμικό πλαίσιο, σύμφωνα με το οποίο διώχθηκαν χιλιάδες κομμουνιστές από το 1946 έως και το 1949, διαμορφώθηκε γύρω από την έννοια της εθνικοφροσύνης. Η εθνικοφροσύνη υπήρξε στο επίκεντρο τα εμφυλιακά και τα πρώτα μεταμφυλιακά χρόνια και ταυτίστηκε με τον αντικομμουνισμό. Ο αντικομμουνισμός μετατράπηκε σε κρατικό εγχείρημα, ενώ όλη η βιαιότητα της εποχής εκφράστηκε μέσω των νομοθετικών διαταγμάτων που ψηφίστηκαν την περίοδο αυτή και είχε άμεσο αντίκτυπο σε εκείνους που συνδέονταν άμεσα, δηλαδή σε αυτούς και αυτές που βρίσκονταν στην φυλακή και την εξορία.[95]

1.5 Τα έκτακτα νομοθετήματα

Σημαντικές για την εξέλιξη των νομοθετημάτων και την τύχη του ΚΚΕ και της αριστεράς εν γένει ήταν οι βουλευτικές εκλογές τον Μάρτιο του 1946 και το δημοψήφισμα για την επιστροφή του βασιλιά Γεωργίου Β' στην Ελλάδα την 1η Σεπτεμβρίου 1946. Στις βουλευτικές εκλογές τα μικρότερα κόμματα και το ΚΚΕ απείχαν εξαιτίας της «λευκής τρομοκρατίας», την παραποίηση των εκλογικών καταλόγων και την μη αντιπροσωπευτικότητα της κυβέρνησης που είχε αναλάβει την διεξαγωγή των εκλογών. Εξάλλου υπήρχαν στο βουνό ένοπλες ομάδες του ΕΑΜ-

[94] Βόγλης,…ό.π., σ. 83-86.
Νένη Πανουργιά, *Επικίνδυνοι πολίτες*…ό.π., σ. 115-116.
[95] Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή, όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999: σ. 23.
Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967: Παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού», στο *Γρηγόρης Φαράκος: διαδρομές στην Ιστορία*, Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2011: σ.170.
Μπουρνάζος,…ό.π., σ. 10.

ΕΛΑΣ, επειδή είχε προηγηθεί η δεύτερη Ολομέλεια του ΚΚΕ που είχε αποφασίσει τον συνδυασμό της πολιτικής και στρατιωτικής δράσης.[96]

Μαζί με την επιστροφή του βασιλιά, ύστερα από το δημοψήφισμα της 1ης Σεπτεμβρίου του 1946 με 64,8% ποσοστό υπέρ της αποκατάστασης της βασιλείας αποκαταστάθηκε και το προηγούμενο πολιτειακό καθεστώς. Αυτή την φορά οι Βρετανοί προέτρεψαν την Αμερική να αναλάβουν την οικονομική βοήθεια στην Ελλάδα, εξαιτίας των οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι ίδιοι. Με αυτόν τον τρόπο οι ΗΠΑ μετατράπηκαν σε παγκόσμια δύναμη και το δόγμα Τρούμαν ήταν αυτό που έθεσε το πλαίσιο του αντικομμουνισμού στην χώρα. Για την κυβέρνηση Τρούμαν ο ελληνικός εμφύλιος αντιπροσώπευε την σοβιετική επιθετικότητα. Έτσι ο ελληνικός αντικομμουνισμός μετατράπηκε σε αναπόσπαστο κομμάτι του Ψυχρού Πολέμου, αφού μέσω της Ελλάδας οι ΗΠΑ βρήκαν ευκαιρία για την αναχαίτηση του κομμουνισμού.[97]

Στις 18 Ιουνίου 1946 ψηφίστηκε από την κυβέρνηση Τσαλδάρη το Γ' Ψήφισμα «περί εκτάκτων μέτρων αφορώντων την δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν». Σύμφωνα με αυτό το ψήφισμα τιμωρούνταν με θάνατο όσοι συνωμοτούσαν για την απόσπαση μέρους της Επικράτειας, όσοι ορκίστηκαν να προκαλέσουν στάση ή συνεργάστηκαν με ξένους για την πραγματοποίησή της και όσοι οργάνωσαν ή συμμετείχαν σε ένοπλες ομάδες για την πραγματοποίηση των παραπάνω. Με ισόβια ποινή φυλάκισης ή θάνατο τιμωρούνταν όσοι διοργάνωναν ομάδες για να επιτεθούν στις αρχές, εγκλήματα κατά της ζωής, εμπρησμού και ληστείας και την απελευθέρωση κρατουμένων. Οι αρχές μπορούσαν να διαπράττουν κατ' οικον έρευνες καθ' όλη την διάρκεια της μέρας και να επιβάλλουν περιορισμούς στην κυκλοφορία. Με πολλή αυστηρή ποινή τιμωρούνταν όσοι συμμετείχαν σε παράνομα συλλαλητήρια και απεργίες και δεν είχαν ενημερώσει του εργοδότες τους. Τέλος, η διάρκεια της προφυλάκισης μπορούσε να λειτουργήσει επ' αόριστον, ενώ η καινοτομία του ήταν η λειτουργεία έκτακτων στρατοδικείων στην Βόρεια και Κεντρική Ελλάδα για την εκδίκαση των υποθέσεων αυτών, αλλά η λειτουργία τους επεκτάθηκε σε όλη τη χώρα.[98]

---

[96]Βόγλης,…ό.π., σ. 89.
[97] Στο ίδιο, σ. 90.
Μπουρνάζος,…ό.π., σ. 10.
[98] Στο ίδιο, σ. 13-14.
Λαμπροπούλου,…ό.π., σ. 25.
Βόγλης,…ό.π., σ. 93.
Αλιβιζάτος, *οι πολιτικοί θεσμοί…*,ό.π., σ.495-511.

Τα περιβόητα έκτακτα στρατοδικεία ήταν γνωστά για την αυστηρότητα με την οποία αντιμετώπιζαν τους κατηγορούμενος αφού δεν δίσταζαν να επιβάλλουν την βαρύτερη των ποινών σε όσους εκδίκαζαν. Αν και δεν υπάρχουν επίσημα στατιστικά στοιχεία, υπολογίζεται ότι είχαν καταδικαστεί σε θάνατο περίπου 8 χιλιάδες άτομα.[99]

Την περίοδο αυτή ψηφίστηκε πληθώρα έκτακτων μέτρων τα οποία, όπως φαίνεται, είχαν σκοπό να τιμωρήσουν την πρόθεση και όχι την πράξη. Στόχος ήταν η τιμωρία όσων πίστευαν σε μία ιδεολογία και δεν είχαν πρόθεση να την αποκηρύξουν.[100] Το νομοθετικό διάταγμα της 4ης Μαΐου 1946 επανάφερε σε λειτουργία τον νόμο του 1926 που αφορούσε τις διοικητικές εκτοπίσεις και την σύνθεση των Επιτροπών Ασφαλείας. Με ποινή εκτόπισης τιμωρούνταν όσοι έκριναν οι αρχές ύποπτο για την δημόσια τάξη, ενώ πλέον μπορούσαν να εκτοπιστούν και οι συγγενείς πρώτου βαθμού αξιωματικών που εγκατέλειπαν τον στρατό για να προσχωρήσουν στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ.[101] Το Ψήφισμα Θ' (1946) προέβλεπε την απόλυση των δημοσίων υπαλλήλων που είχαν συμμετάσχει στα Δεκεμβριανά ή δρούσαν «κατά της εκ τω Κράτει εννόμου τάξεως, ή υπέρ των συμετασχόντων εις την άνω στάσιν ή υπέρ των αντικρατικών και αντεθνικών επιδιώξεων τούτων».[102] Το ψήφισμα ΛΑ΄ απαγόρευε την κυκλοφορία αριστερών εντύπων. Το Ψήφισμα ΚΘ΄ παρείχε αμνηστία σε όσους αντάρτες παρείχαν πληροφορίες για τον ΔΣΕ. Το Ψήφισμα ΛΖ΄ στερούσε την ελληνική ιθαγένεια στους «αντεθνικά δρώντας», το ψήφισμα Μ΄ προέβλεπε την δήμευση ολόκληρης ή μέρος της κινητής και ακίνητης περιουσίας σε όσους συμμετείχαν στον «συμμοριακόν αγώνα». Το Ψήφισμα ΛΘ΄ (Δεκέμβριος 1947) κήρυσσε συλλήβδην την κήρυξη απεργιών, ανακλήθηκε το 1948 εξαιτίας της διεθνούς κατακραυγής που προκάλεσε. Τέλος το Ψήφισμα ΟΖ΄ προέβλεπε τη δημιουργία Οργανισμού Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου.[103]

Ωστόσο οι πιο αυστηροί νόμοι θεσπίστηκαν το 1947 και το 1948 επιφέροντας έτσι την οριστική ρήξη μεταξύ του ΚΚΕ και της κυβέρνησης. Ο Αναγκαστικός Νόμος 509/1947 «περί μέτρων ασφαλείας του Κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικού

Σπύρος Εργολάβος, *Η δίκη της Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1998: σ.36.

[99] Βόγλης,…όπ., σ. 93.

[100] Αλιβιζάτος, «Καθεστώς έκτακτης ανάγκης…,ό.π.,σ.388.

[101] Βόγλης,…ό.π., σ. 93-94.

[102] Αλιβιζάτος, *οι πολιτικοί θεσμοί…*,ό.π., σ. 474-479.

[103] Αλιβιζάτος, *οι πολιτικοί θεσμοί…*ό.π., σ. 487-45
Μπουρνάζος,…ό.π., σ. 14.
Βόγλης,….ό.π., σ. 94.

καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», ψηφίστηκε στις 27 Δεκεμβρίου 1947 από τον υπουργός Δικαιοσύνης Χρήστο Λαδά της Προσωρινής Κυβέρνησης, τρεις ημέρες μετά την αναγγελία συγκρότησης της. Η εισαγωγή του νόμου, που σημάδεψε την πολιτική ζωή της χώρας για τις επόμενες δεκαετίες, ανέφερε τα παρακάτω *≪Από καιρού χρησιμοποιούμενοι, οι αποτελούντες ελαχίστην αντεθνικήν μειονότητα ανατροπείς, ως πρωτοπόρον τάγμα θανάτου υπό των προαιωνίων εχθρών του Γένους, καθ' ας στιγμάς οιΈλληνες καθημαγμένοι εκ της διαρκούς υπέρ βωμών και εστιών πάλης, ητοιμάζοντο να μεταβώσιν εις τας εκκλησίας των διά να εορτάσωσιν την μεγάλην εορτήν, οι αρνηταί τηςΠατρίδος, της Οικογενείας και της Θρησκείας, εσκέπτοντο το έγκλημα και δεν εδίστασαν να το ολοκληρώσουν. Εις αυτούς απαντά ο Ελληνικός λαός, έτοιμος εις κάθε θυσίαν και αποφασισμένος να προασπίση τα πάτρια χώματα και τας ελευθερίας του* […]. [104] Ο Α.Ν. 509 έθετε εκτός νομιμότητας το ΚΚΕ, το ΕΑΜ, την ΕΑ και όποιο άλλο κόμμα στόχευε στην «κατά της ακεραιότητας της Χώρας προδοτικήν ανταρσίαν». Τιμωρούσε με θάνατο όποιον προσπαθούσε να ανατρέψει με την βία το πολίτευμα ή στόχευε στην απόσπαση μέρους της Επικράτειας. Απαγόρευε τα συλλαλητήρια και τις απεργίες και θέσπιζε την απόλυση των δημόσιων υπαλλήλων και απόταξη των αξιωματικών που συμμετείχαν στην ανταρσία με κομμουνιστικά φρονήματα. Όλα τα παραπάνω αδικήματα εκδικάζονταν από τα έκτακτα στρατοδικεία. [105]

Έναν χρόνο μετά εισήχθη ο Αναγκαστικός Νόμος 516 του 1948, όπου θέσπιζε το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων στου δημόσιους υπαλλήλους. Στις δημόσιες υπηρεσίες συγκροτήθηκαν «συμβούλια νομιμοφροσύνης», τα οποία έλεγχαν τις πολιτικές πεποιθήσεις όσως επρόκειτο να προσληφθούν στις δημόσιες υπηρεσίες και όσων εργάζονταν ήδη σύμφωνα με πληροφορίες που τους παρείχαν οι αστυνομικές και στρατιωτικές αρχές. Επιπλέον όσοι εργάζονταν ήδη ήταν υποχρεωμένοι να υπογράψουν έγγραφη δήλωση για την νομιμοφροσύνη τους και ότι δεν υπήρξαν ποτέ μέλος του ΚΚΕ, του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και μια σειράς άλλων αριστερών οργανώσεων, καταδικάζουν τον κομμουνισμό και την ανατροπή του πολιτεύματος με την βία, γνωρίζουν ότι «η εν Ελλάδι συμμοριακή σπείρα και ο εν Ελλάδι Κομμουνισμός δρουν και προδοτικώς κατά των συμφερόντων της ακεραιότητας της χώρας μας και

[104] Α.Ν 509, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ.203, 27 Δεκεμβρίου 1947.
[105] Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί…*,ό.π., σ. 511-523.
Μπουρνάζος,…ό.π., σ. 13.

συνεργαζόμενοι μετά γειτονικών Κρατών εχθρικών προς την Ελλάδα διακείμενων φονεύουν και βασανίζουν αδικαιολογήτως αθώους Έλληνας, πυρπολούν και διαρπάζουν τας περιουσίας των, καταστρέφουν τα κοινωφελή έργα και απάγουν γέροντας και κατοίκους;»[106] Στο τέλος της η δήλωση ρωτούσε, εάν ο δημόσιος υπάλληλος είναι πρόθυμος να υπηρετήσει τίμια και πιστά «την Πατρίδα και το Δημοκρατικόν αυτής καθεστώς».[107] Στον συγκεκριμένο αναγκαστικό νόμο φαίνεται η επιρροή της Αμερικής και η εμπλοκή της στα εγχώρια τεκταινόμενα, αφού θυμίζει σε πολύ μεγάλο βαθμό το αντίστοιχο Πρόγραμμα Νομιμοφροσύνης της Κυβέρνησης Τρούμαν.[108]

Μετά την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας, το 1945, τα άτομα που φυλακίστηκαν υπολογίζονται περίπου στα 10 χιλιάδες. Από το 1947 και μετά και την κατάλληλη διαμόρφωση του νομικού πλαισίου, ο αριθμός των πολιτικών κρατουμένων έφτασε στο απόγειό του. Σύμφωνα με έκθεση του ΚΚΕ, τον Σεπτέμβριο του 1947 19.620 πολιτικοί κρατούμενοι βρίσκονταν στη φυλακή και 36.948 στην εξορία, στον αριθμό αυτό συμπεριλαμβάνονται και οι εξορισμένοι στο στρατόπεδο της Μακρονήσου στρατιώτες. Τον Μάιο του 1948, πληροφορούμαστε από μία βρετανική έκθεση, υπήρχαν 21.853 άτομα στις φυλακές εκ των οποίων το 66% αναφέρονται ως αριστεροί, 10.365 εξόριστοι και 15.242 στο στρατόπεδο της Μακρονήσου. Από στοιχεία της ελληνικής κυβέρνησης το 1949, μετά την λήξη του Εμφυλίου πολέμου, οι πολιτικοί κρατούμενοι αριθμούνται στις 18 χιλιάδες και 31 χιλιάδες άτομα βρίσκονταν εξόριστα στο στρατόπεδο της Μακρονήσου και σε άλλα. Το 1950 ο αριθμός των πολιτικών κρατουμένων δεν έχει αλλάξει, αλλά οι εξόριστοι έχουν μειωθεί σημαντικά. Πιο συγκεκριμένα οι εξόριστοι είναι 3.406 και οι εξόριστοι στρατιώτες στη Μακρόνησο αριθμούν τους 4.641. Σε κάθε περίπτωση υπολογίζεται ότι από το 1947 έως και το 1949, υπήρχαν ανά πάσα στιγμή 40-50.000 έγκλειστοι πολιτικοί κρατούμενοι στις φυλακές ή στα στρατόπεδα εξορίας. Αν και δεν υπάρχουν στατιστικά στοιχεία, οι αριθμοί αυτοί σίγουρα δεν μπορούν να συγκριθούν με τους πολιτικούς κρατούμενους τόσο κατά την διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά όσο και κατά την διάρκεια της δικτατορίας των Συνταγματαρχών.[109]

---

[106] Βόγλης…,ό.π., σ. 94-95.
[107] Βόγλης,..ό.π., σ. 95.
[108] Βόγλης,..ό.π., σ. 95.
Αλιβιζάτος, «*Οι πολιτικοί θεσμοί…*, ό.π., 484-487.
[109] Βόγλης,…ό.π., σ.98-99.

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η συμμετοχή των γυναικών στην Κατοχή, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο

Όπως επισημαίνει η Αγγέλικα Ψαρρά στο άρθρο της *Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)* η ελληνική ιστοριογραφία δεν έχει ασχοληθεί εκτενώς με την συμμετοχή των γυναικών στην Αντίσταση. Η έλλειψη της οπτικής του φύλου στην ιστοριογραφική παραγωγή που αφορά την δεκαετία του '40, ίσως οφείλεται στην γενικότερη καχυποψία που υπήρχε τα προηγούμενα χρόνια για την ιστορία του φύλου ότι δεν αποτελούσε, εν γένει, ξεχωριστό κλάδο της κοινωνικής ιστορίας, αλλά «ένα ασήμαντο «υποκεφάλαιο» της. Παρόλα αυτά μέσα από τις ήδη υπάρχουσες έρευνες διακρίνεται ότι κατά την διάρκεια της Κατοχής και της Αντίστασης συντελέστηκε η είσοδος των γυναικών στην πολιτική.[110]

Ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου μια σειρά από κοινωνικές μεταβολές είχαν συντελέσει στην έξοδο των γυναικών από το νοικοκυριό τους. Κατά την περίοδο αυτή διαμορφώθηκαν οι γειτονιές, στις οποίες άρχισαν να συγχωνεύονται οι πρόσφυγες, και να αποτελούν τα «χωριά της πόλης». Οι κάτοικοι ξεκίνησαν να νιώθουν ότι είναι μέλη μίας κοινότητας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και γεωγραφικά όρια. Εξαιτίας αυτής της σχέσης αναπτύχθηκαν δίκτυα κατά την περίοδο της Αντίστασης για την οργάνωση κινητοποιήσεων. Σε αυτό βοήθησε και η αρχιτεκτονική των σπιτιών, αφού χτίζονταν γύρω από μία αυλή με κοινόχρηστο το αποχωρητήριο. Ο χώρος που ζούσαν και δρούσαν οι γυναίκες ήταν αποκλειστικά η γειτονιά, μιας και περνούσαν όλο το χρόνο τους εκεί. Ακόμα και το κουτσομπολιό που είχε αναπτυχθεί στις γειτονιές, πολλές φορές λειτούργησε ως δίκτυο αντικατασκοπίας προς όφελος των ανταρτών κατά την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης. Πάντως υπήρξε ένα κύμα αλληλοβοήθειας μεταξύ των γειτόνων ανεξαρτήτως των πολιτικών τους φρονημάτων.[111]

Την ίδια περίοδο ο γάμος από προξενιό άρχισε να φθίνει και να δίνει την θέση του στον γάμο από έρωτα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εξαλείφθηκε πλήρως. Επιπλέον

---

[110] Αγγέλικα Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1945-1952 Ανασυγκρότηση, Εμφύλιος, Παλινόρθωση,* Τόμος Δ΄, Μέρος Α΄, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009: σ. 177.

[111] Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης, η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1994,σ. 28-30

Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής, εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989: σ. 245-247.

η προίκα συνέχισε να υφίσταται, και στις δύο περιπτώσεις γάμου, και να αποτελεί κύριο λόγο ώστε οι γονείς να μην επιθυμούν κορίτσια στην οικογένειά τους. Το ποσό της προίκας καθορίζονταν ανάλογα με το κοινωνικό επίπεδο τόσο της νύφης όσο και του γαμπρού και αποτελούσε μέσο κοινωνικής και γεωγραφικής κινητικότητας. Απόρροια αυτού είναι το γεγονός ότι όλοι στην οικογένεια, οι γονείς και τα παιδιά εργάζονταν σκληρά για την δημιουργία προίκας, αφού αποτελούσε το μόνο περιουσιακό στοιχείο και ορίζονταν με νόμους. Η υποχρεωτική καταβολή προίκας σταδιακά άρχισε να φθίνει, αφού η εκπαίδευση των γυναικών θεωρούνταν ως μορφή προίκας.[112]

Επιπλέον ύστερα από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών βελτιώθηκε. Ο αναλφαβητισμός των γυναικών μειώθηκε και στα τέλη της δεκαετίας του ΄30 αποτελούσαν το 30% των μαθητών στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση και το 33% στη Δευτεροβάθμια. Τα κορίτσια των εύπορων οικογενειών άρχισαν να σπουδάζουν, κυρίως σε επαγγέλματα που θεωρούνταν συμβατά προς το γυναικείο «ρόλο» τους, όπως η διδασκαλεία, με αποτέλεσμα η επαγγελματική απασχόληση των γυναικών στην δημόσια και ιδιωτική εκπαίδευση να αυξηθεί. Παράλληλα αυξήθηκε και ο αριθμός των φοιτητριών, κυρίως στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών, οι περισσότερες επέλεγαν Φιλοσοφική και Νομική για τις σπουδές τους και λιγότερες το Πολυτεχνείο ή τις Φυσικομαθηματικές σχολές, αφού το επάγγελμα αυτό δεν ταίριαζε στην «γυναικεία τους φύση».[113]

Στις πόλεις οι νέες γυναίκες άρχισαν να εργάζονται ως ελεύθεροι επαγγελματίες ανοίγοντας τα δικά τους μαγαζιά, ψιλικατζίδικα, παντοπωλεία, κομμωτήρια, κ.α., χωρίς αυτό να σημαίνει ότι επιτρέπονταν να διαθέτουν τα δικά τους περιουσιακά στοιχεία. Για την εργασία τους απαιτούνταν, σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα, η συγκατάθεση του συζύγου τους, ενώ ο Άρειος Πάγος επέτρεπε την έκδοση διαζυγίου για την παραμέληση του νοικοκυριού από την γυναίκα εξαιτίας της έμμισθης εργασίας.[114]

Πολλά από τα επαγγέλματα που ασκούσαν οι γυναίκες αποτελούσαν επέκταση του παραδοσιακού γυναικείου ρόλου, καθώς αρκετές εργάζονταν ως οικοδιδασκάλισσες, υπηρέτριες, και νοσοκόμες . Ένα μικρό ποσοστό εργάζονταν στις δημόσιες υπηρεσίες, χωρίς αυτό να αγγίζει τα ποσοστά των εργατριών στον κλάδο της

[112] Βερβενιώτη,…ό.π., σ. 42-43
[113] Βερβενιώτη,…ό.π., 40.

βιομηχανίας, που ήταν μεγαλύτερα. Ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων αυξανόταν σταδιακά κατά το πέρας του 20ού αιώνα, αν και η πρόσβαση εξακολουθούσε να είναι πλεονέκτημα των γυναικών που προέρχονταν από τα μεσαία αστικά στρώματα και είχαν εκπαιδευτεί κατάλληλα.. Η εργασία σε αυτόν τον κλάδο ισοδυναμούσε με προίκα και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι μετά το γάμο τους οι περισσότερες εγκατέλειπαν την εργασία τους ή αργότερα κατά την δεκαετία του '30 αφού οι περισσότερες παραμένουν στην εργασία τους μέχρι να κάνουν παιδιά.[115] Ο καταμερισμός της εργασίας γινόταν και σε αυτόν τον κλάδο κατά φύλα και οι γυναίκες απασχολούνταν σε θέσεις που αποτελούσαν προέκταση του «φυσικού τους ρόλου» και ήταν χαμηλές στην επαγγελματική ιεραρχία. Ο μισθός τους, και εδώ, ήταν κατώτερος από αυτόν των ανδρών. Έτσι η «ίση αμοιβή για ίση εργασία» αποτέλεσε κεντρικό αίτημα του φεμινιστικού κινήματος του μεσοπολέμου.[116]

Από την άλλη στην ύπαιθρο η δομή της οικογένειας ήταν πατριαρχική και οι γυναίκες ήταν υποχρεωμένες να εργάζονται στα κτήματα της οικογένειας. Το μορφωτικό τους επίπεδο καθορίζονταν από την κοινωνική τάξη της οικογένειας, ακόμα και σε περιπτώσεις που τα κορίτσια είχαν την ικανότητα για μία έστω τυπική σχολική σταδιοδρομία, το κοινωνικό – μορφωτικό επίπεδο της οικογένειας ήταν εκείνο που ενθάρρυνε ή αποθάρρυνε την εξέλιξή τους. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Σταματίας Μπαρμπάτση που καταγόταν από το Περιβόλι Δομοκού. Η Σταματία, σύμφωνα με τον δάσκαλό της ήταν ικανή να συνεχίσει τις σπουδές της και στο Γυμνάσιο, η οποία όμως δεν τα κατάφερε εξαιτίας της οικονομικής δυσχέρειας της οικογένειάς της να καλύψει την μετακίνησή της.[117] Έτσι η πόλη εξιδανικεύτηκε στα μάτια των κοριτσιών. Επιπλέον πολλά κορίτσια από την επαρχία στέλνονταν σε μικρή

[115] Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και στις βιομηχανίες, όπου οι γυναίκες έτειναν να μένουν στην εργασία τους μέχρι τον γάμο, αυτό ονομαζόταν από την έρευνα ως «ελλιπής» προλεταριοποίηση. Ωστόσο η σύγχρονη έρευνα έχει αναδείξει ότι η γυναίκεια ένταξη στην μισθωτή εργασία και η γυναίκεια κινητικότητα εξετάζονται με γνώμονα τον κύκλο ζωής των εργατριών και τις εργοδοτικές επιλογές. Αφού πολλές εργασίες ήταν περιστασιακού χαρακτήρα, επειδή στόχευαν στην μείωση εργατικού κόστους. Η μετακινούμενη εργασία των εργατών δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο του κύκλου ζωής των εργατών, αλλά και εργοδοτική πρακτική. Βλ. περισσότερα στο Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009: σ.206-239.

[116] Για περισσότερα βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού, καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα,1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.

[117] Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, Η ιστορική ανάγνωση,* Εκδόσεις Κουκίδα, Αθήνα 2017: σ.30.

ηλικία να εργαστούν στα σπίτια των πλουσίων ως υπηρέτριες για ανακούφιση των οικογενειών από τα «πολλά στόματα».[118]

Την ίδια περίοδο στις πόλεις αναπτύχθηκε το φεμινιστικό κίνημα από γυναίκες της αστικής τάξης, που διεκδίκησαν με ριζοσπαστικό τρόπο για την εποχή, την χειραφέτηση των γυναικών και την απονομή πολιτικών δικαιωμάτων. Οι περισσότερες φεμινίστριες εντάχθηκαν στον Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, που ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1920 και αποτέλεσε το ριζοσπαστικότερο ρεύμα του κινήματος. Οι φεμινίστριες διεκδίκησαν, εκτός από τα πολιτικά δικαιώματα, την ισότητα στην εργασία και τις αμοιβές, δικαιώματα στην μόρφωση, ίσα δικαιώματα στην οικογένεια, την προστασία των ανύπαντρων μητέρων και την αναγνώριση των ανδρικών καθηκόντων και την κατάργηση των οίκων ανοχής.[119]

Την περίοδο από το 1919-1936 κατατέθηκαν από τις φεμινίστριες υπομνήματα προς την Βουλή για την απόκτηση εκλογικών δικαιωμάτων. Η «πρώτη τους νίκη» συντελέστηκε το 1927 με την δημοσίευση ενός Διατάγματος που προέβλεπε την μελλοντική απονομή του δικαιώματος της ψήφου στις γυναίκες και μόνο για τις δημοτικές εκλογές. Χρειάστηκε να περάσουν τρία χρόνια, μέχρι τον Φεβρουάριο του 1930, οπότε επετράπη στις γυναίκες να ψηφήσουν στις δημοτικές εκλογές. Οι περιορισμοί που τέθηκαν, εξαιτίας του μορφωτικού επιπέδου και της ηλικίας των γυναικών ήταν πάρα πολλοί. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, παρά τις προσπάθειες των φεμινιστριών για την εγγραφή των γυναικών στους εκλογικούς καταλόγους, στις δημοτικές εκλογές του 1934 να ψηφίσει μόνο το 3,5% του γυναικείου πληθυσμού της χώρας. Εκτός όμως από τους περιορισμούς του νομοσχεδίου οι γυναίκες συνάντησαν δυσκολίες και από τους υπαλλήλους κατά την προσπάθεια εγγραφής τους στους εκλογικούς καταλόγους, αλλά και από τους άνδρες των οικογενειών τους.[120]

---

[118] Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι*….ό.π., σ. 43-44.
Περισσότερα για τις γυναίκες από αγροτικές οικογένειες που στέλνονταν ως υπηρέτριες στα σπίτια πλουσίων στην Αθήνα έχει αναδείξει με την έρευνά της η Βιολέττα Χιονίδου. Βιολέττα Χιονίδου, «Υπηρέτριες στην Ελλάδα, 19ος-20ος αιώνας: μορφές και σχέσεις εργασίας» στο Παναγιώτα Μήνη, Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, Ιουλία Πιπίνα, Άννα Σταυρακοπούλου (επιμ.), *Υπηρέτριες και Υπηρέτες, Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο (19ος-21ος αιώνας)*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2020, σ.75-97.
[119] Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Μια ανθολογία*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 21,23,25.
[120] Δήμητρα Σαμίου, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952, Ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*, Σάκκουλας, Αθήνα 2013, σ.131-148.
Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Β' τόμος, 1ο μέρος, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 351-354.

Η απονομή των εκλογικών δικαιωμάτων στις γυναίκες συνάντησε πολλές αντιστάσεις, τόσο από τους άνδρες βουλευτές όσο και από την ίδια την κοινωνία. Όμως και οι ίδιες οι φεμινίστριες δεν κατάφεραν να κινητοποιήσουν τις γυναίκες από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα να διεκδικήσουν την χειραφέτηση τους. Επιπλέον με την ανάπτυξη του σοσιαλιστικού κινήματος το γυναικείο ζήτημα τέθηκε σε διαφορετικές βάσεις, καθώς όλο και περισσότερες γυναίκες θεωρούσαν ότι έπρεπε να συντελεστεί μία ευρύτερη κοινωνική αλλαγή. Με την άνοδο του φασισμού και του κομμουνισμού οι προτεραιότητες των γυναικών άλλαξαν και οι πρωτεργάτριες του φεμινιστικού κινήματος στρατεύθηκαν με το ΚΚΕ.[121]

Οι γυναίκες, τέλος, που έμεναν στο σπίτι, είναι αυτές που φρόντιζαν το νοικοκυριό και διαχειρίζονταν τα οικονομικά του. Αυτό τους έδωσε το κίνητρο σε περιόδους κρίσης, όπως αυτές της Κατοχής και της Αντίστασης, να διοργανώσουν κινητοποιήσεις προκειμένου να διεκδικήσουν φαγητό για τις οικογένειές τους. Επιπλέον είναι οι γυναίκες αυτές που έκρυψαν αντάρτες στα σπίτια τους ή πίεσαν τους άντρες τους να οργανωθούν στις αντιστασιακές οργανώσεις.

2.1 Η Κατοχή και η Αντίσταση

Η γερμανική εισβολή στην Ελλάδα ξεκίνησε στις 6 Απριλίου 1941 και μέχρι τις 27 Απριλίου του ίδιου έτους τα γερμανικά στρατεύματα είχαν καταλάβει την Αθήνα αμαχητί. Μετά την κατάρρευση του μετώπου και την είσοδο των Γερμανών στην Μακεδονία, η στρατιωτική ηγεσία συνθηκολόγησε υπό τον Γεώργιο Τσολάκογλου, ο οποίος ανέλαβε τα καθήκοντα του πρωθυπουργού προσπαθώντας να καλύψει το κενό που είχαν αφήσει ο Βασιλιάς και η κυβέρνηση που είχαν καταφύγει στην Αίγυπτο. Η Ελλάδα, μέχρι την συνθηκολόγηση των Ιταλών τον Σεπτέμβρη του 1943, βρίσκονταν σε καθεστώς τριπλής Κατοχής. Η ηπειρωτική Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου βρίσκονταν υπό Ιταλική Κατοχή και διοικούνταν από κοινού από τους Γερμανούς και τους Ιταλούς, η ανατολική Μακεδονία κατέχονταν από τους Βούλγαρους και τέλος η Ήπειρος αποτελούσε την «Ελεύθερη Ελλάδα» και διοικούνταν από το Ελληνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ).[122]

[121]Αβδελά, «Γυναίκες, κοινωνικό…ό.π, σ. 357
[122] Αντώνης Λιάκος, *Ο Ελληνικός 20ός αιώνας*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019, σ.195,199-201.

Το μεγαλύτερο πλήγμα που υπέστη η χώρα ήταν στην οικονομία της. Οι δυνάμεις Κατοχής εκτός από τις μαζικές εκτελέσεις, τις φυλακίσεις και τα βασανιστήρια των πολιτών, άσκησαν «οικονομική τρομοκρατία» με αποτέλεσμα την διάλυση της ελληνικής οικονομίας. Οι γερμανικές κατοχικές δυνάμεις προχώρησαν σε επιτάξεις και «δεσμεύσεις» σε αποθέματα- δημόσια ή ιδιωτικά - τροφίμων, ρουχισμού, πρώτων υλών και φαρμάκων προκειμένου να εφοδιαστούν τα στρατεύματά τους. Ενώ από τους πρώτους μήνες της Κατοχής ακολούθησε η ανεξέλεγκτη έκδοση χαρτονομισμάτων, των οποίων η αξία αντιπροσώπευε μόνο το κόστος εκτύπωσης και του χαρτιού, μιας και το μεταλλικό αντίκρισμα της δραχμής βρισκόταν στο εξωτερικό. Αυτό σε συνδυασμό με την κυκλοφορία τριών νομισμάτων του γερμανικού ή αλλιώς των «μάρκων Κατοχής», του ιταλικού που ονομάζονταν «μεσογειακές δραχμές», του βουλγάρικου «κατοχικά λέβα» και την αύξηση της ζήτησης των αγαθών- των οποίων το απόθεμα ολοένα και λιγόστευε - είχαν ως αποτέλεσμα τις ανοδικές τάσεις των τιμών και την εξέλιξή τους σε πληθωρισμό.[123]

Το αποτέλεσμα ήταν η αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας και οι συνεχείς ανατιμήσεις των προϊόντων, των οποίων οι τιμές αυξάνονταν από την μία μέρα στην άλλη. Το κόστος ζωής αυξήθηκε με δραματικούς ρυθμούς και η τροφή μετατράπηκε σε προϊόν πολυτελείας. Ήδη από τις πρώτες μέρες της γερμανικής κατοχής στην πρωτεύουσα η κυβέρνηση Τσολάκογλου μείωσε την ποσότητα ψωμιού ανά άτομο από 100 στα 80 δράμια και έκανε εκκλήσεις για φειδώ στην κατανάλωση τροφίμων.[124] Ο ναυτικός αποκλεισμός που είχε επιβληθεί στα κατεχόμενα ευρωπαϊκά λιμάνια έκαναν ακόμα πιο δυσχερή τον εφοδιασμό της πρωτεύουσας, επειδή ο επισιτισμός της ίδιας της πόλης και κατ' επέκταση ολόκληρης της χώρας σε δημητριακά και γάλα στηρίζονταν στις εισαγωγές.[125] Όλα αυτά σε συνδυασμό με την πλήρη διάλυση του κρατικού μηχανισμού, της ζημιές που προκλήθηκαν στο οδικό και το σιδηροδρομικό δίκτυο της χώρας οδήγησαν στον λιμό της Αθήνας τον χειμώνα του 1941-1942.[126]

---

[123] Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ.66-67.
Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*...ό.π., σ.99-100.
[124] Τασούλα Βερβενιώτη..ό.π., σ.100.
Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής*…ό.π.,σ.67.
[125] Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και Αντίστασης», Χρήστος Χατζηιωσήφ Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση, 1940-1945*, Τόμος Γ΄, μέρος Β΄, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ.195.
[126] Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής*..ό.π., σ.67.

Όλα τα παραπάνω, μαζί με την απροθυμία των κατοχικών δυνάμεων για την εύρεση λύσης, οδήγησαν στην κατάρρευση της ελληνικής οικονομίας, μαζί με τα υπέρογκα ποσά που επιβληθήκαν ως φόρος από τις κατοχικές δυνάμεις. Σύμφωνα με Γερμανούς αξιωματούχους εκτός από τους φόρους, η κάμψη των ελληνικών βιομηχανιών και η κατάσχεση των πρώτων υλών τους για εξαγωγή στην Γερμανία οδήγησαν στην κατακόρυφη αύξηση των βιομηχανικών, βιοτεχνικών και γεωργικών προϊόντων.[127]

Η κατάσταση στην Αθήνα τον χειμώνα του 1941-1942 έφτασε εκτός ελέγχου. Τα θύματα του λιμού πέθαιναν στους δρόμους και θάβονταν σε ομαδικούς τάφους, ενώ οι ουρές των συσσιτίων ολοένα και αυξάνονταν. Από τον Μάιο του 1941 είχαν αρχίσει να μοιράζονται με δελτίο προϊόντα καθημερινών αναγκών, όπως το ψωμί, το λάδι, το βούτυρο και η ζάχαρη, ενώ σε λίγο καιρό τα καταστήματα των τροφίμων ήταν είτε άδεια είτε είχαν κλείσει. Η αγορά του λαδιού ήταν απαγορευτική για τους μη έχοντες και από τον Δεκέμβρη του 1941, όταν χιόνισε στην Αθήνα άρχισαν αν εξαφανίζονται και τα καυσόξυλα. Οι άνεργοι αυξήθηκαν, εξαιτίας του κλεισίματος των βιομηχανιών, και ένα πολύ μεγάλο ποσοστό ανθρώπων ζητιάνευε στους δρόμους. Πολλοί δεν άντεχαν το κρύο και την πείνα και πέθαιναν στον δρόμο.[128]

Εξαιτίας των ελλείψεων και του πληθωρισμού αναπτύχθηκε η μαύρη αγορά, όπου η κερδοσκοπία σε βασικά προϊόντα πρώτης ανάγκης και διατροφής υπήρξε βασικό της γνώρισμα. Στα δίκτυα παρανομίας ενεπλάκησαν βιομήχανοι, έμποροι, μεσίτες ή δικηγόροι που εκμεταλλευόμενοι τις γνωριμίες τους προμηθεύτηκαν βασικά αγαθά, ώστε να τα διαθέσουν στο κοινό στις υψηλότερες τιμές της αγοράς. Οι αμέσως επόμενοι ωφελούμενοι υπήρξαν μικροκαταστηματάρχες, ιδιωτικοί υπάλληλοι και εργάτες, οι οποίοι απολάμβαναν μικρότερο μερίδιο από τα αγαθά αυτά, δίνοντας έτσι χαρακτήρα διαταξικότητας στην μαύρη αγορά.[129]

Κατά την διάρκεια της Κατοχής οι συνθήκες ζωής οδήγησαν σε εντονότερη ριζοσπαστικοποίηση των μαζών. Το πρόβλημα της διατροφής αποτέλεσε το κύριο πρόβλημα της περιόδου, το οποίο θα μπορούσε να λυθεί είτε με την παροχή δελτίου είτε με την αγορά τροφίμων από την μαύρη αγορά. Η διατροφή με την χρήση του

---

[127] Στο ίδιο, σ.68-69.
[128] Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», Χρήστος Χατζηιωσήφ Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση, 1940-1945*, Τόμος Γ΄, μέρος Β΄, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ.234,237.
[129] Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία*…ό.π., σ.70-72.

δελτίου μπορούσε να λυθεί μέσω της οικογένειας, η αγορά τροφίμων στην μαύρη αγορά προϋπέθετε την οργάνωση εναντίων των συμφερόντων των μαυραγοριτών, των κατακτητών και των συνεργατών τους. Έτσι ένα πολύ μεγάλο μέρος της κοινωνίας οργανώθηκε στην Αντίσταση και αυτή συνδέθηκε με την παροχή τροφίμων. Έτσι όσο αυτή αναπτύσσεται τόσο η μαύρη αγορά υποχωρεί.[130]

Η παιδική θνησιμότητα αυξήθηκε, αφού η πείνα έπληξε κυρίως τα παιδιά και τους νέους. Εκτός από τον λιμό, εμφανίστηκαν και οι ασθένειες, όπως η φυματίωση[131], ενώ στην επαρχία εμφανίστηκε η ελονοσία εξαιτίας της έλλειψης φαρμάκων, της μετακίνησης των κατοίκων και της έλλειψης εξυγιαντικών έργων. Επίσης εμφανίστηκε μόνο στις γυναίκες, και κυρίως σε αυτές των λαϊκών στρωμάτων, μία ασθένεια που ονομάζονταν «εξ ασιτίας αμηνόρροια», που προκαλούνταν από τον υποσιτισμό. Το αντιστασιακό κίνημα καλούσε τις μεγαλύτερες γυναίκες να σώσουν τα κορίτσια τους από την στείρωση.[132]

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τις επιπτώσεις του πολέμου στον γυναικείο πληθυσμό της χώρας, την δράση που ανέλαβαν οι ίδιες οι γυναίκες, την ποικιλία της αλλά και κατά πόσο διαφοροποιήθηκε στα χρόνια που ακολούθησαν. Οι γνώσεις που έχουμε για τις γυναίκες τους πρώτους κατοχικούς μήνες είναι λίγο πολύ υποθετικές. Γνωρίζουμε για τις γυναίκες στα χωριά ότι κουβαλούσαν οβίδες, για άλλες που έπλεκαν μανιωδώς για τους στρατιώτες, για τις εθελόντριες νοσοκόμες, όμως δεν παύουν να είναι οι στερεοτυπικές εικόνες που παρουσιάζουν τον γυναικείο πληθυσμό να δρα επικουρικά. Αυτή την περίοδο οι ρόλοι των γυναικών στο μέτωπο άρχισαν να διευρύνονται. Οι γυναίκες πλέον είναι υπεύθυνες για την εκπαίδευση και την διοχέτευση των εθελοντριών νοσοκόμων, την υποδοχή και την φροντίδα των τραυματιών του μετώπου, αλλά και τον συντονισμό των κρατικών υπηρεσιών με την οργάνωση «Η Φανέλα του Στρατιώτη».[133]

Αν και οι πρώτοι μήνες της Κατοχής δεν έχουν απασχολήσει την ιστοριογραφία όσο θα έπρεπε, ίσως εκεί να βρίσκεται το κίνητρο που ώθησε τις γυναίκες να ενταχθούν στις αντιστασιακές οργανώσεις. Επιπλέον αν και γνωρίζουμε ότι η πείνα του χειμώνα του ’41-’42 έπληξε κυρίως τους άνδρες, σύμφωνα με μαρτυρίες των υπεύθυνων του

[130] Στο ίδιο, σ. 105.
[131] Στο ίδιο, σ. 242.
[132] Βερβενιώτη, *Η γυναίκα..ό.π., σ.104.*
[133] Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές…ό.π., σ. 180.

Ερυθρού Σταυρού οι γυναίκες που στέκονταν στις ουρές των συσσιτίων έφευγαν νηστικές, αφού φρόντιζαν να δίνουν την μερίδα τους στα παιδιά τους. Ωστόσο παραμένει ασαφές κατά πόσο οι γυναίκες ανέλαβαν την διαχείριση της οικογένειας, και εάν ανέπτυξαν δίκτυα στην μαύρη αγορά. Άγνωστο παραμένει εάν η εκτόξευση της γυναικείας ανεργίας συνέβαλε στην συμμετοχή των γυναικών στις διαμαρτυρίες για την έλλειψη βασικών αγαθών, στην διοργάνωση των συσσιτίων και στην συμμετοχή τους στα συλλαλητήρια των υπαλλήλων την άνοιξη του 1942. Τέλος, δεν γνωρίζουμε την διαχείριση του ψυχολογικού τραύματος εξαιτίας της βίας και της τρομοκρατίας που υφίσταντο καθημερινά τόσο οι γυναίκες όσο και οι άντρες.[134]

Ανάμεσα στις γυναίκες αυτές υπήρχαν και οι πρώτες διωκόμενες κομμουνίστριες, οι οποίες εξόριστες από το καθεστώς Μεταξά, προσπαθούσαν να βρουν τρόπους διαφυγής από τους τόπους εξορίας όπου κρατούνταν. Παράλληλα, οι γυναίκες, άρχισαν σταδιακά να οργανώνονται στις αντιστασιακές οργανώσεις, κυρίως στις αριστερές, διεκδικώντας πιο ενεργό ρόλο στον δημόσιο χώρο και συμβάλλοντας στην δημιουργία των πρώτων δικτύων της Αντίστασης. [135]

2.1.1 Οι γυναίκες στην Αντίσταση

Οι γυναίκες έλαβαν μέρος στην Αντίσταση, επειδή η προσωπική τιμή τους ήταν στενά συνδεδεμένη με την υπεράσπιση της τιμής της οικογένειας από τον κατακτητή, η οποία κατ' επέκταση συνδεόταν με την τιμή του έθνους. Ωστόσο παραμένουν άγνωστες οι επιπτώσεις του πολέμου στις επιμέρους κατηγορίες του γυναικείου πληθυσμού της χώρας, αλλά και οι δράσεις των γυναικών και η διαφοροποίηση τους κατά την διάρκειά του.[136]

Οι γυναίκες ενεπλάκησαν στον πόλεμο με βάση τους ισχύοντες, μέχρι τότε, έμφυλους ρόλους. Οι νοικοκυρές, δηλαδή, παρέμειναν νοικοκυρές έκαναν οικονομία, συνέχισαν να φροντίζουν τα παιδιά τους και το νοικοκυριό τους και ανέλαβαν και τις «αντρικές» εργασίες, όπως στην ύπαιθρο τα χωράφια. Άλλες πάλι έγιναν εθελόντριες νοσοκόμες στον Ερυθρό Σταυρό. Πλέον, η προάσπιση του έθνους έναντι του κατακτητή έγινε και δικό τους μέλημα και οι περισσότερες που ήταν μέλη της ΕΟΝ

[134] Στο ίδιο, σ.181-182.
[135] Στο ιδιο, σ. 182.
[136] Βερβενιώτη, *Η γυναίκα*…ό.π., σ.11.
Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές…ό.π., σ. 180.

εντάχθηκαν στις αντιστασιακές οργανώσεις. Κάποιες μάλιστα έγιναν μέλη του ΚΚΕ υιοθετώντας το όραμα της Λαοκρατίας.[137]

Οι κομμουνιστές ήταν αυτοί που διέθεταν τα εργαλεία για την οργάνωση και διεκδίκηση των κοινωνικών αιτημάτων και ηγήθηκαν του αγώνα της Αντίστασης. Την ίδια περίοδο ξεκινήσαν και οι μαζικές κινητοποιήσεις και απεργίες για την διεκδίκηση φαγητού.[138] Επιπλέον τον Σεπτέμβριο του 1941 ιδρύθηκε το Ελληνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) από το ΚΚΕ. Στην βάση της ίδρυσής του συμμετείχαν και άλλες μικρότερες πολιτικές ομάδες σοσιαλιστικές και συνδικαλιστικές γι' αυτό έδινε την εντύπωση ενός λαϊκού μετώπου. Σε αυτό συμμετείχαν άτομα με διαφορετικές πολιτικές απόψεις, ακόμη και πιο συντηρητικοί. Μάλιστα συμμετείχαν και νέοι που ήταν μέλη της μεταξικής ΕΟΝ. Στις αρχές τις ίδρυσής του τα μέλη του αριθμούνταν σε μερικές χιλιάδες, όμως τρία χρόνια αργότερα αριθμούσε περίπου 1,5 με 2 εκατομμύρια με το 1/3 να αποτελείται από γυναίκες.[139]

Το ίδιο έτος άρχισαν να ιδρύονται οι πρώτες γυναικείες ομάδες, οι οποίες οργάνωναν συσσίτια και έβρισκαν τρόφιμα. Τον Μάιο του 1941 ιδρύθηκε η Εθνική Αλληλεγγύη (ΕΑ), η οποία αποτέλεσε την πρώτη «εθνικο-απελευθερωτική οργάνωση. Η ΕΑ ίδρυσε λαϊκά ιατρεία, νοσοκομεία, αναρρωτήρια, παιδικούς σταθμούς και οργάνωσε συσσίτια σε πολλές πόλεις της χώρας. Παράλληλα, παρείχε βοήθεια στους αντάρτες, εκπαίδευσε τις αναλφάβητες γυναίκες και εξέδιδε το δικό της περιοδικό στην Στερεά Ελλάδα με τον τίτλο «*ΜΑΝΑ*». Η ΕΑ λειτούργησε αποκλειστικά με γυναίκες και μετά την απελευθέρωση τα μέλη της αριθμούσαν τα 3 εκατομμύρια και από αυτά τα 1.704.000 αποτελούνται από γυναίκες.[140] Την ίδια περίοδο η Μέλπω Αξιώτη αναφέρει ότι το 75% των μελών της ΕΑ αποτελείται από γυναίκες.[141]

Η ΕΑ, αποτελούσε μία οργάνωση που συνέδεε τον ρόλο των γυναικών πριν τον πόλεμο με το παρόν τους. Φαινομενικά, επίσης, επρόκειτο για μια μη πολιτική οργάνωση, αν και ο λόγος που εξέφραζε φαίνεται να συνδέεται με τον αντίστοιχο του ΕΑΜ και οι άνδρες που ήταν ενταγμένοι στο ΕΑΜ και στον ΕΛΑΣ είναι γνωστό ότι προσπαθούσαν να πείσουν τις γυναίκες τους να ενταχθούν στην ΕΑ. Προέτρεπε τις

[137]Βερβενιώτη, *Η γυναίκα*…ό.π., σ. 90.
[138] Στο ίδιο,….ό.π. σ.105
[139]Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός*….ό.π., σ.216-218.
[140] Ζώγια Χρονάκη, «Οι Ελληνίδες στην Αντίσταση 1941-1944», στο *Μην απαλείφεις ποτέ τα ίχνη*, Θ. – Σ. Παυλίδου, Ρούντιγκερ Μπολτς (επιμ.), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 30.
[141] Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομες…ό.π.,σ.185.

γυναίκες να προεκτείνουν τον οικογενειακό τους ρόλο και στα θύματα του ναζισμού και να φερθούν στους αντάρτες σαν παιδιά τους. Ωστόσο δεν γνωρίζουμε κατά πόσο οι πορείες στην Αθήνα κατά την διάρκεια της Κατοχής, με στόχο την απελευθέρωση των φυλακισμένων ή την διάλυση των Ταγμάτων ασφαλείας, ήταν αυθόρμητες ή συντονισμένες από την ΕΑ με την παρότρυνση του ΕΑΜ, ωστόσο στα έντυπα του ΕΑΜ οι πορείες αυτές αποδίδονται στον λαϊκό αυθορμητισμό.[142]

Αντίθετα η Λεύτερη Νέα (ΛΝ) ιδρύθηκε το 1942 από το ΚΚΕ από γυναίκες σπουδάστριες που επιθυμούσαν την δημιουργία μιας ξεχωριστής οργάνωσης από την ΟΚΝΕ και το Ε.Α.Μ.Ν.[143], αφού δεν ήταν λίγες οι φορές που η ένταξή τους στις οργανώσεις ήταν δύσκολη λόγω των προκαταλήψεων για την είσοδό τους στην πολιτική και τις συντηρητικές οικογένειές τους. Πρωτεργάτριες της ίδρυσής της υπήρξαν η Καίτη Ζεύγου και η Μαρία Αγριγιαννιάκη – Καραγιώργη, που ήταν η πρώτη γραμματέας, μέχρι να γίνει η Ηλέκτρα Αποστόλου. Τον Φεβρουάριο του 1943 η ΛΝ συγχωνεύτηκε με την ΕΠΟΝ.[144]

Η Λεύτερη Νέα ίσως αποτελούσε το πρώτο στάδιο μύησης στην είσοδο των γυναικών στο αντιστασιακό κίνημα και μάλιστα οι αναφορές στις αναμνήσεις των γυναικών είναι μηδαμινές, ενώ η δράση της ανακαλύφθηκε από την σύγχρονη ιστοριογραφία. Αποτελούνταν κυρίως από φοιτήτριες, ενώ στόχευε στην στρατολόγηση των εργατριών και προσπαθούσε να βρει τρόπους ένταξης των γυναικών στο αντιστασιακό κίνημα. Γι' αυτό και πολλές από τι δραστηριότητές της δεν διαφοροποιούνται από αυτές του ΕΑΜΝ, απευθύνονταν στις γυναίκες ως μελλοντικές μητέρες δίνοντάς τους την επίλυση των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι μητέρες, όπως τα συσσίτια. Ιδιαίτερη έμφαση έδειξε στην καταγγελία όσων γυναικών «πήγαιναν με τον εχθρό». [145]

Πάντως η Αντίσταση αποτελεί την πρώτη φορά που οι γυναίκες βγαίνουν από την σφαίρα του νοικοκυριού τους και εντάσσονται στον Αγώνα κατά χιλιάδες. Σίγουρα στην ένταξή τους συντέλεσαν οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές της

---

[142] Στο ίδιο, σ. 193-195.
[143] Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο Νέων
[144] Βερβενιώτη, *Η γυναίκα*….ό.π., σ.167-168
Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές….ό.π., σ. 192.
Οντέτ Βαρών- Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και την Αντίσταση*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009, σ. 315-318, 326.
[145] Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές…ό.π., σ. 192.
Βαρών – Βασάρ, *Η ενηλικίωση*….ό.π., 320-325.

προηγούμενης περιόδου, του Μεσοπολέμου. Ωστόσο, καθώς οι πρώτοι μήνες της Κατοχής υπήρξαν έντονοι, οι επιπτώσεις στον γυναικείο πληθυσμό, οι μορφές δράσης του, αλλά και οι μετέπειτα διαφοροποιήσεις του δεν έχουν καταγραφεί επαρκώς. Η έμφυλη ανάλυση, αλλά και ο τρόπος που χειρίστηκε η προπαγάνδα τόσο τις γυναίκες αλλά και τους άντρες για την επιστράτευσή τους, παραμένουν ζητήματα που εκκρεμούν. Επιπλέον, φαίνεται ότι δημιουργήθηκαν ρωγμές με τους παλαιότερους ρόλους τους μήνες μετά την κήρυξη του πολέμου, αφού οι γυναίκες ανέλαβαν την εκπαίδευση και διοχέτευση εθελοντριών νοσοκόμων στα νοσοκομεία, την οργάνωση της ψυχαγωγίας των τραυματιών και των συντονισμό των δράσεων της κρατικής υπηρεσίας «Η Φανέλα του Στρατιώτη» μαζί με τις υπόλοιπες φιλανθρωπικές οργανώσεις. Οι περισσότερες γυναίκες που έδρασαν σε αυτά τα σωματεία, αλλά και η ίδια η ύπαρξη των σωματείων, συνδέονται με το γεγονός ότι κατά την διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας τα σωματεία αυτά συνέχισαν να λειτουργούν. Την ίδια εποχή αρκετές κομμουνίστριες είχαν ήδη γνωρίσει τον κόσμο της παρανομίας, της φυλάκισης και της εξορίας, αφού το μεταξικό καθεστώς τις είχε εξορίσει στα νησιά του Αιγαίου, και μαζί με τους άνδρες συντρόφους τους έψαχναν τρόπους διαφυγής για να συμμετάσχουν στην Αντίσταση.[146]

Οι γυναίκες που έγιναν μέλη των οργανώσεων δεν ήταν ήδη πολιτικοποιημένες, κάποιες πολιτικοποιούνται για πρώτη φορά. Όπως επίσης και τα όρια μεταξύ οργανωμένων γυναικών, που ανήκουν σε αντιστασιακές οργανώσεις, και ανοργάνωτων, που ενδεχομένως να βοηθούσαν σε ό,τι μπορούσαν, δεν είναι ξεκάθαρα. Ο λόγος που οι γυναίκες οργανώθηκαν δεν διαφέρει και πολύ από τον λόγο που οδήγησε και τους άντρες στην οργάνωση και στην Αντίσταση. Ήταν χρήσιμες για τις οργανώσεις κυρίως γιατί χάρη σε αυτές υπήρξε έμφυλος καταμερισμός των εργασιών, δηλαδή έκαναν τις δουλειές που θεωρούνταν «γυναικείες». Άνοιξαν τα σπίτια τους για να περιθάλψουν τους αντάρτες, βοηθούσαν όσους βρίσκονταν αιχμάλωτοι σε φυλακές και στρατόπεδα και τις οικογένειές τους και περιποιούνταν τους πρόσφυγες που προέρχονταν από καμένα χωριά. Επίσης λειτουργούσαν ως σύνδεσμοι για τις ένοπλες ομάδες του βουνού και οργανώνουν και συμμετέχουν στις κινητοποιήσεις.[147]

---

[146] Στο ίδιο, σ. 180-181.
[147] Βερβενιώτη, *Η γυναίκα*….ό.π.,σ.112,114.
Χρονάκη,….ό.π.,31-32.

Στα χωριά σημαντικό ρόλο στην οργάνωση των γυναικών έπαιξε το αντάρτικο. Πέραν της γυναικείας φροντίδας που ήταν απαραίτητη για τους στρατιώτες, όπως το ζύμωμα ψωμιού, το πλύσιμο και το ράψιμο των ρούχων κλπ, συμμετείχαν και εδώ στο δίκτυο πληροφοριών. Ενώ όσο οργανωνόταν η Αντίσταση ολοένα και περισσότερες γυναίκες ένιωθαν την ανάγκης ένταξης σε αυτήν, προκειμένου να προφυλάξουν τα παιδιά τους.[148]

Οι γυναίκες των αστικών περιοχών συνήθως έρχονταν σε ρήξη με τις οικογένειές τους, εξαιτίας της ένταξής τους στις εαμικές οργανώσεις. Δεν φαίνεται να συνέβη το ίδιο και με τις γυναίκες που προέρχονται από μικρότερους οικισμούς ή αγροτικές περιοχές, οι οποίες ακολούθησαν τα βήματα άλλων μελών της οικογένειας. Έτσι τον τελευταίο κατοχικό χρόνο οι οργανώσεις που απευθύνονται στις γυναίκες τις καλούν από την μία να συνεχίσουν να βοηθούν ώστε να αναγεννηθεί η εθνική οικογένεια και από την άλλη τις εξυμνούν για τις «ανδρικές» δουλειές που μπορούν να φέρουν εις πέρας.[149]

Αν και στην αρχή οι γυναίκες είχαν αναλάβει – σχεδόν αποκλειστικά – τις βοηθητικές δουλειές, όσο περνούσαν οι μήνες φαίνεται στα κείμενά τους ότι αναλαμβάνουν ολοένα και περισσότερες εργασίες. Έτσι στον τελευταίο χρόνο της Κατοχής φαίνεται ότι οι οργανώσεις επιστρατεύουν μία «ειδική» πολιτική για την στρατολόγησή τους, η οποία βασίζεται στην πλήρη ισονομία στην μετέπειτα κοινωνία. Βέβαια, η πολιτική πολλών οργανώσεων συχνά προσέφευγε στον ρόλο των γυναικών ως μητέρες και τις συνέδεε με τον ρόλο τους στην οικογένεια. Υπάρχουν βέβαια διαφοροποιήσεις στις οργανώσεις ανάλογα με την εθνική εμβέλεια ή τις ηλικιακές ομάδες στις οποίες απευθύνονται. Για παράδειγμα, η ΕΠΟΝ προτείνει συχνά τις κοινές δράσεις που αναλαμβάνουν αγόρια και κορίτσια μαζί, σε αντίθεση με τη ΕΑ η οποία αναπαράγει τα έμφυλα στερεότυπα της εποχής.[150]

Άλλος ένας λόγος ο οποίος ώθησε τις γυναίκες να ενταχθούν στην Αντίσταση ήταν η καταστροφή και η λεηλασία του χώρου όπου δρούσαν, δηλαδή του σπιτιού τους. Οι περισσότερες καταστροφές και οι λεηλασίες των κατακτητών αφορούσαν έργα τα οποία είχαν δημιουργήσει οι γυναίκες, όπως την προίκα τους ή και τα οικιακά ζώα.

---

[148] Βερβενιώτη, *Η γυναίκα*…ο.π. 115,120.
[149] Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές…ό.π., σ. 188.
[150] Ψαρρά,ό.π, σ. 185-186.
Βαρων – Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς…*ό.π., σ. 273-274.

Βέβαια η οικογένεια και το περιβάλλον παίζουν καθοριστικό ρόλο για την αποδοχή ή μη της δράσης τους, ακόμα και αν εργάζονται ή σπουδάζουν. Για τον λόγο αυτό οι οργανώσεις γνώριζαν ότι οι των άνδρες της οικογένειας και έτσι στην αρχή απευθύνονταν σε αυτούς, με στόχο να προπαγανδίσουν την ένταξη των γυναικών στην οργάνωση.[151]

Επιπλέον πολλά κορίτσια ηλικίας 14-20 χρονών εντάχθηκαν στις αντιστασιακές οργανώσεις, εξαιτίας της καταπίεσης που υφίσταντο από τις οικογένειές τους. Τις περισσότερες φορές εάν κάποιο κορίτσι κινδύνευε με σύλληψη λόγω της δράσης του, οι γονείς του ήταν σύμφωνοι να φύγει στο Βουνό ή να βγουν στην παρανομία. Σε πολλές περιπτώσεις αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην παρανομία, επειδή κάποιο μέλος της οικογένειάς τους κινδύνευε με σύλληψη.[152]

Η γυναικεία παρουσία στον ένοπλο αγώνα εμφανίζεται ως ο αντίθετος πόλος από την δράση τους στην ΕΑ. Οι γυναίκες, όπως θα αναλυθεί και παρακάτω, συμμετείχαν στον ένοπλο αγώνα και μερικές από αυτές αποφοίτησαν από την Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών του ΕΛΑΣ. Η δημιουργία διμοιριών στον ΕΛΑΣ στόχευε στην προπαγάνδισή τους και όχι για την χρήση τους στον ένοπλο αγώνα. Επιπλέον όσον αφορά τις εκκλήσεις για την προσφυγή των γυναικών στα όπλα κατά το τέλος της περιόδου ήταν σχηματικές και είχαν ως στόχο να παρακινήσουν τις γυναίκες να ξεσηκωθούν συνολικά. Ωστόσο πολλές ήταν οι νεαρές γυναίκες- και κυρίως οι επονίτισσες- που έτρεξαν να συμμετάσχουν στον ένοπλο αγώνα, καθώς θεωρούσαν ότι με αυτόν τον τρόπο θα πετύχαιναν την τέλεια χειραφέτησή τους, παρόλο που η στάση του ΕΛΑΣ στην αρχή ήταν αρνητική.[153]

2.1.2 Η Αντάρτισσα

Μία από τις όψεις της γυναικείας αντίστασης θεωρείται και η συμμετοχή των γυναικών στον ένοπλο αγώνα, η οποία πολλές φορές ωραιοποιείται από την ιστοριογραφία γιατί παρουσιάζεται σύμφωνα με τις ανδρικές επιτελέσεις και θεωρείται σημαντικότερη από άλλες γυναικείες συνεισφορές. Σε άλλες περιπτώσεις αποσιωπάται, αφού δεν ανταποκρίνεται στους παραδοσιακούς «γυναικείους ρόλους», με αποτέλεσμα

[151] Βερβενιώτη, *Η γυναίκα*….ο.π., σ. 128-32.
[152] Στο ίδιο, σ. 133-135.
[153] Στο ίδιο, σ.195.

μία μερίδα ιστορικών να θεωρεί ότι οι γυναίκες δεν τάχθηκαν στον αγώνα αυτό με την θέλησή τους, αλλά εξαναγκάστηκαν να πολεμήσουν με την βία. Ο στόχος της ιστορίας των γυναικών είναι να επιστρέψει την ιστορία στα υποκείμενά της και με πρίσμα την κατεύθυνση αυτή η συμμετοχή των γυναικών στο πρώτο αντάρτικο είναι κομβικό, διότι εισάγει τις γυναίκες με όρους διαταξικότητας σε ένα πεδίο – που μέχρι τότε- θεωρούνταν ανδρικό. Παράλληλα η δράση των γυναικών, οι οποίες έφταναν περίπου τα 10% των δυνάμεων του ΕΛΑΣ, νομιμοποιεί στις συνειδήσεις την είσοδο των γυναικών σε όλα τα πεδία και την ένοπλη πάλη ως πολιτική επιλογή από μία κοινωνική κατηγορία του περιθωρίου, όπως ήταν οι γυναίκες. Αυτό φαίνεται μέσα από το υλικό που δημοσιεύονταν από τον ΕΑΜ ΕΛΑΣ και τις επιστολές των ανταρτισσών στην *Γυναικεία Δράση* όπου μοιράζονταν τις εμπειρίες τους στο βουνό.[154]

Η εικόνα της αντάρτισσας αρχίζει να προωθείται προς τις νέες γυναίκες που συμμετέχουν στην Αντίσταση από το ΕΑΜ. Οι πρώτες που βγήκαν στο βουνό έδρασαν μόνες τους και επρόκειτο είτε για στελέχη του ΚΚΕ και του ΕΑΜ που έπρεπε να βγουν στην παρανομία και να οργανώσουν και τις γυναίκες που ζούσαν στις ορεινές περιοχές. Επρόκειτο για πολιτικά έμπειρες γυναίκες και συντρόφους ανταρτών και η συμμετοχή τους θεωρήθηκε εξαίρεση. Η πλειοψηφία τους βρίσκονταν στην Ρούμελη, ενώ διακρίθηκαν στα πεδία των μαχών όσες συμμετείχαν στο Τάγμα Θανάτου, καθώς εκτός από την συμμετοχή στο πεδίο μάχης κουβαλούσαν και τους τραυματίες.[155] Ωστόσο συμβαίνει οι γυναίκες, που ήταν στο βουνό ως νοσοκόμες ή είχαν τον πολύγραφο ή συμμετείχαν σε σαμποτάζ και την μεταφορά των όπλων, να μην αναγνωριστούν ως αντάρτισσες ή ενεργά μέλη του ΕΛΑΣ επειδή δεν έφεραν οπλισμό. Η χρήση όπλου δεν ήταν στα καθήκοντά τους, όμως το όπλο έφτανε τελικά στα χέρια τους και το χρησιμοποιούσαν. Πολλές φορές οι γυναίκες των περιοχών που υπερασπιζόταν ο ΕΛΑΣ ακολουθούσαν τους αντάρτες για να τους βοηθήσουν. Σε αυτές δεν δινόταν οπλισμός, μετά τον Οκτώβριο του 1943 που οι συνθήκες άλλαξαν και ξεκίνησε ο «διμέτωπος αγώνας» για τον ΕΛΑΣ τους δόθηκε όπλο για να το χρησιμοποιήσουν εναντίον των κατακτητών, των Ταγμάτων Ασφαλείας και του ΕΔΕΣ.[156]

[154] Ενδεικτική είναι η επιστολή της Ασημούλας που βρίσκονταν στον Παρνασσό, της οποίας η αποστολή έχει δημοσιευτεί αυτούσια ακόμα και με τα ορθογραφικά της και αφηγείται πώς μία φτωχή αγρότισσα μπορεί να συμβάλει στη συλλογική προσπάθεια μέσω του ένοπλου αγώνα. *Γυναικεία Δράση*,24 Μαΐου 1943, τχ 18, ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο.

Μετά το καλοκαίρι του 1943 και έως και την Απελευθέρωση τον Οκτώβριο του 1944 δημιουργήθηκαν γυναικείες ομάδες και διμοιρίες ύστερα από διαταγή του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ και έδρασαν στις περιοχές της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, στην Ρούμελη, την Αττικοβοιωτία και την Θεσσαλία.[157] Η συμμετοχή των γυναικών στις ομάδες των ανταρτών και στον ένοπλο αγώνα συνδέθηκε άμεσα με τον αγώνα για την εθνική απελευθέρωση, πρωτίστως, και ύστερα για την χειραφέτηση τους. Ωστόσο δεν είναι δεδομένο ότι την είσοδο των γυναικών στο αντάρτικο την δέχτηκε η ηγεσία του ΕΛΑΣ εν μία νυκτί. Η Μαρία Μπέικου αναφέρει στο βιβλίο της ότι ο Άρης Βελουχιώτης δεν επιθυμούσε τις γυναίκες στην ομάδα του, μέχρι που κέρδισαν την λαϊκή αποδοχή και τις επιτυχίες των αποστολών τους.[158]

Ο αριθμός των γυναικών που συμμετείχαν στον ΕΛΑΣ δεν ξεπέρασε το 10%, όμως το ποσοστό αυτό είναι από τα μεγαλύτερα που υπάρχουν για το αντάρτικο της εποχής κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η εικόνα των γυναικών που αντιστέκονται είχε υπάρξει και στο παρελθόν μέρος του εθνικού αφηγήματος (1821), όμως εκεί οι γυναίκες πληρούσαν συγκεκριμένα κριτήρια· ανήκαν δηλαδή σε συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, ήταν αστές και διέμεναν σε περιοχές όπου η άρχουσα τάξη ήρθε σε ρήξη με τις οθωμανικές δυνάμεις. Επιπλέον η γυναίκα και οι «ρόλοι» της στις πατριαρχικές αντιλήψεις πάντα συνδυάζονται με την εικόνα της μητέρας του έθνους. Τα ίδια στοιχεία αναπαρήγαγε στον δημόσιο λόγο της και η Αριστερά της εποχής, όμως το 10% δεν παύει να αποτελεί τομή, αφού σηματοδοτεί την πρώτη μαζικότερη έξοδο των γυναικών.[159] Στις παραμονές του Εμφυλίου η γυναικεία διεκδίκηση αλλάζει μορφή, οι γυναίκες μαζί με την απελευθέρωση διεκδίκησαν και μία διαφορετική κοινωνία. Το γυναικείο κίνημα περνά σε μία φάση ωρίμανσης, αφού στην νέα κοινωνία που θεωρητικά θα δημιουργούνταν δεν θα υπήρχε το εθνικό αφήγημα το οποίο θα έθετε όρια σχετικά με την γυναικεία φύση και τον ρόλο της. Ενώ αυτό συνεχίζει να αναπαράγεται, τα υποκείμενα έχουν ήδη αρχίσει να αντιλαμβάνονται αλλιώς την θέση τους μέσα στην κοινωνία.

2.1.3 Η συμμετοχή των γυναικών στην Κυβέρνηση του Βουνού

Κατά την διετία 1942-1943 ο ΕΛΑΣ δημιούργησε την Ελεύθερη Ελλάδα, μία ζώνη κυριαρχίας στην ορεινή Ελλάδα που εκτείνονταν από τα βόρεια σύνορα της χώρας έως

[157] Τασούλα Βερβενιώτη, ό.π., σ. 308.
[158] Μαρία Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε να θυμηθώ*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2010: σ. 54-55.
[159] Janet Hart, *New voices in the Nation: women and the Greek resistance 1941-1964, Cornell* University Press, New York 1996, σ.55-56.

και τα προάστια της Αθήνας. Στις περιοχές αυτές συγκροτήθηκε η τοπική αυτοδιοίκηση και την άνοιξη του 1944 συστάθηκε ο κρατικός μηχανισμός της ελεύθερης Ελλάδας. Ιδρύθηκε η κυβέρνηση που ονομάστηκε Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Επιτροπής (ΠΕΕΑ), η οποία αποτελούνταν από τα υπουργεία και τον διοικητικό μηχανισμό. Πρόεδρος της κυβέρνησης ήταν ο Αλέξανδρος Σβώλος, καθηγητής του συνταγματικού δικαίου του Πανεπιστημίου Αθηνών και σύζυγος της Μαρίας Σβώλου, της οποίας το αρχείο χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα διπλωματική. Είχε τη μορφή λαϊκού μετώπου και συμμετείχαν σε αυτή κομμουνιστές, σοσιαλιστές και αριστεροί φιλελεύθεροι. Για την σύγκληση του Εθνικού Συμβουλίου, δηλαδή Εθνοσυνέλευσης, αποφασίστηκαν εκλογές και στις ελεύθερες αγροτικές περιοχές της χώρας αλλά και στις υπό κατοχή πόλεις, όπως η Αθήνα.[160]

Το ΕΑΜ – ΚΚΕ χρησιμοποίησε την δράση των γυναικών σε όλα τα επίπεδα οργάνωσης και πολεμικής δράσης. Αν στο βουνό οι αγρότισσες χρειάστηκε να πάρουν τα όπλα, μέσα στις κοινότητες οι εγγράμματες γυναίκες συμμετείχαν ην διοίκηση και στα λαϊκά δικαστήρια. Οι γυναίκες χρησιμοποίησαν τα εκλογικά τους δικαιώματα πρώτα μέσα στο εαμικό κίνημα και ύστερα στο επίσημο ελληνικό κράτος.[161]

Αρχικά στον Κώδικα Αυτοδιοίκησης και Λαϊκής Δικαιοσύνης στη Στερεά Ελλάδα που είχε θέσει σε εφαρμογή το ΕΑΜ, αναγνωρίζονταν η συμμετοχή των γυναικών στις εκλογές από τα 17 τους έτη και έπειτα. Στη συνέχεια μετά την δημιουργία της ΠΕΕΑ και την προκήρυξη εκλογών μπορούσαν να ψηφίσουν – και να εκλεγούν ως μέλη του Εθνικού Συμβουλίου- όσοι είχαν κλείσει τα 18 έτη άνδρες και γυναίκες. Στην έκθεση που εκδόθηκε από την ΠΕΕΑ για την ανάγκη εκλογής Εθνικού Συμβουλίου αναφέρονταν και η σημασία της συμμετοχής των γυναικών στην εκλογική διαδικασία.[162]

Η συμμετοχή των γυναικών στην εκλογές είχε διττό στόχο. Πρώτον έδειχνε την μαζική αντίσταση όλου του ελληνικού λαού ενάντια στους κατακτητές και δεύτερον έπρεπε ο κόσμος που συμμετείχε και υποστήριζε την ΠΕΕΑ να φαίνεται δημοκρατικά οργανωμένος, καθώς το ΚΚΕ θεωρούσε ότι μετά την Απελευθέρωση θα σχηματιζόταν κυβέρνηση εθνικής ενότητας στην οποία θα συμμετείχε. Ο γυναικείος πληθυσμός

[160] Λιάκος, ο.π., σ. 260.
[161] Δήμητρα Σαμίου, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952, Ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*, Σάκκουλας, Αθήνα 2013, σ. 232.
[162] Στο ίδιο, σ. 233-234.

αποτελούσε αριθμητικά το 1/3 των μελών της Αντίστασης, οπότε δεν θα υπήρχε νόημα να γίνουν διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών.[163]

Βέβαια για την συμμετοχή των γυναικών στην εκλογική διαδικασία θα έπρεπε αφενός ο γυναικείος πληθυσμός να ενθαρρυνθεί να συμμετάσχει στις εκλογές και να ξεπεραστεί η πατριαρχική αντίληψη για την απόρριψη των γυναικών από τον δημόσιο χώρο και οι συντηρητικοί συγγενείς να αποθαρρυνθούν από το να μην επιτρέψουν την συμμετοχή των γυναικών στις εκλογές. Έτσι τα εκλογικά δικαιώματα παρουσιάστηκαν ως το αντάλλαγμα για την συμμετοχή των γυναικών στην Αντίσταση.[164]

Οι εκλογές για την ανάδειξη των αντιπροσώπων-εκλεκτόρων διεξήχθησαν στις 23 Απριλίου 1944 και για την ανάδειξη των εθνοσυμβούλων έγιναν λίγες μέρες μετά, στις 30 Απριλίου, επαρχιακές συνελεύσεις των αντιπροσώπων που εκλέχθηκαν στις πρώτες εκλογές. Οι εκλογές στην Ελεύθερη Ελλάδα έγιναν με κάθε επισημότητα, ενώ στην κατεχόμενη τα ψηφοδέλτια μοιράστηκαν κρυφά χέρι με χέρι. Το σύνολο των ψηφοφόρων ήταν πάνω από 1,5 εκατ. άνδρες και γυναίκες, στις οποίες οι ηλικιωμένες δεν άσκησαν το εκλογικό τους δικαίωμα.[165]

Από τις γυναίκες που ήταν υποψήφιες στις εκλογές οι μαρτυρίες αναφέρουν ότι εκλέχθηκαν πέντε από τα ψηφοδέλτια της Αθήνας, του Πειραιά, της Καλαμάτας και της Λάρισας. Ανάμεσα σε αυτές ήταν η Καίτη Ζεύγου, η οποία δεν παραβρέθηκε στο Συμβούλιο στις Κορυσχάδες επειδή δεν της το επέτρεψε ο προϊστάμενός της στο Γραφείο Αθήνας, και η Μαρία Σβώλου που ήταν η μόνη γυναίκα που ανέλαβε διοικητικά καθήκοντα και ορίστηκε κοσμήτορας.[166]

Το Εθνικό Συμβούλιο ανακήρυξε και επίσημα την ισότητα των δύο φύλων με το Άρθρο 5 του Ψηφίσματος Α΄ στις 27 Μαΐου 1944. Βέβαια η περίοδος που η ΠΕΕΑ υπήρξε ως ανεξάρτητο κράτος διεκόπη πολύ σύντομα, αφού τον Νοέμβριο του 1944 διαλύθηκε. Οι θεσμοί του ελληνικού κράτους επανήλθαν, οπότε οι διακηρύξεις περί ισοτιμίας και εκλογικών δικαιωμάτων επέστρεψαν στην αρχική τους κατάσταση.

---

[163] Στο ίδιο, σ. 234
Ηλίας Νικολακόπουλος, « Η εκλογική επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς 1936-1951. Συνέχειες και ασυνέχειες.» στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα ΄36-΄49. Από τη δικτατορία στον Εμφύλιο*, Αθήνα 2003: σ.233.
[164] Σαμίου, *Τα πολιτικά δικαιώματα*…, ό.π., σ. 234
Ζώγια Χρονάκη, «Οι Ελληνίδες….ό.π., σ. 34.
[165] Σαμίου, *Τα πολιτικά δικαιώματα…ό.π.,* σ. 235-236.
[166] Στο ίδιο, σ.235.
Ζώγια Χρονάκη, ό.π., σ.35

Ωστόσο η Σβώλου δημοσίευσε ένα μακροσκελές άρθρο στην πολιτική επιθεώρηση του ΕΑΜ *Νέα Ελλάδα*, στο οποίο επεσήμανε το πόσο σημαντική ήταν η συμμετοχή των γυναικών στο δημοψήφισμα για το πολιτειακό και τις βουλευτικές εκλογές παροτρύνοντας την ευρύτερη Αριστερά να παλέψει ώστε να παραχωρηθούν τα εκλογικά δικαιώματα στις γυναίκες.[167]

2.2 Ο Εμφύλιος Πόλεμος

Μετά την Απελευθέρωση υπήρχαν ελπίδες ότι το νέο κράτος που θα δημιουργούνταν θα εφάρμοζε τα δικαιώματα και την ελευθερία των πολιτών του. Όμως η διάψευση δεν άργησε, καθώς μετά την έλευση του Γεωργίου Παπανδρέου (18 Οκτωβρίου 1944) φαίνεται ότι η πολιτική ομαλοποίηση αποδείχθηκε δυσχερής. Η πόλωση ανάμεσα στις δύο πλευρές εντάθηκε με τα Δεκεμβριανά. Την ίδια ώρα οι ταξικές διαφορές φαίνεται να μεγάλωσαν, ενώ η φτώχεια, η ανεργία και η πείνα συνέχισαν να υπάρχουν. Λύσεις σε αυτά τα προβλήματα προσπάθησε να βρει το ΕΑΜ οργανώνοντας συσσίτια στις πόλεις, ενώ το κράτος φαίνεται να στηριζόταν εξ' ολοκλήρου στην βοήθεια της UNRRA. Στις πόλεις η βοήθεια ερχόταν πιο εύκολα από ότι στα χωριά. Στην ύπαιθρο η βοήθεια λειτούργησε και ως μέσο πίεσης σε βάρος των εαμικών περιοχών και κατοίκων.[168] Επιπλέον όσοι συνεργάστηκαν με τους κατακτητές άρχισαν να δραστηριοποιούνται πλήρως σε τομείς, όπως το εμπόριο και εντάχθηκαν στην παράταξη των εθνικοφρόνων. [169]

Οι αντιπαραθέσεις για το πολιτειακό ζήτημα, σχετικά με την επαναφορά ή μη της βασιλείας στην Ελλάδα, συνεχίστηκαν, με αποτέλεσμα την ανοιχτή εμφύλια σύγκρουση τον Δεκέμβρη του 1944. Η απόφαση για την διεξαγωγή δημοψηφίσματος, για την επαναφορά ή όχι της βασιλείας στην Ελλάδα, αποφασίστηκε στην συμφωνία της Βάρκιζας τον Φεβρουάριο του 1945. Όμως, ακόμα και τότε, δεν βρέθηκε η λύση. Προτεραιότητα της νέας κρατικής εξουσίας ήταν η επιβολή της και η εκκαθάριση της παράλληλης εξουσίας που είχε εγκαθιδρυθεί από το ΕΑΜ. Οι δωσίλογοι δεν

[167] Δήμητρα Σαμίου,..ό.π., σ.236- 237
[168] Angeliki Laiou, "The Politics Of Hunger. Economic Aid to Greece, 1943-1945*", Journal of the Hellenic Diaspora* 7 (1980), σ. 27-42.
[169] Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2013, σ.44.

τιμωρήθηκαν αλλά συμμετείχαν ενεργά στην πολιτική σκηνή, ενώ ξεκίνησε η εκκαθάριση όλων των κρατικών μηχανισμών από τα μέλη του ΕΑΜ.[170]

Παράλληλα η δύναμη του ΕΑΜ- ΕΛΑΣ είχε εδραιωθεί στις ορεινές περιοχές της χώρας, καθώς ήδη από την γερμανική κατοχή ο κρατικός μηχανισμός αδυνατούσε να επιβάλει την κυριαρχία του. Έτσι δημιουργήθηκε η «Ελεύθερη Ελλάδα» στις περιοχές που ήταν μακριά από το κέντρο και ο ΕΛΑΣ είχε τον πλήρη έλεγχό τους. Εκεί εγκαταστάθηκε λαϊκή εξουσία και οργανώθηκε την τοπική διοίκηση, θεσπίστηκαν νόμοι και γινόταν συλλογή φόρων και αστυνόμευση από τον ΕΛΑΣ. Επιπλέον στις περιοχές που αποτελούσαν την «Ελεύθερη Ελλάδα» το ΕΑΜ συνέχιζε και μετά την Απελευθέρωση να ασκεί επιρροή και να είναι αποδεκτό από τους κατοίκους.

Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο επιδιώχθηκε η εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από τους συμμάχους του ΕΑΜ και το άρθρο 3 της Συνθήκης της Βάρκιζας εφαρμόστηκε μονόπλευρα. Όσοι απολύθηκαν από τον στρατό αντικαταστάθηκαν από όσους είχαν υπηρετήσει στα Τάγματα Ασφαλείας και ακολούθησε ένα κύμα συλλήψεων, οι 10.000 τον Ιούλιο έφτασαν τις 15.000 τον Σεπτέμβριο, όσων ήταν ενταγμένοι στο ΕΑΜ. Το κράτος ήταν επιεικές απέναντι στους δωσιλόγους, αφού ακόμα και όσοι δικάστηκαν από τα ειδικά Δικαστήρια Δοσιλόγων οι ποινές τους δεν είχαν καμία σχέση με αυτές των κομμουνιστών. Αλλά και στην μεγάλη δίκη των δοσιλόγων, που ξεκίνησε τον Φεβρουάριο και διήρκησε μέχρι τον Μάιο του 1945, και αφορούσε τις κυβερνήσεις που συνεργάστηκαν με τις γερμανικές κατοχικές δυνάμεις, ο Γεώργιος Τσολάκογλου και δύο υπουργοί του καταδικάστηκαν σε θάνατο· ποινή που δεν εφαρμόστηκε ποτέ.[171]

Από την άλλη το ΚΚΕ υιοθέτησε μετά την 12η Ολομέλειά του το καθεστώς «μαζικής λαϊκής αυτοάμυνας» και πολλά στρατιωτικά στελέχη του ΕΑΜ έφυγαν προς την Γιουγκοσλαβία ή συγκρότησε ομάδες «διωκόμενων αγωνιστών». Το Νοέβρο του 1945 συγκροτήθηκε κυβέρνηση με αρχηγό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, ενώ το δημοψήφισμα αναβλήθηκε για την άνοιξη του 1948, από την οποία όμως το ΚΚΕ απέσυρε την υποστήριξή του από την κυβέρνηση με αιτήματα να δοθεί γενική αμνηστία και αναθεωρηθούν οι εκλογικοί κατάλογοι. Η αλλαγή στάσης της Αριστεράς εν γένει

[170] Στο ίδιο, σ. 55-56.
[171] Στο ίδιο, σ. 110-111.
Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική*…ό.π., σ. 56.

απέναντι στην κυβέρνηση Σοφούλη δεν ήταν αντίθετη με τα διεθνή τεκταινόμενα, ήδη από τις αρχές του 1946 γίνεται λόγος για την αρχή του Ψυχρού Πολέμου.[172]

Τον Ιούνιο του 1946 ψηφίστηκε το Δ' Ψήφισμα, σύμφωνα με το οποίο το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος θα έκρινε την επιστροφή της Βασιλείας στην χώρα. Τον ίδιο μήνα ψηφίστηκε και το Γ' Ψήφισμα από την Βουλή, το οποίο αναλύθηκε εκτενώς στο προηγούμενο κεφάλαιο, και τον Ιούλιο ξεκίνησαν οι πρώτες θανατικές καταδίκες. Μάλιστα σημειώθηκε και η πρώτη εκτέλεση γυναίκας στα Γιαννιτσά.[173] Το δημοψήφισμα του 1946 διεξήχθη σε καθεστώς τρομοκρατίας και νοθείας, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο το διχασμό και τις αυταρχικές πρακτικές.[174]

Επιπλέον άρχισαν να εμφανίζονται και οι πρώτες οργανωμένες ομάδες ανταρτών ήδη από την άνοιξη του 1946.Έτσι κλιμακώθηκαν η βία και οι εντάσεις, αφού οι αντάρτικες ομάδες επέκτειναν την δράση τους σε ορεινές περιοχές της χώρας. Ύστερα από συγκρούσεις με την χωροφυλακή, οι οικογένειες ανταρτών βρέθηκαν στο στόχαστρο της χωροφυλακής. [175]

Στις πόλεις, και ιδιαίτερα στην Αθήνα, μία αρκετά μεγάλη μάζα του πληθυσμού είχε αρχίσει να συντηρικοποιείται μετά την έκρηξη βίας στα Δεκεμβριανά. Αυτό διαπιστώνεται από το πολύ μικρό ποσοστό αποχής στο δημοψήφισμα (25% έναντι του 30-45% στη Θεσσαλονίκη), όπως επίσης διακρίνεται η αποστασιοποίηση από τον πληθυσμό της Αθήνας στην πολιτική ρήξης που υιοθέτησε το ΚΚΕ. Στις επαρχιακές πόλεις – με εξαίρεση την Κεντρική και Δυτική Μακεδονία και την Θεσσαλία, και εκεί το ποσοστό αποχής ήταν μικρό.[176]

Η χώρα από το 1946 είχε κηρυχθεί σε καθεστώς εκτάκτου ανάγκης, το οποίο οδήγησε στην διεύρυνση της κρατικής εξουσίας και οδήγησε στην αναστολή θεμελιωδών ελευθεριών και δικαιωμάτων. Η ισχύς του κοινοβουλίου υποβαθμίστηκε, ενώ την νομιμότητα και την αυθαιρεσία της χώριζε μία πολύ λεπτή γραμμή. Ταυτόχρονα θεσμοί υπεράσπισης του κράτους «αυτονομήθηκαν», όπως για παράδειγμα ο στρατός που διείσδυσε στην κοινωνία και επηρέασε σημαντικά την

[172] Νικολακόπουλος,.. ό.π., σ. 57-60.
[173] Νικολακόπουλος, σ.64-65.
[174] Στο ίδιο, σ. 88-94.
[175] Βόγλης, *Η αδύνατη…ό.π., σ. 154-158.*
[176] Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*…ό.π., σ.83-84.

κυβέρνηση. Το κρατικό συμφέρον επαναπροσδιορίστηκε με βάση τις ανάγκες του στρατού. Τον Οκτώβριο του 1947 απαγορεύτηκε η κυκλοφορία των εφημερίδων που ήταν φιλικά προσκείμενες στους αντάρτες και επιβλήθηκε η λογοκρισία. Ενώ στις 27 Δεκεμβρίου 1947, και αφού είχε σχηματιστεί Προσωρινή Κυβέρνηση, το ΚΚΕ τέθηκε εκτός νόμου (Α. Ν. 509) μαζί και με άλλες αριστερές οργανώσεις τα γραφεία τους έκλεισαν και οι περιουσίες τους κατασχέθηκαν. Με την επιβολή του καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης υποβαθμίστηκε το Κοινοβούλιο, ενώ η κυβέρνηση απέκτησε περισσότερες εξουσίες. Γενικά κάθε φορά που η Βουλή διέκοπτε τις εργασίες της, πράγμα που συνέβαινε αρκετά συχνά την περίοδο αυτή, η εκτελεστική εξουσία ψήφιζε αναγκαστικούς νόμους, διατάγματα και ψηφίσματα. Κατά την περίοδο 1946-1950 ψηφίστηκαν περίπου 283 νομοθετήματα, από τα οποία η Βουλή μετέπειτα τα 162.[177] Ενώ όταν ανέλαβε ο Αλέξανδρος Παπάγος ως αρχιστράτηγος ορίστηκε η πλήρης αυτονομία του στρατού, πράγμα εμφανώς επικίνδυνο για την δημοκρατία.

Το ΚΚΕ στις πόλεις ήταν αποδυναμωμένο και ειδικά η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη δεν βίωσαν ποτέ τον Εμφύλιο, ακόμα και οι εφημερίδες που απευθύνονταν στα ανώτερα στρώματα δεν αφιερώνονταν στα γεγονότα των συγκρούσεων αλλά στις πολιτικές εξελίξεις. Οι πόλεις είχαν συνηθίσει την αστυνομοκρατία, τα μπλόκα στους δρόμους, τους ελέγχους ταυτοτήτων – ακόμα και στα καφενεία. Ενώ οι χιλιάδες συλλήψεις του Ιουλίου του 1947 κατάφεραν σοβαρό χτύπημα στο ΚΚΕ τόσο στον κρατικό μηχανισμό στην επαρχία, όσο και στην Αριστερά εν γένει στις πόλεις. Ο ένοπλος αγώνας το καλοκαίρι του 1947 είχε ήδη δημιουργήσει ρήγμα ανάμεσα στο ΚΚΕ και στην εαμική Αριστερά και το ΚΚΕ βρέθηκε χωρίς στήριξη στις πόλεις, που αυτό σήμαινε ότι ο παράνομος μηχανισμός δεν θα μπορούσε να κρυφτεί στις πόλεις. [178]

Όπως επίσης και το εργατικό κίνημα είχε αποδυναμωθεί στις πόλεις, ενώ όλες οι προσπάθειες να μετατραπεί η Αθήνα σε κέντρο των εργατικών αγώνων ήταν ατελέσφορες. Το ΚΚΕ έριξε όλο το βάρος του στην επέκταση του ΔΣΕ, όπου δημιουργήθηκαν δύο κλιμάκια στο Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΕ, το κλιμάκιο που άνηκε στον ΔΣΕ που περιλάμβανε την πλειοψηφία των μελών του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ και το κλιμάκιο της Αθήνας. Παράλληλα η 3η Ολομέλεια (11-12 Σεπτεμβρίου 1947) αποφάσισε ότι «ο ένοπλος αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού της Ελλάδας

[177] Αλιβιζάτος, 172-176
[178] Βόγλης, *Η αδύνατη…ό.π. σ. 202.*

αποτελεί τη μοναδική επιβεβλημένη απάντηση που ο λαός και η Ελλάδα έχουν να δώσουν στους ξένους κατακτητές και τους ντόπιους υποτακτικούς τους».[179] Ενώ σε απόφαση της, η οποία δεν δημοσιεύτηκε, επέκρινε τα μέλη που «αντιμετώπισαν παθητικά τις διώξεις του εχθρού και αντί να βγουν στο βουνό βρέθηκαν στις φυλακές και τις εξορίες».[180]

Τέλος στις 27 Δεκεμβρίου του 1947 με τον νόμο 509 θέτονταν εκτός νόμου η λειτουργία του ΚΚΕ και του ΕΑΜ και προβλέπονταν πολύ βαριές ποινές – ακόμα και θάνατος- σε όσους συνέχιζαν να είναι μέλη τους. Παράλληλα διαλύθηκαν όσοι σύλλογοι ή σωματεία θεωρούνταν επικίνδυνα, μέσα σε αυτά και η Πανελλήνιος Ένωση Γυναικών, και η Ασφάλεια έκανε επιδρομές σε βιβλιοπωλεία για την κατάσχεση κομμουνιστικών εντύπων. Κάθε περιθώριο νόμιμης δράσης είχε εκλείψει. Παράλληλα στην Αθήνα η αστυνομοκρατία είχε επεκταθεί τόσο που η λειτουργία του παράνομου μηχανισμού ήταν αδύνατη, ακόμα οι κάτοικοί της ζούσαν υπό το καθεστώς φόβου και τρομοκρατίας.[181]

2.2.1Οι γυναίκες στον Εμφύλιο

Μετά από την εμπειρία της Αντίστασης η θέση των γυναικών φαίνεται ότι έχει αλλάξει, αφού η συμμετοχή τους στην Αντίσταση ανέδειξε νέα αιτήματα πολιτικής εκπροσώπησης και κοινωνικών διεκδικήσεων. Παράλληλα με την κοινωνική πόλωση της περιόδου, το ζήτημα της πολιτικής ισότητας των γυναικών αναζωπυρώθηκε. Μετά την Απελευθέρωση, οι γυναικείες οργανώσεις και διεθνείς φορείς έθεσαν εκ νέου το ζήτημα της απόδοσης του δικαιώματος της ψήφου στις γυναίκες. Η συζήτηση αυτή εντάχθηκε πολύ γρήγορα στο κλίμα του Ψυχρού Πολέμου και της εμφύλιας διαμάχης με αποτέλεσμα η ψήφος των γυναικών να αντιμετωπίζεται ως πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης και όχι ως κοινωνικό αίτημα.[182]

Σε αυτό το πλαίσιο η συμμετοχή των γυναικών στον ένοπλο αγώνα και στον ΔΣΕ είναι κάτι πολύ βαθύτερο από αυτό που περιγράφεται στην ιστοριογραφία. Πρόκειται για μία πιο σύνθετη ιστορική διεργασία, η οποία σχετίζεται με τη διαμόρφωση συλλογικών και ατομικών επιλογών μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό και κοινωνικό

[179] «Η επίθεση στα συνδικάτα και τα καθήκοντά μας», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*. τχ. 9. Σεπτέμβριος 1947, σ. 407-412

[180] Απόφαση της 3ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, 12 Σεπτέμβρη του 1947, στο *Η τρίχρονη εποποιία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, 1946-1949*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1998 σ. 638.

[181] Βόγλης,…ό.π.,σ.206.

[182] Αγγέλικα Ψαρρά, *«Κι έγινα μπολσεβίκα» Έμφυλοι απόηχοι του Οκτώβρη στην Ελλάδα*, Η Εφημερίδα των Συντακτών, Αθήνα 2017, σ. 150-152.

πλαίσιο. Οι ιστοριογραφικές αφηγήσεις στις οποίες οι γυναίκες παρουσιάζονται ως «θύματα» των εξελίξεων, απέχουν από αυτό που προσπαθεί να αναδείξει η ιστορία των γυναικών, καθώς εξετάζονται τα γεγονότα μέσα από το αντρικό φύλο.[183] Στο κατεξοχήν ανδροκρατούμενο πεδίο του πολέμου, η θέση των γυναικών βρίσκεται στον άμαχο πληθυσμό ενώ όταν συμμετέχουν στην ένοπλη δράση παρουσιάζονται ως εξαιρέσεις. Η κατανόηση της συμμετοχής τους στον ΔΣΕ μπορεί να κατανοηθεί με γνώμονα την προηγούμενη περίοδο, τον ασφυκτικό κλοιό που είχε δημιουργηθεί την περίοδο 1945-1946 σε αντιπαράθεση με την πολιτική πραγματικότητα της Αντίστασης, καθώς και οι προσδοκίες και οι διαψεύσεις των ίδιων των υποκειμένων. Μόνο με αυτόν τον τρόπο θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε την διαδικασία αυτή στις πραγματικές της διαστάσεις.

Ήδη από την προηγούμενη περίοδο, της Κατοχής και της Αντίστασης, οι γυναίκες ενθαρρύνθηκαν από τις αριστερές οργανώσεις να συμμετέχουν στην παράνομη πολιτική δράση, τις μαζικές κινητοποιήσεις και τον ένοπλο αγώνα. Για πρώτη φορά στα ελληνικά δεδομένα ένας κομματικός μηχανισμός επιδίωκε την συμμετοχή των γυναικών. Έτσι οι γυναίκες ξεκίνησαν να συμμετέχουν ως αντιπρόσωποι σε πολιτικά όργανα, συνδιασκέψεις και συνέδρια, στην τοπική αυτοδιοίκηση έχοντας πολιτικά δικαιώματα και για το εκλέγειν και για το εκλέγεσθαι. Ωστόσο οι γυναίκες δεν έχασαν τους παραδοσιακούς τους ρόλους ήταν πρώτα μάνες, σύζυγοι και νοικοκυρές τόσο στην πραγματικότητα όσο και στον πολιτικό λόγο των οργανώσεων. Για τις περισσότερες η δράση τους υπήρξε ένας τρόπος φροντίδας, πρωτίστως για τα οικεία τους πρόσωπα και δευτερευόντως για την πατρίδα τους.

Στο ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου η συμμετοχή των γυναικών στον ένοπλο αγώνα κρίνεται σημαντική. Οι γυναίκες δεν αρκούσε να είναι μόνο μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος, αλλά έπρεπε να πολεμήσουν. Η ένταξή τους στον ΔΣΕ έγινε με τους ίδιους όρους που προσεγγίζονταν το γυναικείο ζήτημα μέχρι τότε, ενώ οι προσεγγίσεις για το αν επιτεύχθηκε η πλήρης ισοτιμία των φύλων είναι ασαφείς.

Η είσοδος των γυναικών στον ΔΣΕ διαφοροποιείται τόσο από την συμμετοχή τους στα αντιστασιακά κινήματα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου όσο και με τα απελευθερωτικά του Ψυχρού Πολέμου. Αυτό συμβαίνει γιατί η ένταξή τους δεν ήταν

[183] Έφη Αβδελά- Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997: σ. 26.

αμιγώς εθελοντική, στον ΔΣΕ επιστρατεύτηκαν και γυναίκες, εξαιτίας της έλλειψης ανδρικού δυναμικού. Αν και στο ξέσπασμα του Εμφυλίου οι δυνάμεις του ΔΣΕ είχαν αυξηθεί σημαντικά με άνδρες εθελοντές, όμως η τακτική των εκκενώσεων στα χωριά μείωσε σημαντικά το ποσοστό σε άντρες. Έτσι για να αυξηθούν οι δυνάμεις του ΔΣ εφαρμόστηκε η υποχρεωτική στράτευση στα χωριά που είχε υπό την επήρεια του και μετά ξεκίνησε η στράτευση των γυναικών, τις οποίες εξαιτίας της έλλειψης που είχε σε εφέδρους τις έστειλε στην πρώτη γραμμή της μάχης. Το 1948 οι γυναίκες αποτελούσαν περίπου το 12-15% των στρατεύσιμων, αριθμός που την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1949 είχε διπλασιαστεί και είχε φτάσει το 30%.[184]

Οι γυναίκες που βγήκαν κυρίως στο βουνό κατάγονταν από τα χωριά, στα οποία διώκονταν είτε οι ίδιες είτε μέλη της οικογένειάς τους. Στα μέρη όπου ήταν τα πεδία των μαχών οι επιλογές ήταν δύο· είτε θα εντάσσονταν στον ΔΣΕ είτε ο Εθνικός Στρατός θα τις μετέτρεπε σε εσωτερικούς πρόσφυγες. Η ένταξη των γυναικών στον στρατό αποτελούσε σημείο καμπής στην ζωή τους, διότι συντελούνταν μία ρήξη με το χωριό και την οικογένεια. Οι δύο αυτοί χώροι δεν εξαφανίστηκαν, αλλά αντικαταστάθηκαν· η κοινότητα του χωριού με αυτήν του στρατοπέδου και η εξουσία της οικογένειας με αυτή του κόμματος.[185] Από την άλλη τα γυναικεία μέλη του κόμματος που βρίσκονταν στις πόλεις δεν μπόρεσαν – και στις περισσότερες φορές ο κομματικός μηχανισμός τις απέτρεψε- να φύγουν στο βουνό και να ενταχθούν στον ΔΣΕ.[186]

Στο βουνό συγκροτήθηκαν γυναικείες ομάδες όπου υπήρχε μία επικεφαλής, η «υπεύθυνη», η οποία ήταν κοντά στον αξιωματικό και τον πολιτικό επίτροπο. Στα καθήκοντά της ήταν να εμψυχώνει τις κοπέλες, να εκπαιδεύει τις νεοσύλλεκτες και να ενημερώνει την διοίκηση των μονάδων για την συμπεριφορά τους. Στην αρχή «οι υπεύθυνες» τοποθετήθηκαν στην διοίκηση των ταξιαρχιών, όμως στην συνέχεια επεκτάθηκαν στα τάγματα, στους λόχους και στις διμοιρίες. Αποδείχτηκαν σημαντικό κομμάτι για την οργάνωση και την ανάθεση εργασιών στις μαχήτριες.[187]

---

[184] Τασούλα Βερβενιώτη, «Αντάρτισσες του ΕΛΑΣ και μαχήτριες του ΔΣΕ», στο *Κλειώ,* Περιοδική Έκδοση για τη Νεότερη Ιστορία, Αφιέρωμα Στρατός και Αντάρτες στη δεκαετία του 1940, τχ.3, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2003: σ. 164.
Πολυμέρης Βόγλης, «Γυναίκες που πολεμούν σαν άντρες. Θεωρήσεις του Φύλου στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας» στο Πολυμέρης Βόγλης, Φλώρα Τσιλαγα, Ιάσονας Χανδρινός, Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εποχή των ρήξεων*, *Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012: σ. 315.
[185] Βόγλης, «Γυναίκες που πολεμούν…ό.π, σ. 317-318.
[186] Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές,…ό.π., σ. 215
[187] Βόγλης, «Γυναίκες που πολεμούν…ό.π, σ. 320

Οι ειδικότητες που ανέλαβαν ήταν σαφώς λιγότερες από αυτές που είχαν αναλάβει οι άντρες, κάποιες υπήρξαν σαμποτέρ, οπλίτριες όλμου, σκοπεύτριες πολυβόλου αλλά τα ποσοστά ήταν μικρότερα από αυτά των ανδρών. Τοποθετούνταν σε θέσεις όπως τηλεφωνήτριες, νοσοκόμες, τραυματιοφορείς ή στις τεχνικές υπηρεσίες (οχύρωση, συνεργεία κλπ). Επιπλέον το 80% των νοσοκομείων αποτελούνταν από γυναίκες, νοσοκόμες ή γιατρίνες, διευθύντριες ή ήταν στην φρουρά των νοσοκομείων. Ωστόσο όσες εργάζονταν ως βοηθητικό προσωπικό εισέπρατταν την υποτίμηση και των ανδρών μαχητών και γυναικών μαχητριών, διότι θεωρούσαν ότι απομακρύνονται από την στρατιωτική ζωή, γι' αυτό και η καθοδήγηση προσπαθούσε να εξομαλύνει τις σχέσεις ανάμεσα σε μάχιμες και βοηθητικές και να σταματήσει να υπάρχει η υποτίμησή τους. Λίγες ήταν οι γυναίκες που αποφοίτησαν από την Σχολή Αξιωματικών με βαθμό ανθυπολοχαγού, ήταν περίπου 13, ενώ και οι καπετάνισσες έφεραν τον βαθμό του ανθυπολοχαγού.[188]

Για να ενταχθούν στον ΔΣΕ δεν τέθηκε κάποιος περιορισμός στην ηλικία, από την αρχή του εμφυλίου είχαν βγει στο βουνό και μητέρες και παντρεμένες. Μόνο προς το τέλος η πλειοψηφία των ηλικιών ήταν 15-16 χρονών, εξαιτίας των μαζικών επιστρατεύσεων. Η καταγωγή της πλειοψηφίας των ανταρτισσών ήταν αγρότισσες, ένα μεγάλο ποσοστό τους ήταν και σλαβόφωνες. Οι περισσότερες γυναίκες ήταν και αναλφάβητες, γι' αυτό και σε περιόδους που το επέτρεπε ο χρόνος λειτουργούσαν σχολεία.[189] Η προσαρμογή των γυναικών ήταν επίσης δύσκολη στο βουνό, καθώς το περιβάλλον του χωριού από όπου προέρχονταν ήταν συντηρητικό, εκεί δεν επιτρέπονταν να φορούν παντελόνια, έτσι όταν κατατάχθηκαν στον ΔΣΕ αρνιόντουσαν να φορέσουν. Όμως οι καιρικές συνθήκες τις ανάγκασαν να ντυθούν ως «στρατιώτες».[190]

Το 1948 υπήρξε η αναγκαιότητα για δημιουργία μιας αμιγώς γυναικείας οργάνωσης. Έτσι τον Φλεβάρη του ίδιου έτους ιδρύθηκε η Πανελλαδική Δημοκρατική

Βερβενιώτη, Αντάρτισσες…ό.π.,σ.174.

[188] Στο ίδιο, σ. 170.

[189] Στο ίδιο, σ. 172.

[190] Στο ίδιο, σ. 172.

Πολύ χρήσιμη μαρτυρία για τις αγρότισσες που διώχθηκαν και κατατάχθηκαν στον ΔΣΕ αποτελεί η μελέτη της Τασούλας Βερβενιώτη, *Το διπλό Βιβλίο, Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση – Ιστορική Ανάγνωση*, Εκδόσεις Κουκίδα, Αθήνα 2017. Πρόκειται για την αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση, που κατάγεται από τον οικισμό Περιβόλι στην Θεσσαλία και ύστερα από μία μεγάλη επιδρομή από ταγματασφαλίτες στο χωριό της, αποφάσισε να φύγει στο βουνό και να καταταχθεί στον ΔΣΕ. Στο βουνό συνελήφθη και φυλακίστηκε στις φυλακές Αβέρωφ.

Ένωση Γυναικών (ΠΔΕΓ), η οποία εμφανίστηκε ως συνέχεια της Πανελλαδικής Ομοσπονδίας Γυναικών που είχε διαλυθεί το 1947. Η ΠΔΕΓ υπήρξε η ομάδα που οργανώθηκαν οι κομμουνίστριες κατά την διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, αφού επιβίωσε και στις χώρες όπου εξορίστηκαν οι Έλληνες κομμουνιστές. Την περίοδο που ιδρύθηκε λειτούργησε ως το όργανο που εξέφραζε το γυναικείο ζήτημα τόσο στις γυναίκες που είχαν στρατευτεί όσο και σε αυτές που δεν είχαν. Στον ΔΣΕ λειτούργησε ως κομμάτι της εκπαίδευσης των μαχητριών, με το να συνειδητοποιήσουν την μεγάλη αποστολή που είχαν αναλάβει εις πέρας, ενώ στην «Ελεύθερη Ελλάδα» έπρεπε να εκπαιδεύσει τις γυναίκες να φροντίζουν το κράτος τους, όπως το νοικοκυριό τους. Επίσης διατήρησε στενή επαφή με την Παγκόσμια Δημοκρατική Οργάνωση Γυναικών και παραβρέθηκε στο Συνέδριο που έλαβε χώρα στην Βουδαπέστη το 1949, στο οποίο προσπάθησε να συνδέσει την γυναικεία ισοτιμία με την συμμετοχή στον ένοπλο αγώνα του ΔΣΕ.[191]

Το γεγονός ότι οι γυναίκες εισήλθαν στον ένοπλο αγώνα και αυτό συνδέθηκε με την γυναικεία χειραφέτηση δεν σημαίνει ότι οι άντρες αντάρτες το δέχτηκαν χωρίς να φέρουν αντιρρήσεις. Αν και οι γυναίκες εξειδικεύονταν αυτή την περίοδο σε «ανδρικές δουλειές» όπως βαριά όπλα, πυροβολικό, σαμποτάζ, ανίχνευση κλπ, ωστόσο γινόταν ένας άτυπος καταμερισμός στρατιωτικών εργασιών κατά φύλα ώστε να ενισχύεται η γυναικεία εργασία στις βοηθητικές υπηρεσίες. Γι' αυτό οι γυναίκες φρόντιζαν να έχουν υπό την εποπτεία τους το «νοικοκύρεμα» του στρατοπέδου, την «αναψυχή» των στρατιωτών και των νυχτερινών εξορμήσεων που στόχευαν στην «συναδέλφωση» με τους στρατιώτες του εθνικού στρατού. Επιπλέον το γεγονός ότι οι γυναίκες χειρίζονταν βαρύ οπλισμό και αναγκάζονταν να σκοτώσουν συνδεόταν με τα μητρικά τους καθήκοντα, ότι δηλαδή όφειλαν να συμμετάσχουν στον πόλεμο για το καλό των παιδιών της Ελλάδας καθώς «σκοτώνοντας χάριζαν την ζωή και πολεμώντας διασφάλιζαν την ειρήνη». Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή οι γυναίκες ξαναγίνονταν «μάνες και αδελφές» μόλις έβρισκαν στην μάχη έναν πληγωμένο στρατιώτη, όπου έσπευδαν να τον φροντίσουν και του δέσουν το τραύμα του.[192]

Από την άλλη δεν σημαίνει ότι το αντίπαλο στρατόπεδο είχε την ίδια άποψη για την συμμετοχή των γυναικών στο πεδίο των μαχών. Οι γυναίκες παρουσιάζονταν ως «αιμοδιψείς ύαινες», που απαρνούνταν την γυναικεία φύση τους και σήκωναν τα όπλα

[191] Ψαρρά, Πολιτικές διαδρομές…ό.π., σ. 218-219.
[192] Στο ίδιο, σ. 216.

ενάντια στην καθεστηκυία τάξη. Οι μαχήτριες παρουσιάζονταν ως ένα πλάσμα που συνδυάζει την γυναικεία πονηριά και τα όπλα. Σε αυτό το πλαίσιο τα κόμματα της δεξιάς προσπάθησαν να καρπωθούν την συμμετοχή των γυναικών στην Αντίσταση, ταυτίζοντάς τες με τις ηρωίδες του 1821 οι οποίες όμως δεν είχαν καμία σχέση με τις γυναίκες του ΔΣΕ που ήταν προδότριες του Έθνους. Κατασκευάστηκε η εικόνα της άτεκνης γυναίκας που φέρει όπλο και τριγυρνά στην ύπαιθρο ανάμεσα σε άντρες και συνδέθηκε με την ηθική παρακμή. Επιπλέον οι γυναίκες που συμμετείχαν στον ΔΣΕ αυτόματα τάσσονταν κατά της Εκκλησίας και του Βασιλιά και της οικογένειας, όροι στενά συνδεδεμένοι με την γυναικεία φύση, και όροι που πολεμούσε η κομμουνιστική ιδεολογία.[193]

«Το 1949 θα γίνει το τέλος της νίκης», ακούγονταν ως σύνθημα στον ΔΣΕ και γράφτηκε στις γραμμές της Μαχήτριας, εφημερίδας των γυναικών του ΔΣΕ.[194] Όμως και από τα ίδια τα στελέχη δίνεται η εντύπωση ότι η νίκη είναι κοντά. Ωστόσο δεν ισχύει κάτι από αυτά, ο ΔΣΕ έχει αποδυναμωθεί αρκετά και ύστερα με την ρήξη του με τον Τίτο στην Γιουγκοσλαβία σταματά και η εξωτερική βοήθεια. Επιπλέον το εθνικόφρων κράτος έχει καταφέρει να εξαπλωθεί τόσο στρατιωτικά – σε σημεία τροφοδότησης του ΔΣΕ – όσο και κοινωνικά, αφού έχει καταφέρει να σπάσει τους δεσμούς του ΔΣΕ με τις τοπικές κοινωνίες είτε διαλύοντας τες ή καθιστώντας ένα καθεστώς τρόμου.[195]

Με την επιχείρηση Πυρσός (24 – 30 Αυγούστου 1949) γράφτηκε η τελευταία πράξη του Εμφυλίου στον Γράμμο και στο Βίτσι όπου ο Εθνικός Στρατός κατάφερε να επιβληθεί σε όσες δυνάμεις είχαν απομείνει στον ΔΣΕ.[196] Οι περισσότεροι στρατιώτες κατάφεραν να ξεφύγουν στην Αλβανία και όσες βρίσκονται στο όρος Μπουρέλι αποφασίζουν το «όπλο παρά πόδα». Αυτό σύμφωνα με την Μαρία Μπέικου σήμαινε ότι «θα καταφέρουν να γυρίσουν πίσω και να παίξουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνία».[197]

---

[193] Margaret Poulos – Anagnostopoulou, "From Heroines to Hyenas: Women Partisans during the Greek Civil War" στο *Contemporary European History* , Nov., 2001, Vol. 10, No. 3, Theme Issue: Gender and War in Europe c. 1918-1949: σ. 497-499.
[194]*Μαχήτρια*, φ. 18, 10 Αυγούστου 1949, ΑΣΚΙ
[195] Μαργαρίτης, τόμος 2, σ. 492-498.
[196] Βόγλης, Η αδύνατη επανάσταση,…ό.π., σ. 373

[197] Μαρία Μπεϊκου, *Αφού με ρωτάτε*….ό.π, σ. 160-161

Όμως οι επόμενες μέρες σημαδεύτηκαν με συλλήψεις και όσοι και όσες δεν είχαν καταφέρει να διαφύγουν στάλθηκαν είτε στις φυλακές είτε στην εξορία. Η επόμενη τετραετία σημαδεύτηκε από βασανιστήρια, άδικους θανάτους στο εκτελεστικό απόσπασμα και την αναμονή της απελευθέρωσης από την φυλακή για όσες και όσους δεν τιμωρήθηκαν με την ποινή της εκτέλεσης. Στα παρακάτω κεφάλαια θα αναλυθούν οι συνθήκες δίκης και διαβίωσης στις Φυλακές Αβέρωφ, όπως καταγράφηκαν από την Μαρία Σβώλου κατά την διάρκεια έκτισης της ποινής της και σε μαρτυρίες που εκδόθηκαν χρόνια μετά από τις ίδιες τις γυναίκες.

Κεφάλαιο Τρίτο: Η ιστορία των Φυλακών Αβέρωφ

«Η φυλακή είναι οποιαδήποτε κτηριακή κατασκευή περιορίζει τις ανθρώπινες ελευθερίες σε ορισμένο τόπο και για ορισμένο χρόνο».[198] Η εμφάνιση της φυλάκισης ως ποινικό σύστημα έκανε την εμφάνισή της στα τέλη του 18ου και αρχές του 19ου αιώνα, όπου η ποινή του βασανιστηρίου είχε αρχίσει να υποχωρεί. Η συγκεκριμένη στιγμή αποτελεί και το κομβικό σημείο στην εξέλιξη των πειθαρχικών μηχανισμών όπου η νέα ταξική εξουσία άρχισε να συγκροτεί σταδιακά. Είναι η στιγμή στην οποία οι πειθαρχικές τεχνικές διείσδυσαν και τελικά κατέλαβαν τον δικαστικό θεσμό. Παράλληλα εμφανίστηκε και ένα νέο νομοθετικό πλαίσιο, το οποίο όριζε την εξουσία της τιμωρίας ως δικαίωμα που άνηκε σε όλο το σύνολο της κοινωνίας και που ασκούνταν ομοιόμορφα σε όλα τα μέλη της, αναγνωρίζοντας έτσι σε κάθε άτομο ίσα δικαιώματα. Έτσι με την καθιέρωση της ποινής φυλάκισης ως την ύψιστη μορφή τιμωρίας εισήχθησαν νέες πρακτικές κυριαρχίας οι οποίες αντανακλούσαν έναν νέο τύπο εξουσιαστικών σχέσεων. Διαμορφώθηκε μία δικαιοσύνη η οποία έφερε τον τίτλο της «ίσης» και ένα «αυτόνομο» δικαστικό σύστημα, που στην πραγματικότητα βρίσκεται βαθιά εμποτισμένο από τις ασυμμετρίες της πειθαρχικής υπαγωγής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο διαμορφώθηκε η ποινή της φυλακής.[199]

Η «πραγματικότητα» της φυλακής βασίστηκε στην στέρηση της ελευθερίας του ατόμου. Εφόσον σε μία κοινωνία όλα τα άτομα λογίζονται ως ελεύθερα και ίσα, η στέρηση της ελευθερίας με καθολικό τρόπο φάνηκε ως κάτι το φυσιολογικό. Επιπλέον με την στέρηση του χρόνου από το άτομο. Η φυλάκιση παρουσιάστηκε ως τιμωρία προς το άτομο που έχει βλάψει το θύμα, αλλά και ολόκληρη την κοινωνία. Έτσι η τιμωρία μετρήθηκε σε μέρες, μήνες ή και χρόνια μετατρέποντας την ποινή σε αντάλλαγμα. Επίσης η έννοια της φυλάκισης έχει τον σκοπό της μεταμόρφωσης του ατόμου. Από την αρχή συνδύασε τον νομικοοικονομικό χαρακτήρα της με πειθαρχικές τεχνικές που ήδη υπήρχαν στο νομικό σώμα. Ήδη από τον 19ο αιώνα η φυλακή εμφανίστηκε ως θεσμός που συνδυάζει τον εγκλεισμό και την «σωφρονιστική» μεταμόρφωση.[200]

---

[198] Χρυσή Σταυροπούλου, «Η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των φυλακών», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ 41-42, (Ιούνιος 1990), σ. 53.
[199] Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής,* Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1989, σ. 303-304.
[200] Στο ίδιο, σ. 306-307.

Από την άλλη η φυλακή αποτελεί τον χώρο επιτήρησης και απομόνωσης των κρατουμένων και μεταξύ τους αλλά και από τον έξω κόσμο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την εξασφάλιση πειθαρχίας. Το 1790 εμφανίστηκε το αρχιτεκτονικό μοντέλο του αρχιτέκτονα J. Bentham που ονομάστηκε Πανοπτικόν. Το σχέδιο του Πανοπτικού συνδύαζε την ταυτόχρονη επιτήρηση και παρατήρηση του ατόμου αλλά και την απομόνωση και διαδόθηκε ευρύτατα στα περισσότερα σχέδια φυλακών. Κατασκευάστηκε, λοιπόν, μία φυλακή όπου τα κελιά θα χτίζονταν γύρω από ένα κεντρικό σημείο το οποίο θα μπορούσε να ελέγχει τόσο τους κρατούμενους όσο και το προσωπικό των φυλακών.[201] Το συγκεκριμένο μοντέλο φυλακών επέτρεπε την παρακολούθηση πολλών ατόμων με τη χρήση ελάχιστου προσωπικού. Ωστόσο δεν εφαρμόστηκε πλήρως, επειδή δεν επέτρεπε τον διαχωρισμό των ατόμων σε κελιά. Το σύστημα που εισήγε για πρώτη φορά τα ατομικά κελιά εμφανίστηκε το 1777 στις φυλακές του Genter. Σε αυτό το σύστημα υπήρχε το πρόβλημα δημιουργίας μεγάλων διαδρόμων και πολλών κελιών με αποτέλεσμα η επιτήρηση των κρατουμένων να είναι δυσκολότερη.[202]

Αντίθετα στις ΗΠΑ εμφανίστηκε το Pensylvania System όπου εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 1829 στις φυλακές του Cherry Hill. Σε αυτό εφαρμόστηκε η απομόνωση των κρατουμένων σε ατομικά κελιά, αλλά εδώ το κελί αποτελεί την τιμωρία του εγκλήματος και ο κρατούμενος είναι αναγκασμένος να «ακούει την φωνή της συνείδησής του». Σε αυτό το σύστημα χρησιμοποιήθηκε η εργασία των κρατουμένων ως μορφή μεταμέλειας. Ωστόσο γρήγορα έγινε η διαπίστωση ότι η συλλογική εργασία είναι πιο παραγωγική από την ατομική. Έτσι καθιερώθηκε το μικτό σύστημα που επέβαλλε την απομόνωση την νύκτα και την συλλογική εργασία τις υπόλοιπες ώρες της ημέρας. Από την άλλη ήδη από το 1823 εφαρμόζονταν ένα άλλο σύστημα στην φυλακή Auburn της Νέας Υόρκης, κατά το οποίο τα κελιά ήταν πολύ μικρά και οι κρατούμενοι εργάζονταν σε μικρές ομάδες αλλά με την απόλυτη σιωπή.[203]

Στην Ευρώπη, σε αντίθεση με την Αμερική, δεν συνδέθηκε η παραγωγικότητα με την εκμετάλλευση της εργασίας των έγκλειστων. Αυτό ενίσχυσε την ιδέα της πλήρους απομόνωσης και εγκαθιδρύθηκε ένα μοντέλο σαν το Pensylvania System. Οι πρώτες φυλακές, που χτίστηκαν το 1842 με το παραπάνω μοντέλο ως πρότυπο, ήταν

[201] Στο ίδιο, σ. 196, 325-326.
[202] Σταυροπούλου,…ο.π. σ. 55.
[203] Στο ίδιο, σ. 55.

του Pentonrille και βρίσκονταν στο Λονδίνο. Ωστόσο στα τέλη του 19ου αιώνα εμφανίστηκε στην Γαλλία ένα νέο σύστημα που καθιέρωνε μία πιο σύνθετη αρχιτεκτονική οργάνωση προσαρμοσμένη στις ανάγκες διαβάθμισης της ατομικής μεταχείρισης και ονομάστηκε Telefon-Strangenplan του αρχιτέκτονα Pussin. Στο συγκεκριμένο προβλέπονταν βαθμιαία ελάττωση του εγκλεισμού του κρατούμενου και η εργασία του εκτός φυλακής. Έτσι προέκυψε ένα προοδευτικό σύστημα, το οποίο εφάρμοσε πρώτη η Ιρλανδία, και απέβλεπε στην σταδιακή μείωση της απομόνωσης του κρατουμένου και την ένταξή του σε αυτό που ονομάζεται καθημερινή ζωή.[204]

Στην Ελλάδα δεν υπήρχε κάποιο μοντέλο σωφρονιστικού κτηρίου που εφαρμόστηκε. Μέχρι και το 1911 όσα από τα φρούρια χρησιμοποιήθηκαν ως φυλακές ήταν ακατάλληλα. Το 1911 ορίστηκε με νόμο το σύστημα απομόνωσης στις δικαστικές φυλακές και στις κεντρικές και τις αγροτικές εφαρμόστηκε το μικτό, δηλαδή απομόνωση μόνο τη νύκτα. Το 1925 άλλαξε η νομοθεσία και εφαρμόστηκε το προοδευτικό σύστημα σε όλα τα σωφρονιστικά κτήρια. Οι πρώτες σχετικά εκσυγχρονισμένες φυλακές που χτίστηκαν στην Ελλάδα ήταν της Κέρκυρας που χτίστηκαν μετά το 1863. Σχεδόν μία δεκαετία μετά χτίστηκαν οι φυλακές στην Συγγρού (1887), το 1896 χτίστηκε η φυλακή Ανήλικων Αβέρωφ, το 1900 οι Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ και το 1918 τα αναμορφωτήρια του Εμπειρίκου για αγόρια στην Αθήνα και δύο χρόνια αργότερα Αναμορφωτήρια για κορίτσια στο Παλαιό Φάληρο. Το 1925 χτίστηκε η πρώτη αγροτική φυλακή στην Τίρυνθα, ενώ από το 1940 και μετά υπήρξε πρόβλεψη για την λειτουργία αναμορφωτηρίων για ανηλίκους. Το σωφρονιστικό σύστημα των φυλακών στον Κορυδαλλό, σήμερα, αποτελεί ένα παράδειγμα των φυλακών μεγίστης ασφαλείας.[205]

3.1 Οι Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ

Το κτήριο των Κεντρικών Φυλακών Αβέρωφ βρίσκονταν επί της λεωφόρου Αλεξάνδρας, εκεί που σήμερα βρίσκεται το κτήριο του Άρειου Πάγου. Επρόκειτο για ένα επιβλητικό οικοδόμημα το οποίο είχε χτιστεί από τον Γεώργιο Αβέρωφ το 1892 και το δώρισε στο βασιλικό ζεύγος (Γεώργιο Α' και Όλγα) στην επέτειο των τριάντα ετών του γάμου τους. Το 1896 το παραχώρησαν στο ελληνικό κράτος.[206] Η ανέγερσή τους

[204] Στο ίδιο, σ. 55.
[205] Στο ίδιο, σ. 56
[206] Μαρία Φαφαλιού, *Κορίτσια σε περίκλειστους* χώρους…ό.π., σ. 132

ξεκίνησε το 1899 και ολοκληρώθηκε το 1900 με δαπάνες του Αυτοκράτορα της Ρωσίας Νικόλαο Β', μετά την μεσολάβηση της Βασίλισσας Όλγας.[207]

Οι Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ ξεκίνησαν να χτίζονται ως παράρτημα των κεντρικών ανδρικών φυλακών. Οι γυναίκες κρατούμενες εκείνη την εποχή κυμαίνονται περίπου από 100 έως 120. Σε καμία περίπτωση το κτήριο δεν πληρούσε τις προδιαγραφές για τόσο μεγάλο όγκο κρατουμένων γυναικών που στεγάστηκαν εκεί από το 1947 και έπειτα. Στις μαρτυρίες τους οι κρατούμενες αναφέρουν ότι ήδη από το 1947 στεγάζονταν οι διπλάσιος αριθμός από αυτόν που είχε αρχικά κατασκευαστεί και συνολικά, αναφέρουν, ότι στεγάστηκαν εκεί περίπου 1.200 κρατούμενες. Τέλος κατά την διάρκεια της γερμανικής κατοχής το κτήριο επεκτάθηκε και υπέστη ζημιές στη μάχη των Δεκεμβριανών.[208]

Γενικότερα οι Φυλακές Αβέρωφ αποτελούσαν «την βιτρίνα» του εμφυλιακού και του μετεμφυλιακού κράτους, αφού βρίσκονταν στην Αθήνα η οποία ήταν το επίκεντρο της κυβερνητικής προπαγάνδας. Μάλιστα το 1948 φιλοξενήθηκε στο Ζάππειο φωτογραφική έκθεση με τίτλο «Έκθεση Μακρονήσου», στην οποία επιχειρούνταν να εξαλειφθεί η φήμη του κολαστηρίου χωρίς μεγάλη επιτυχία. Ωστόσο οι Φυλακές Αβέρωφ, και οι ανδρικές και οι γυναικείες, φαίνεται να είχαν τον μικρότερο αριθμό εκτελεσθέντων. Σύμφωνα με ένα έγγραφο του Αρχείου του ΚΚΕ οι εκτελεσθέντες του Εμφυλίου φτάνουν τους 56, ενώ την ίδια εποχή στην Αίγινα αριθμούσαν τους 77 και στην Κέρκυρα τους 68.[209]

Το κτήριο των φυλακών ήταν πετρόκτιστο, από γκρίζα πελεκητή πέτρα, με πυργίσκους στους στο τελείωμα της ταράτσας.[210] Ήταν χτισμένες σε σχήμα Π, όπου εξωτερικά περιβάλλονταν από έναν τεράστιο τοίχο με τέσσερις σκοπιές στις γωνίες του. Εσωτερικά τα κτήρια ήταν κτισμένα γύρω από την αυλή, η οποία είχε διαστάσεις 60Χ25μ. Στην μέση της δέσποζε ένας φοίνικας και λίγο πιο πέρα υπήρχε μία εκκλησία.

---

[207] Μαρία Φαφαλιού, *Γυναίκες στη Φυλακή, Μαρτυρίες,* Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021, σ. 20**.**
Κώστα Η. Μπίρη, *Αι Αθήναι, από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα 2005, σ. 219.

[208] Μαντώ Δαλιάνη και Mark Mazower, «Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου: Οι ενήλικες του σήμερα.» στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο, Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα (1943-1960)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004,σ. 105
Ολυμπία Βασιλικής Γ. Παπαδούκα, *Γυναικείες* Φυλακές…ό.π., σ. 14.

[209] Θεόφιλος Διαμαντής, *Η οργάνωση της ζωής στις πολιτικές φυλακές και στους τόπους εξορίας: κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις του πολιτικού εγκλεισμού κατά την περίοδο 1945-1967*, Διδακτορική Διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης,Πανεπιστήμιο Αιγαίου 2019, σ. 54-55.

[210] Φαφαλιού, *Κορίτσια…*ό.π., σ. 152.

Η κεντρική είσοδος βρίσκονταν επί της λεωφόρου Αλεξάνδρας, στο ισόγειο του κτηρίου απέναντι από την είσοδο βρίσκονταν τα γραφεία και τα δωμάτια των υπαλλήλων, στο υπόγειο οι αποθήκες και στον πρώτο όροφο του κτηρίου υπήρχαν το φαρμακείο και τα «αναρρωτήρια». Στο εσωτερικό, δηλαδή στα αριστερά και δεξιά της αυλής, ήταν η Ανατολική και η Δυτική πτέρυγα. Πριν μετατραπεί σε φυλακή για τις πολιτικές κρατούμενες, στον πρώτο όροφο υπήρχαν τα κελιά των κρατουμένων και στο ισόγειο οι βοηθητικοί χώροι, δηλαδή τα εργαστήρια, τα πλυντήρια, τα μαγειρεία και οι τραπεζαρίες. Στο υπόγειο της ανατολικής πτέρυγας βρίσκονταν τα μπουντρούμια, ήταν 11 κελιά των οποίων η χωρητικότητα ήταν περίπου ένα κρεβάτι. Το κρεβάτι ήταν μία τσιμεντένια επιφάνεια περίπου 50 πόντων ψηλότερης από το δάπεδο. Δεν είχαν παράθυρα και σφραγίζονταν με σιδερένια πόρτα. Στον όροφο, όπου βρίσκονταν τα κελιά, όταν οι φυλακές αναγκάστηκαν να φιλοξενήσουν τόσο μεγάλο αριθμό κρατουμένων γκρέμισαν τους τοίχους των κελιών και δημιούργησαν ενιαία κελιά. Δεν υπάρχει στις πηγές μας ο αριθμός των κελιών που υπήρχαν, διότι όταν οι πολιτικές κρατούμενες μεταφέρθηκαν από τις φυλακές που βρίσκονταν στην οδό Θεμιστοκλέους, οι τοίχοι είχαν ήδη γκρεμιστεί. Οι φυλακές της οδού Θεμιστοκλέους ήταν μία πολυκατοικία, στην οποία κρατούνταν οι πολιτικές κρατούμενες το 1945 από το 1947 και μετά μεταφέρθηκαν στις Φυλακές Αβέρωφ.[211]

Το «μελλοθανάτειο», δηλαδή ο χώρος που μετέφεραν στα κρυφά τις γυναίκες που επρόκειτο να εκτελεστούν την επόμενη μέρα, βρίσκονταν στην δυτική πλευρά των φυλακών και ήταν απέναντι από τα γραφεία των υπαλλήλων της φυλακής. Οι θάλαμοι των μελλοθάνατων ήταν τρείς, καθώς από το 1947-1949 η ποινή του θανάτου ήταν η πιο συνηθισμένη. Τα πρωινά ο χώρος αυτός μετατρέπονταν στο επισκεπτήριο των κρατουμένων χωρίζονταν με μία σίτα και μίλαγαν οι κρατούμενες με τους συγγενείς τους. Ήταν δύο μεγάλοι θάλαμοι με μία μεγάλη πόρτα μεσαιωνικού τύπου και με ένα παράθυρο περιφραγμένο. Στην μαρτυρία της η Δήμητρα Μάρα-Μιχαλακέα αναφέρει ότι στο «μελλοθανάτειο» οι υπάλληλοι πετούσαν έντυπα θρησκευτικού περιεχομένου, έτσι ώστε οι μελλοθάνατες «να προετοιμαστούν για τους ουρανούς, κοντά στον Θεό όπου θα έβρισκαν τον λυτρωμό».[212]

---

[211] Παπαδούκα, *Γυναικείες Φυλακές…*ό.π.,σ.14.

[212] Δήμητρα Μάρα – Μιχαλακέα, *Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ Αθήνα, 12-13 Απριλίου 1949,* Ελεγεία, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 1995, σ. 10,16-17.Μαρία Φαφαλιού, *Κορίτσια σε περίκλειστους χώρους…*ό.π., σ. 161.

Οι άλλοι θάλαμοι που υπήρχαν ήταν αυτοί των «μωρομανάδων» που ήταν οι πιο θορυβώδεις και έβγαιναν πρώτες στο προαύλιο. Βρίσκονταν συνωστισμένες σε δύο θαλάμους του ισογείου, αυτές που τα παιδιά τους ήταν μικρότερα από δύο έτη ήταν σε έναν μεγάλο θάλαμο (8Χ10μ.) στην δυτική πτέρυγα των φυλακών και όσες είχαν παιδιά από δύο έως πέντε ετών ήταν σε έναν μικρότερο θάλαμο στην ανατολική πτέρυγα.[213] Ο θάλαμος των «υπόδικων» ήταν για τις κρατούμενες που εκκρεμούσε δίκη. Ο θάλαμος αυτός βρίσκονταν ακριβώς πάνω από τα μαγειρεία, εκεί οι συνθήκες διαβίωσης ήταν άθλιες λόγω των υδρατμών που έβγαζαν τα καζάνια στην κουζίνα το δωμάτιο ήταν πολύ ζεστό και οι κρατούμενες έφερναν νερό, για να δροσιστούν, από τους νεροχύτες που είχαν και το έριχναν στο πάτωμα και εξατμίζονταν απευθείας. Το νερό ήταν άμεσα προσβάσιμο μόνο στους θαλάμους του πάνω ορόφου.[214] Μετά την δίκη οι κρατούμενες άλλαζαν θάλαμο ανάλογα με την ποινή που τους είχε επιβληθεί. Υπήρχε ο θάλαμος των «ελαφροποινιτισσών» και των «ισοβιτισσών».[215] Τέλος υπήρχε ο θάλαμος της «ΕΠΟΝ», όπου πήγαιναν οι ανήλικες κρατούμενες ήταν μακριά από τα γραφεία των υπαλλήλων γιατί έκαναν πολύ φασαρία και δεν τις άκουγαν. Ήταν ο μεγαλύτερος θάλαμος κι εκεί οι κρατούμενες τον χρησιμοποιούσαν για να κάνουν θεατρικές ή χορευτικές παραστάσεις, χωρίς να γίνονται αντιληπτές από την διεύθυνση.[216] Στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ κρατούνταν και ποινικές κρατούμενες, των οποίων ο θάλαμος βρίσκονταν στο πάνω μέρος των φυλακών.[217]

Οι συνθήκες διαβίωσης θα αναλυθούν παρακάτω, όμως αξίζει να σημειωθεί ότι σε όλες τις μαρτυρίες τους οι κρατούμενες αναφέρουν το πόσο στενός ήταν ο χώρος για όλες τους και πόσο δύσκολες ήταν οι συνθήκες διαμονής και διαβίωσης. Στην αρχή τους έδιναν από την φυλακή μία κουβέρτα για να σκεπαστούν και κοιμόντουσαν στο πάτωμα, μετά από καιρό «κάθε μία έκανε το κουμάντο της και προμηθεύτηκε ένα ράντζο».[218] Υπήρχαν θάλαμοι με τρίκλινα ράντζα, αλλά στην συνέχεια τα πέταξαν και η κάθε μία έφερε το δικό της μονό ράντζο. Στις μαρτυρίες τους θυμούνται ότι «δεν

[213] Βίργω Βασιλείου, *Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι Μαρτυρία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999: σ. 18.
[214] Παπαδούκα, *Γυναικείες Φυλακές…*ό.π., σ. 14.
[215] Στο ίδιο, σ. 13
[216] Φαφαλιού, *Κορίτσια σε περίκλειστους χώρους…ό.π.,* σ. 159.
[217] Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση*, Εκδόσεις Κουκίδα, Αθήνα 2017: σ. 11.
[218] Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο,…*ό.π., σ. 112.

χωρούσαμε ούτε καθιστές» και κάθε φορά που έρχονταν καινούριες κρατούμενες ξεσπούσαν τσακωμοί για το πού θα κάτσουν αφού δεν υπήρχε χώρος.[219]

Πολλές από τις πολιτικές κρατούμενες παρέμειναν στις φυλακές μέχρι το 1966, όπου και αποφυλακίστηκαν. Οι Φυλακές Αβέρωφ γκρεμίστηκαν ύστερα από πρωτοβουλία της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών το 1972 και ξεκίνησαν να λειτουργούν οι Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού. Στην θέση τους ανεγέρθηκε το κτήριο που στεγάζει τον Άρειο Πάγο, μέρος του ευρύτερου συγκροτήματος των δικαστικών κτηρίων της πόλης. Η χωροθέτηση των κτηρίων της δικαιοσύνης της χώρας αποτελούσε ζήτημα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Η απόφαση για την οικοδόμηση του κτηρίου του Αρείου Πάγου στην Λεωφόρο Αλεξάνδρας πάρθηκε από την κυβέρνηση της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ), όπου σύστησε ειδική επιτροπή για την εύρεση της κατάλληλης τοποθεσίας. Αποφασίστηκε η απαλλοτρίωση των γύρω εκτάσεων και η ανέγερση μεγάρου που θα στέγαζε τον Άρειο Πάγο. Ωστόσο στις αντιδράσεις που προέκυψαν δεν φαίνεται να απασχόλησε ιδιαίτερα η μεταβολή ενός χώρου μνήμης, αλλά κυρίως ζητήματα πολεοδομικού σχεδιασμού, ύστερα από την αύξηση των κατοίκων στην Αθήνα μετά τον Εμφύλιο και οι αντιδράσεις που συνδέονταν με την απαλλοτρίωση των κτημάτων. [220]

[219]Φαφαλιού, *Κορίτσια σε…..*ό.π., σ. 137-138.
[220] Μαρία Φαφαλιού, *Γυναίκες στη Φυλακή…*ό.π., σ. 11.
Αμαλία Κωτσάκη, *Η στέγαση της Δικαιοσύνης, Αθήνα 1834-2014, Πόλη – Πολιτική – Αρχιτεκτονική*, Ανοικτή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017, σ. 115-149.

Κεφάλαιο Τέταρτο: Οι ποινικές διώξεις των πολιτικών κρατουμένων

Ενώ σήμερα χρησιμοποιούμε τον όρο «πολιτικοί κρατούμενοι» για να περιγράψουμε τους ανθρώπους που διώχθηκαν κατά την διάρκεια του Εμφυλίου, δεν σημαίνει ότι και τα ίδια τα υποκείμενα αυτοπροσδιορίζονταν ως «πολιτικοί κρατούμενοι» ή αντιμετωπίζονταν ως τέτοιοι. Το ελληνικό κράτος ποτέ δεν αναγνώρισε την ύπαρξη πολιτικών κρατουμένων, παρά το γεγονός ότι τα ίδια τα υποκείμενα προσδιορίζονταν στα κείμενά τους ως τέτοια.[221] Ενώ και στα στοιχεία που έχουν σκόρπια δημοσιευτεί οι πολιτικοί κρατούμενοι ή εξόριστοι δεν αναφέρονται με αυτούς τους όρους, αναγράφονται με ως «φυλακισμένοι» ή «καταδικασθέντες», ως δικαστική απόφαση, και διακρίνεται με τον όρο «εκτοπισμένοι- εξόριστοι».[222]

Ωστόσο αν και σήμερα αναφερόμαστε στους «πολιτικούς κρατούμενους του Εμφυλίου», κατά την περίοδο 1945-1950 ο ίδιος όρος ισοδυναμούσε με τέσσερεις διακριτές κατηγορίες. Οι πολιτικοί εξόριστοι συνιστούσαν την πρώτη κατηγορία και ήταν όσοι και όσες είχαν εκτοπιστεί ως επί το πλείστον σε νησιά, ύστερα από απόφαση των Επιτροπών Δημόσιας Ασφάλειας που υπάγονταν στο Υπουργείο Δημόσιας Τάξης. Οι γυναίκες πολιτικές εξόριστοι στέλνονταν κυρίως στο Τρίκερι που βρίσκεται στην Μαγνησία. Η δεύτερη κατηγορία αφορούσε τους ποινικούς κρατούμενους και τις ποινικές κρατούμενες που είχαν καταδικαστεί (ή ήταν υπόδικοι) για εγκλήματα ποινικού δικαίου κατά την διάρκεια της Κατοχής και των Δεκεμβριανών και ήταν υπό την αρμοδιότητα του Υπουργείου Δικαιοσύνης. Η τρίτη κατηγορία αφορούσε αυτούς και αυτές που είχαν καταδικαστεί (ή ήταν υπόδικοι και υπόδικες) για την παράβαση των «εκτάκτων μέτρων», δηλαδή για το Γ΄ Ψήφισμα που είχε ψηφιστεί το 1946 και ήταν υπό την αρμοδιότητα των έκτακτων στρατοδικείων που υπάγονταν και αυτά στο υπουργείο Δικαιοσύνης και η τέταρτη κατηγορία αφορούσε στρατιώτες και αξιωματικούς που είχαν εγκλειστεί για «αναμόρφωση» στο στρατόπεδο της Μακρονήσου. Δεν είχαν εκδικαστεί από κάποιο δικαστήριο, αλλά κρίνονταν ύποπτοι για τα πολιτικά τους φρονήματα και ανήκαν στην δικαιοδοσία του υπουργείου Στρατιωτικών.[223]

---

[221] Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας, οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002: σ. 100.
[222] Ρούσος Σ. Κούνδουρος, *Η Ασφάλεια του Καθεστώτος, Πολιτικοί κρατούμενοι, Εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1921-1974*, Καστανιώτη, Αθήνα 1978, σ.133.
[223] Κούνδουρος, *Η Ασφάλεια…*ό.π.,σ. 100.

Η κυβέρνηση δεν αναγνώρισε την ύπαρξη πολιτικών κρατουμένων, εκμεταλλευόμενη το νομοθετικό κενό που υπήρχε στην νομοθεσία. Η ελληνική νομοθεσία αποδέχονταν το έγκλημα του πολιτικού εγκλήματος, αλλά δεν το προσδιόριζε. Οι πολιτικοί κρατούμενοι και οι πολιτικές κρατούμενες δικάστηκαν για την παράβαση του Γ΄ Ψηφίσματος, δηλαδή όπως αναλύσαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, για τις ιδέες τους. Επιπλέον το πολιτικό έγκλημα συνδέθηκε με την ποινή του θανάτου, διότι σύμφωνα με τον Ποινικό Κώδικα προβλέπονταν ότι τιμωρείται με θάνατο όποιος προσπαθήσει να αλλάξει το καθεστώς με βίαιο τρόπο. Επίσης σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Κωστή ως έγκλημα εσχάτης προδοσίας θεωρούνταν η προσπάθεια απόσπασης ενός κομματιού από το σύνολο της επικρατείας, διότι σήμαινε ότι προσβάλει την αυτονομία του κράτους. Ενώ σύμφωνα με το άρθρο 125 του Ποινικού Κώδικα, θεωρούνταν εσχάτη προδοσία και τιμωρούνταν με την ποινή του θανάτου όποιος προσπαθούσε να κηρύξει εμφύλιο πόλεμο και προέτρεπε τους συμπολίτες του να στρέψουν το όπλο ό ένας εναντίον του άλλου.[224] Έτσι αυτόματα, οι κομμουνιστές, μετατρέπονταν ως εχθροί της χώρας που συνωμοτούσαν με τις υπόλοιπες χώρες με κομμουνιστικά καθεστώτα για την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας.

Επίσης, έχει ενδιαφέρον, να παρατηρήσει κανείς ότι η κυβέρνηση ποτέ δεν αναγνώρισε την ύπαρξη εμφυλίου πολέμου, αλλά τον ονόμασε «συμμοριτοπόλεμο» και όσους συμμετείχαν σε αυτόν «συμμορίτες». Από την άλλη οι κρατούμενοι προσδιόριζαν τους εαυτούς τους ως «πολιτικούς κρατούμενους» που συμμετείχαν στην Εθνική Αντίσταση και ήταν ο λόγος για τον οποίο διώκονταν. Μάλιστα, τόνιζαν τον πατριωτισμό τους μέ την συμμετοχή τους στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, την Αντίσταση, την Κατοχή, ενώ πλέον πιέζονταν να υπογράψουν δήλωση μετανοίας.[225]

4.1 Οι συλλήψεις και οι δίκες των γυναικών

Η πλειονότητα των γυναικών που βρέθηκαν στις φυλακές συνελήφθησαν στα χρόνια του Εμφυλίου, δηλαδή από το 1947 και έπειτα, εξαιτίας της παράνομης δράσης τους ή της συμμετοχής τους στον ΔΣΕ. Από το αρχείο της Μαρίας Σβώλου προκύπτει ότι όλες είχαν άμεση ή έμμεση σχέση με το ΚΚΕ, γεγονός που αποτέλεσε βασικό λόγο της σύλληψής τους και της παραπομπής τους στα Στρατοδικεία. Στο συγκεκριμένο

[224] Κωνσταντίνος Κωστής, *Ερμηνεία του εν Ελλάδι ισχύοντος Ποινικού Νόμου*, τόμος Β, Αθήνα 1928, σ.34

[225] Βόγλης, *Η εμπειρία…*ό.π., σ. 103-104.
Τασούλα Βερβενιώτη, «Μακρονήσι: Μαρτύρια και Μαρτυρίες Γυναικών» στο Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη,…ό.π., σ. 105-107.

αρχείο δεν εντοπίζονται εκτενείς αναφορές σχετικά με τις συνθήκες της σύλληψης, τη διαδικασία μεταφοράς τους στην φυλακή, κάτι που υποδηλώνει ότι τόσο η σύλληψη όσο και η δίκη αντιμετωπίζονταν ως δεδομένα λόγω των πολιτικών τους επιλογών.

Οι δίκες λάμβαναν χώρα στα Έκτακτα Στρατοδικεία, όπου το κατηγορητήριο βασιζόταν στην παράβαση του Ψηφίσματος Γ' του 1946 και του Νόμου 509/1947. Κοινό χαρακτηριστικό ήταν η ύπαρξη μαρτύρων και η τρομοκρατία για την αποκήρυξη του ΚΚΕ. Ωστόσο η στάση και οι ερωτήσεις των στρατοδικών φανέρωναν την εικόνα μιας προαποφασισμένης δικαστικής διαδικασίας.[226]

Μία τέτοια περίπτωση είναι η Σταματία Μπαρμπάτση που συνελήφθη στο Βουνό επειδή ήταν αντάρτισσα και δικάστηκε στο στρατοδικείο Λαμίας και εξέτισε την ποινή της στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ. Στην δίκη της δικάζονταν η ίδια, τρεις ακόμη γυναίκες και ένας άνδρας, των οποίων δεν αναφέρονται τα ονόματά τους. Η αδερφή της είχε φροντίσει να βρει δικηγόρο, αλλά «Δεν βαριέσαι! Ακούγανε αυτοί από δικηγόρους!», γεγονός που αποδεικνύει ότι η Σταματία ήταν σίγουρη για την καταδικαστική στάση του δικαστηρίου. Η ίδια, την ημέρα της δίκης, φορούσε μαύρο φουστάνι, γιατί πενθούσε τον πατέρα της, όμως υπήρξε έντονη κατηγορία ότι τα μαύρα τα φορούσε γιατί πενθούσε τους νεκρούς αντάρτες. Το συγκεκριμένο περιστατικό φανερώνει την έντονη προσπάθεια του κατηγορητηρίου να μετατρέψει την καθημερινότητα σε πολιτική στάση. Η Μπαρμπάτση υποστηρίζει ότι οι μάρτυρες φάνηκαν ότι πληρώθηκαν για να καταθέσουν εναντίον τους. Ενώ όταν ερωτήθηκε γιατί βγήκε στο Βουνό απάντησε ότι αναγκάστηκαν για να γλιτώσουν τη βία από τους ταγματασφαλίτες που βρίσκονταν στο χωριό της. Παρακάτω αναφέρει, ότι όσο βρισκόταν στο σπίτι της, έδινε κρυφά φαγητό στους αντάρτες, χωρίς αυτό να γίνει γνωστό, γεγονός που - όπως σημειώνει- την γλίτωσε από πιθανή καταδίκη σε θάνατο.[227]

Η πρόταση του δικαστηρίου ήταν καταδίκη σε θάνατο, όμως το κοινό φώναζε κατά τη διάρκεια της δίκης ότι στέλνουν αθώα παιδιά στο εκτελεστικό απόσπασμα. Τελικά η ποινή που τους επιβλήθηκε ήταν η ισόβια κάθειρξη. Το ίδιο βράδυ, ο διευθυντής των φυλακών Λαμίας, συνεχάρη την Σταματία για την στάση της, και για

[226] Νένη Πανουργιά, *Επικίνδυνοι…ό.π., σ.56.*
[227] Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση*, Κουκίδα, Αθήνα 2017,,, σ. 105-107.

το γεγονός ότι δεν φοβήθηκε την καταδίκη σε θάνατο, αφού αντιτάχθηκε στους Στρατοδίκες.[228]

Η Παγώνα Στεφάνου που έμενε στο Σουφλί, που βρίσκεται στον Έβρο, συνελήφθη κατά το χτύπημα ανταρτών στο χωριό της. Το γνώριζαν ότι σε κάθε συμπλοκή θα υπήρχαν συλλήψεις γι' αυτό φρόντιζαν να είναι καθαροί και να έχουν μαζέψει τα πράγματά της. Συνελήφθη μαζί με την οικογένειά της το 1947 και η δικογραφία για την υπόθεσή της σχηματίστηκε το 1948. Θυμάται ότι στην δίκη της δικάζονταν πάρα πολλά άτομα μαζί που δεν γνωρίζονταν, κράτησε πολλές μέρες γιατί δεν ήταν μία υπόθεση αλλά επί μέρους υποθέσεις. «Θυμάμαι την στιγμήν που ακουμπούσα το χέρι στο Ευαγγέλιο και ορκιζόμουν να να είπω την αλήθειαν και μόνον την αλήθειαν [….] Τις πολλές αλήθειες δεν τις μαρτυρήσαμε, και ήταν αυτό η χαρά μας, η μεγαλύτερή μας ικανοποίηση, μπορεί και υπερηφάνεια.» [229]Εκδικάζονταν μαζί με παιδιά ηλικίας 13, 14- 20 ετών και ο μεγαλύτερος που δικάζονταν μαζί ήταν 50 ετών. Εκδικάζονταν μαζί με τον αδερφό της και τον ξάδερφό της, που ήταν τόσο μικροί που έπαιζαν στο έδρανο ένα παιχνίδι. Όταν ο ξάδερφός της ρωτήθηκε τι θα απαντούσε στα παιδιά που τον κατηγορούσαν απάντησε ότι θα τους προσκαλούσε να φάνε όλοι μαζί. Τότε ο επίτροπος αναφώνησε ότι ήταν πάρα πολύ επικίνδυνος για την κοινωνία. Γνώριζαν ότι καταδικάστηκαν χωρίς συγκεκριμένα στοιχεία και τη υπόθεσή τους την είχε αναλάβει ένας πολύ σκληρός επίτροπος, ο Χρίστος Σκόρδας.[230]

Την δίκη της αφηγήθηκε η μικρότερη πολιτική κρατούμενη, Νίνα Οικονόμου, στην Ολυμπία Παπαδούκα. Η Νίνα ήταν 12 χρονών όταν δικάστηκε και φυλακίσθηκε στις φυλακές Αβέρωφ. Συνελήφθη, επειδή είχε ρίξει προκηρύξεις στην οδό Διδότου στην Αθήνα. Δικάστηκε, όπως όλοι οι ενήλικοι κρατούμενοι, για εσχάτη προδοσία σύμφωνα με το Γ' ψήφισμα. Την συνέλαβαν και την ανέκριναν επί τρείς ημέρες, αν και αποφασίστηκε να αφεθεί ελεύθερη με εγγύηση, παρουσιάστηκε στο Στρατοδικείο για να δικαστεί.[231] Δεν εντοπίζεται κάποια αναφορά που να δείχνει ότι οι συλληφθέντες μπορούσαν να εξαγοράσουν την ελευθερία τους ή να αποφύγουν τη δίκη. Ενδεχομένως, στην συγκεκριμένη περίπτωση να υπήρξε διαφοροποίηση λόγω του νεαρού της ηλικίας.

---

[228] Στο ίδιο, σ. 109.
[229] Παγώνα Στεφάνου, *Των Αφανών*…ό.π, σ.71
[230] Στο ίδιο, σ.71-73.
[231] Παπαδούκα, *Γυναικείαι Φυλακαί…ό.π.*, σ. 81.

Την ημέρα που δικάζονταν η Νίνα πριν από την δίκη της έγιναν άλλες έξι δίκες, τις οποίες τις παρακολούθησε. Σε κάθε δίκη οι κατηγορούμενοι γνώριζαν ότι δικάζονται για την παράβαση του Γ' Ψηφίσματος και στην έναρξη της διαδικασίας διαβάζονταν τυπικά το κατηγορητήριο. Στην δίκη της Οικονόμου παρουσιάστηκαν οι μάρτυρες, οι οποίοι ισχυρίζονταν ότι την είδαν να πετάει τις προκηρύξεις γεγονός που και η ίδια παραδέχτηκε ότι έγραψε μόνη της και τις πέταξε. Όταν ρωτήθηκε πώς σκέφτηκε να τις γράψει, απάντησε ότι της είχαν μάθει οι συμμαθήτριες της στο κολλέγιο που φοιτούσε, καθώς τα αδέρφια τους ήταν μέλη της ΕΠΟΝ. Πιέστηκε πολλές φορές να αποκαλύψει τα ονόματα των κοριτσιών «αλλιώς θα πήγαινε να τις βρει να κάνουν παρέα». Η ίδια όμως επέμεινε στο μην αποκαλύψει τα ονόματα, γιατί στο αστυνομικό τμήμα την χτύπησαν και δεν ήθελε να πάθουν το ίδιο και εκείνες.[232]

Αφού την ρώτησαν δύο φορές εάν αποκηρύσσει το Κομμουνιστικό Κόμμα και η ίδια απάντησε ότι δεν γνωρίζει τι είναι και δεν πρόκειται να αποκηρύξει κάτι που δεν γνωρίζει την μετέφεραν στο Μεταγωγών. Το απόγευμα της ίδιας μέρας μεταφέρθηκε μαζί με άλλους κρατούμενους στο Στρατοδικείο, για να τους απαγγελθούν οι ποινές τους. Παρέμειναν όλο το απόγευμα μέχρι το βράδυ, παρακολούθησαν τις συνεχιζόμενες δίκες και επανήλθαν την επόμενη μέρα για τη απαγγελία των ποινών.[233]

Η Οικονόμου περιγράφει ότι, κατά την διαδικασία απαγγελίας των ποινών, οι Στρατοδίκες συνεδρίασαν χωρίς την παρουσία του Βασιλικού Επιτρόπου και στην συνέχεια ο Πρόεδρος διάβασε τις αποφάσεις τους. Η απόφαση ήταν η ίδια για όλους και όλες, απλά άλλαζε η ποινή και το όνομα. Αναφέρονταν ότι το Στρατοδικείο συνεδρίασε την συγκεκριμένη και οι παρακάτω κατηγορούμενοι καταδικάστηκαν για παράβαση του Γ' Ψηφίσματος του 1946 και του Νόμου 509 του 1947 και τους επιβάλλονται οι παρακάτω ποινές, θάνατος και ισόβια. Η Οικονόμου σημειώνει ότι το ύφος του ήταν απαθές, παρόλο που είχε καταδικάσει σε θάνατο τους περισσότερους από τους νέους που είχαν δικαστεί. Στην ίδια επιβλήθηκε ποινή φυλάκισης δύο ετών.[234]

Στο αρχείο της Μαρίας Σβώλου οι αναφορές σε συλλήψεις και σε δίκες είναι περιορισμένες, οι περισσότερες μαρτυρίες αφορούν την καθημερινότητα της φυλακής, τα βασανιστήρια και τις εκτελέσεις συγκρατούμενων. Η σχετική υποβάθμιση της διαδικασίας της σύλληψης και της δίκης ενδέχεται να συνδέεται με τον τρόπο με τον

[232] Στο ίδιο, σ. 68-69.
[233] Στο ίδιο, σ.70.
[234] Στο ίδιο, σ. 70-71.

οποίο οι ίδιες οι γυναίκες νοηματοδότησαν εκ των υστέρων την εμπειρία της κράτησής τους, δίνοντας έμφαση στην συλλογική αντοχή και λιγότερο στη δικαστική διαδικασία.

Τρείς μαρτυρίες στο αρχείο της Μαρίας Σβώλου αφορούν αστικό περιβάλλον. Η πρώτη αφορά την Μαρία Λεοντιάδου[235], κάτοικο Δραπετσώνας, που συνελήφθη γιατί έκρυψε ένα όπλο ενώ δεν ήταν μέλος του ΚΚΕ. Ήταν «γυναίκα του μόχθου με ροζιασμένα χέρια από την δουλειά και βαθιές ρυτίδες στο πρόσωπο». Συνελήφθη επειδή έκρυψε ένα όπλο, το οποίο της έδωσε ένα παιδί[236] 22 χρονών. Η Μαρία τον γνώριζε από την παιδική του ηλικία, καθώς είχε μεγαλώσει στην γειτονιά της, στην Δραπετσώνα. Αναφέρει ότι του είχε ιδιαίτερη αδυναμία, αφού από μωρό συνήθιζε να μπαίνει στο σπίτι της και να το αναστατώνει χωρίς να ενοχλείται η ίδια. Ο νεαρός ήταν μέλος του ΚΚΕ, αλλά δεν φαίνεται να γνώριζε εάν ήταν μέλος στο ΕΑΜ ή τον ΔΣΕ. Ένα βράδυ της ζήτησε να κρύψει ένα όπλο επειδή την εμπιστευόταν και την θεωρούσε τίμια. Μάλιστα της υπέδειξε να αφαιρέσει μία σανίδα από το πάτωμα και να το κρύψει στο χώμα.[237]

Την ίδια ώρα η γειτόνισσά της, η οποία ήταν εθνικόφρων, είδε τον νεαρό να φεύγει από το σπίτι της Μαρίας και έσπευσε να την καταδώσει στην Ασφάλεια. Το ίδιο βράδυ μπήκαν ασφαλίτες στο σπίτι της, ενώ η ίδια κοιμόταν και της χτύπησαν την πόρτα. Όταν τους ρώτησε τι έψαχναν, της απάντησαν «Κάνεις πώς δεν ξέρεις βρώμα;», την χτύπησαν, την έβγαλαν έξω από το σπίτι της μισόγυμνη και ξύλωσαν το πάτωμα και βρήκαν το πιστόλι. Την ρώτησαν «Ποιος στο έδωσε αυτό μωρή;» και η ίδια απάντησε «Κανείς».[238]

Ύστερα την μετέφεραν στο αστυνομικό τμήμα Πειραιά, όπου την έδερναν μέρα-νύχτα για να ομολογήσει ποιος της είχε δώσει το όπλο, χωρίς όμως να ομολογήσει ποτέ το όνομα του παιδιού. Μάλιστα, συνέλαβαν και τον σύζυγό της, ο οποίος δεν γνώριζε τίποτα και τους υπέβαλαν σε βασανιστήρια σε διπλανά κελιά, ώστε να ακούει ο ένας τον άλλον να σφαδάζει στον πόνο, με σκοπό να ομολογήσουν. Κατά τη διάρκεια της δίκης, όταν ρωτήθηκε γιατί δεν ομολογεί απάντησε: «Τόσο καιρό σκοτώνονταν για

[235] Πρόκειται για την Μαίρη Λεοντιάδου που εκτελέστηκε μαζί με την Νίκα Μαρτοπούλου. Το τελευταίο βράδυ, πριν την εκτέλεσή τους, το πέρασαν μαζί με την Δήμητρα Μάρα Μιχαλακέα, η οποία έγραψε το συγκλονιστικό βιβλίο *Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ, Αθήνα 12-13 Απριλίου 1949,* Ελεγεία, Άγρα 1995 στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω.
[236] Το όνομά του ήταν δυσδιάκριτο στο αρχείο.
[237] ΑΣΚΙ, Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Φάκελος 7,Μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές Αβέρωφ, σ. 1
[238] Στο ίδιο.

την ελευθερία τους (εννοεί της χώρας) και τώρα τους σκοτώνετε και θέλετε να τους προδώσω;». Ο στρατοδίκης της απάντησε ήταν ότι θα εκτελεστεί και η ίδια εάν δεν ομολογήσει. Εκείνη δεν υπέκυψε και η καταδίκη και των δύο συζύγων ήταν σε θάνατο. Η τύχη του συζύγου της παραμένει άγνωστη, η Μαρία εκτελέστηκε. [239]

Σύμφωνα με την ιστοριογραφία, στις πόλεις οι γείτονες βοηθούσαν ο ένας τον άλλον, ειδικότερα κατά την περίοδο της Κατοχής, παρά τα διαφορετικά πολιτικά φρονήματα. Ειδικότερα κατά την δεκαετία του 1940 υπήρχε το αίσθημα του ανήκειν ανάμεσα στους γείτονες, ακόμα και αν ήταν προσφυγικής καταγωγής. Αλληλοβοηθούνταν και κυρίως υποστήριζαν ο ένας τον άλλον απέναντι στις Αρχές. Ειδικότερα, κατά την διάρκεια του Εμφυλίου, πολλοί δεν συνελήφθησαν επειδή οι γείτονές τους τούς προστάτεψαν. Η εκτέλεση της Μαρίας Λεοντιάδου μπορεί να είναι από τις λίγες εξαιρέσεις.[240]

Η Νίκη ήταν 18 ετών όταν συνελήφθη. Καταγόταν από τη Σπάρτη, ήταν μέλος της ΕΠΟΝ και είχε πολεμήσει στον Ταΰγετο κατά την περίοδο της Αντίστασης. Όπως αναφέρει ήταν ιδιαίτερα καλή στο μέτωπο, αφού έτρεχε γρήγορα και κρυβόταν «σαν το ψάρι». Ως μέλος της ΕΠΟΝ πραγματοποιούσε ομιλίες στα χωριά, καλώντας τους νέους και τις νέες να συμμετάσχουν στον αγώνα. Μετά την Απελευθέρωση, κατά την διάρκεια των Δεκεμβριανών, την κατέδωσαν στις αρχές οι «προδότες συχωριανοί» της και συνελήφθη μαζί με άλλους αντιστασιακούς. Στην φυλακή την χτυπήσαν τόσο έντονα με αποτέλεσμα να χάσει τις αισθήσεις της. Παρέμεινε κρατούμενη για έναν μήνα, μέχρι που υπέγραψε δήλωση και αφέθηκε ελεύθερη μαζί με άλλους συγκρατούμενούς της.[241]

Μετά την Απελευθέρωση αποφάσισε να μετακομίσει στην Αθήνα, όπου φοίτησε στην Ανώτατη Εμπορική Σχολή. Το 1948, θεωρούνταν ύποπτη εξαιτίας της συμμετοχής της στην Απελευθέρωση και αναγκάστηκε να κρυφτεί μαζί με τον αρραβωνιαστικό της. Αρχικά κρύβονταν στο υπόγειο ενός στελέχους του ΕΑΜ, που κατάγονταν από την Πελοπόννησο, όμως εξαιτίας μίας βλάβης, το υπόγειο γέμισε νερά

[239] Στο ίδιο, σ. 2.
[240] Τασούλα Βερβενιώτη, «Η πόλη σε καθεστώς νομιμοποιημένης παρανομίας. Αθήνα 1941-1949», στο Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλεις στους Νεότερους χρόνους. Βαλκανικές και Μεσογειακές όψεις (19ος-20ος αιώνας),* Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000: σ. 526- 527.
[241] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας, Αρχείο Μαρίας Σβώλου, φάκελος 7, Μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων στις Φυλακές Αβέρωφ, σ. 1-2.

και αναγκάστηκαν να φύγουν. Για μερικά μερόνυχτα κρύβονταν μέσα στην πόλη, ώσπου η Νίκη κατάφερε να βρει μία σοφίτα σε μία κακόφημη πανσιόν. Η ιδιοκτήτρια απαίτησε για ενοίκιο 5 λίρες, ποσό που δεν διέθεταν και η Νίκη αναγκάστηκε να πουλήσει ένα βραχιόλι της για να το εξασφαλίσει. Όταν η ιδιοκτήτρια της ζήτησε ταυτότητα, αναγκάστηκε να την δώσει για να μπορέσουν να μείνουν εκεί. Κρύφτηκαν εκεί για λίγες μέρες, ώσπου ο πατέρας της ιδιοκτήτριας τσακώθηκε με έναν γείτονα και καλέστηκε η Ασφάλεια. Επειδή η ιδιοκτήτρια δεν είχε δηλώσει τους ένοικους, συνελήφθη κατά τον έλεγχο και απεστάλη στο Στρατοδικείο, παρότι ήταν εθνικόφρων. Η Νίκη και οι δύο άντρες – ο ένας εκ των οποίων δεν ονομάζεται στο αρχείο - κατάφεραν να διαφύγουν.[242]

Η Σβώλου δεν καταγράφει εάν της ανέφερε η Νίκη τι έγινε στην συνέχεια, πού κατευθύνθηκαν ή που κρύφτηκαν. Αναφέρει μόνο ότι συνελήφθη η Νίκη μαζί με έναν ακόμη άνδρα. Οδηγήθηκαν στην Ασφάλεια, όπου η Νίκη ομολόγησε ότι η ίδια είχε βρει το σπίτι (ή δωμάτιο) και το είχε νοικιάσει. Σύμφωνα με την μαρτυρία ανέφερε ότι έμεινε για αρκετές μέρες στο μπουντρούμι και σε κάθε ανάκριση που της έκαναν επαναλάμβανε την ίδια εκδοχή των γεγονότων, όπως έκανε και ενώπιον του στρατοδικείου.[243]

Στο Στρατοδικείο, η Νίκη, υποστήριξε ότι παίρνοντας μέρος στην Αντίσταση έκανε το χρέος της ως Ελληνίδα, όπως και τώρα που προστάτευσε τον αρραβωνιαστικό της και τον σύντροφό του. Όταν ρωτήθηκε αν αποκηρύσσει το ΚΚΕ, φώναξε όχι. Ο αρραβωνιαστικός της, από την άλλη, δεν αποκήρυξε το ΚΚΕ κατά τη διάρκεια της δίκης, αλλά αρνήθηκε την μεταξύ τους σχέση. Το ίδιο βράδυ εκδόθηκε η απόφαση και η ποινή που επιβλήθηκε και στους δύο ήταν θάνατος. Η Νίκη συγχώρησε τον σύντροφό της για τη στάση του, πέρασαν ένα τελευταίο βράδυ στο μπουντρούμι, και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στις φυλακές Αβέρωφ.[244] Δέχτηκε πιέσεις να υπογράψει δήλωση, ενώ οι γονείς της υπέβαλαν αίτηση χάριτος στην Φρειδερίκη· ωστόσο η Νίκη εκτελέστηκε.

Η τρίτη μαρτυρία προέρχεται από την Λαμπρινή, που αφηγείται την ιστορία μίας κρατούμενης, της Ειρήνης, που εκτελέστηκε. Η Ειρήνη είχε φυλακιστεί το 1943

[242] Στο ίδιο, σ. 3-6
[243] Στο ίδιο, σ. 6.

[244] Στο ίδιο, σ. 8.

από τους Γερμανούς, σε ηλικία 16 ετών. Δεν έχει καταγραφεί σε ποια ακριβώς τοποθεσία κρατήθηκε· η Λαμπρινή αναφέρει ότι στο κελί της είδε να πεθαίνουν πάρα πολλές γυναίκες από την Ιταλία, την Πολωνία, την Αυστρία. Παραμένει άγνωστος ο λόγος που βρέθηκε εκεί και που ακριβώς κρατήθηκε. Σύμφωνα με τη μαρτυρία είχε καταδικαστεί σε θάνατο, χωρίς όμως να εφαρμοστεί η ποινή της. Όταν βρέθηκε στο κελί της, μετά την ήττα της Γερμανίας, ήταν αποστεωμένη. Επέστρεψε στην Αθήνα το 1948, όπου συνελήφθη εξαιτίας του βεβαρυμμένου παρελθόντος της. Κατά τη διάρκεια της δίκης ρωτήθηκε για την κράτησή της στην Γερμανία και αν «φόψησε». Στην αρνητική της απάντηση, η ανταπάντηση ήταν «Αι τώρα θα ψοφήσεις». Η Ειρήνη εκτελέστηκε.[245]

Κατά το 1943, κατά την διάρκεια της γερμανικής κατοχής, ο στατιωτικός υποδιοικητής της Νοτιανατολικής Ευρώπης, στο πλαίσιο καταστολής της αντιστασιακής δράσης, στην ελληνική ύπαιθρο διέταξε την επί τόπου εκτέλεση των αντιστασιακών ή την σύλληψή τους. Όσοι συλλαμβάνονταν και κρίνονταν ικανοί για εργασία στέλνονταν σε γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, η διαταγή αφορούσε άνδρες. Οι πηγές δεν αναφέρουν, εάν είχε συμβεί το ίδιο και με γυναίκες αντιστασιακές.[246]

Μετά τα Δεκεμβριανά οι γυναίκες που συνέχισαν την ενεργή δράση τους βρέθηκαν αντιμέτωπες με την σύλληψη και την ποινή του θανάτου. Καθ' όλη την διάρκεια της κράτησής τους, οι πιέσεις για την υπογραφή δήλωσης μετανοίας ήταν συνεχείς και προέρχονταν τόσο από το κράτος όσο και από τις οικογένειές τους. Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις νεαρών γυναικών και μητέρων, οι πιέσεις ήταν πιο έντονες και συνδυάζονταν με τα έμφυλα στερεότυπα, συνδέοντας την πολιτική τους στάση με την απώλεια της νεότητας, της οικογένειας ή ακόμα και του συζύγου. Οι συγγενείς πίεζαν τις νεαρές μητέρες να υπογράψουν δήλωση, αλλιώς τα παιδιά τους θα μεγάλωναν στον δρόμο και οι σύζυγοι τους τις απειλούσαν με διαζύγιο, το οποίο πολλές φορές πραγματοποιούσαν.[247] Ωστόσο η υπογραφή δήλωσης μετανοίας συνδέονταν με απάρνηση του αγώνα και των συντρόφων τους και την αυτόματη διαγραφή από το κόμμα. Όμως ήταν σχεδόν σίγουρό ότι όσοι υπόδικοι υπέγραψαν

[245] Στο ίδιο, σ. 1-2.
[246] Χαραλαμπίδης, *Δωσίλογοι*,…ό.π., σ. 374.
[247] Τασούλα Βερβενιώτη, «Το δίλημμα και το τίμημα των γυναικών της Αντίστασης», *Τα Ιστορικά* (31), 1999, σ. 401

δήλωση δεν εκτελέστηκαν και η ποινή που τους επιβλήθηκε ήταν μόνο φυλάκιση, ενώ εάν βρίσκονταν ήδη στην εξορία απολύονταν.

Μία ακόμα μαρτυρία που αφορά δίκη και τεκμηριώνει την λειτουργία των Στρατοδικείων κατά την διάρκεια του Εμφυλίου είναι αυτή της Βίργως Βασιλείου. Η Βίργω αναφέρει ότι η υπόθεσή της εκδικάστηκε από τον δημόσιο επίτροπο Ταμβακά, ο οποίος επέβαλε την ποινή του θανάτου. Ξεκίνησε την αγόρευσή του με την φράση «θάνατος, θάνατος, θάνατος», ενώ τις γυναίκες που δικάζονταν μαζί με την Βίργω τις αποκάλεσε «γύναια του Κουκακίου» αποδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο ότι οι δικαστές πολιτικοποιούσαν ακόμα και το φύλο των εκδικαζόμενων. Στην συγκεκριμένη μαρτυρία γίνεται αναφορά ότι οι οικογένειες της Βίργως και των υπόλοιπων που δικάζονταν μαζί είχαν προσπαθήσει έντονα, και με οικονομικές θυσίες, να προσεγγίσουν τον πρόεδρο Μαχαίρα και δύο ακόμα στρατοδίκες, προκειμένου να σώσουν τα παιδιά τους από το εκτελεστικό απόσπασμα. Ενώ ήταν σίγουρο ότι τότε η καταδίκη σε θάνατο δεν θα κατέληγε στο εκτελεστικό απόσπασμα, τέσσερεις από τους συγκατηγορούμενούς τους εκτελέστηκαν. Η Βίργω ακόμα θυμάται την αγωνία μιας μάνας, «που ήταν δασκάλα δεν ήταν αγράμματη», να μάθει εάν η καταδίκη 4 προς 1, ήταν στην πραγματικότητα η καταδίκη 4 υπέρ και ένας κατά που δεν θα έστελναν την κόρη της στο απόσπασμα. Παραδέχεται ότι γνώριζαν ότι η κατηγορία ήταν σκηνοθετημένη. Μάλιστα την εποχή αυτή ήταν πάρα πολύ δύσκολο από τους γονείς να παρακαλέσουν τους στρατοδίκες, ώστε να μην επιβάλλουν στα παιδιά τους την ποινή του θανάτου.[248] Παρόμοια ιστορία καταγράφει και η Μαρία Σιδέρη στο ημερολόγιο της, ότι στο άκουσμα της καταδίκης της οι γονείς της λιποθύμησαν, ενώ η ίδια έμεινε ανέκφραστη.[249]Στην μαρτυρία αναδεικνύεται το άγχος και η ψυχολογική πίεση της διαδικασίας τόσο στους γονείς όσο και στα παιδιά τους που εκδικάζονταν, αποδεικνύοντας την προκατάληψη και την σκληρότητα που δρούσαν οι στρατοδίκες.

Στην μαρτυρία της η Μαρία Σιδέρη αναφέρει ότι, το μεσημέρι μετά την δίκη, ο Βασιλικός Επίτροπος συγκέντρωσε όσους είχαν καταδικαστεί παμψηφεί σε θάνατο και τους απήγγειλε εκ νέου την απόφαση του στρατοδικείου, λέγοντας ότι «Εν ονόματι του Βασιλέως Παύλου, σήμερον 18 Αυγούστου ημέρον Τρίτη το στρατοδικείον καταδίκασε παμψηφεί εις Θάνατον τον τάδε, τάδε, τάδε…». Στο τέλος τους ενημέρωσε ότι μπορούσαν να υποβάλουν ένσταση για την απόφαση εντός τριών ημερών. Μάλιστα

[248] Βασιλείου, *Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι*…ό.π., σ. 15-16
[249] Μαρία Σιδέρη, *Δεκατέσσερα χρόνια,* Ερμής, Αθήνα 1981: σ. 91

κατάφερε να απομονώσει την Μαρία και να της πει ότι εάν υπογράψει το χαρτί που θα της έδινε ο δικηγόρος της, η ποινή της θα υποβιβάζονταν. Ωστόσο δεν ξεγελάστηκε, όπως αναφέρει, αφού αυτό που έπρεπε να υπογράψει ήταν δήλωση μετανοίας. Ο βασιλικός επίτροπος είχε επιμείνει, κατά την διάρκεια της δίκης, να επιβληθεί η ποινή του θανάτου στην Μαρία γιατί δεν κατέδιδε το πραγματικό όνομα της συντρόφισσάς της, Ελένης.[250]

Εκτός από την αυθαιρεσία των Στρατοδικών, πρέπει να σταθούμε και στο έμφυλο κομμάτι. Γνωρίζουμε ότι οι δίκες γίνονταν μαζικά και συνήθως εκδικάζονταν μαζί όλοι οι συλληφθέντες. Ο τρόπος που οι Στρατοδίκες απευθύνονταν στις γυναίκες – με υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς προσέδιδε μία ιδιαίτεροι διάσταση στην εμπειρία τους. Οι ίδιες στις μαρτυρίες τους φροντίζουν να αναφέρουν την ηλικία τους, σημειώνοντας την άγνοιά τους γι' αυτό που τους προσέδιδαν οι χαρακτηρισμοί. Η γλωσσική βία ή ακόμα και ο απότομος τρόπος (όπως το βίαιο χτύπημα του χεριού στο έδρανο), είχαν ως στόχο να τις φοβίσουν και να υπογράψουν δήλωση μετανοίας, ή ακόμα και το γεγονός ότι οι γυναίκες πολέμησαν, έκαναν μία ανδρική δουλειά, και πήραν όπλο το οποίο έστρεψαν εναντίον ανδρών ενδεχομένως να προξενούσε περισσότερο μένος στους Στρατοδίκες. Τέλος την εποχή αυτή οι γυναίκες δεν είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα, εκδικάζονταν για πολιτικές απόψεις, χωρίς πρακτικά να μπορέσουν να τις εφαρμόσουν στην κάλπη.[251]

4.2 Τα βασανιστήρια

Κατά την διάρκεια του Εμφυλίου οι Αρχές χρησιμοποίησαν συστηματικά τα βασανιστήρια ως μέσο πίεσης για την υπογραφή δήλωσης μετανοίας. Η τακτική αυτή δεν περιορίζονταν στην πρόκληση πόνου σε ατομικό επίπεδο, αλλά και στην διάλυση της κοινότητας των κρατουμένων σε συλλογικό. Μία άλλη μέθοδος διάσπασης της συλλογικότητας των κρατουμένων ήταν η απομόνωση. Ενώ η τακτική αυτή δεν περιορίζονταν στην τακτική του πόνου, είχε και αυτή στόχο την διάλυση του σώματος των κρατουμένων με την χορήγηση προνομίων ή περιορισμών Σε αυτό το πλαίσιο η χρήση βίας μπορεί να θεωρηθεί ως μέσο αποδιάρθρωσης της υποκειμενικότητας του κρατούμενου, στο οποίο η σωματική βία συνυπάρχει με την ψυχολογική, δημιουργώντας έτσι σύστημα ελέγχου που πλήττει τόσο την ατομική ταυτότητα όσο και τους κοινωνικούς δεσμούς που έχουν δημιουργηθεί μεταξύ τους. Η απομόνωση,

[250] Στο ίδιο, σ. 90-92.
[251] Τασούλα Βερβενιώτη, «Μακρονήσι…ό.π., σ.15-111.

τέλος, χρησιμοποιούνταν το βράδυ πριν την εκτέλεση των μελλοθάνατων, όπου τους απομόνωναν και δεν επέτρεπαν καμία επικοινωνία με τους υπόλοιπους κρατούμενους.[252]

Στο αρχείο της Μαρίας Σβώλου δεν υπάρχουν περιγραφές βασανιστηρίων, όπως υπάρχουν στα ημερολόγια που εκδόθηκαν από τις ίδιες τις κρατούμενες ή τις συνεντεύξεις τους. Υπάρχει μόνο μία μαρτυρία, στην οποία το σπίτι της κρατούμενης μετατράπηκε σε χώρο βασανιστηρίων της χωροφυλακής που θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

Η Βίργω Βασιλείου καταγράφει στην μαρτυρία της την εμπειρία της απομόνωσης μιας συγκρατούμενής της. Περιγράφει το κελί της απομόνωσης ως το «πηγάδι των φυλακών», διότι βρίσκονταν στο υπόγειο. Αναφέρεται σε μία κρατούμενη, την Φεβρωνία, η οποία ήταν καταδικασμένη σε θάνατο. Την μετέφεραν στο κελί της απομόνωσης, χωρίς κάποια συγκεκριμένη κατηγορία, και την άφησαν για δύο 24ωρα χωρίς φαγητό και νερό. Η Βίργω πιστεύει ότι την «ξέχασαν», όμως εκ των υστέρων μπορούμε να υποθέσουμε ότι η απομόνωση της μπορεί να χρησιμοποιήθηκε ως μέσο εκφοβισμού. Δεν γνωρίζουμε την υπόθεσή της, όμως η απομόνωση ήταν συχνή τακτική προκειμένου οι πολιτικοί κρατούμενοι να ομολογήσουν τα ονόματα των συντρόφων τους που δεν είχαν φυλακιστεί. Η Φεβρωνία όταν επέστρεψε στην καθημερινότητα της φυλακής, είχε αλλάξει δεν μιλούσε, ντύνονταν και βάφονταν αλλοπρόσαλλά και έζησε με τον φόβο ότι θα ερχόταν η ώρα του εκτελεστικού αποσπάσματος.[253]

Στα βασανιστήρια ο πόνος δεν μπορεί να περιγραφεί με λόγια, μόνο με την χρήση μεταφορών μπορεί ο βασανιζόμενος να περιγράψει την εμπειρία του ή τον πόνο που βιώνει. Ο πόνος κατά την διάρκεια του βασανιστηρίου, μπορεί να εκφραστεί μόνο με επιφωνήματα, τα οποία αποκτούν πολλαπλές λειτουργίες. Από την πλευρά του βσανιζόμενου, λειτουργούν ως ένδειξη στους βασανιστές του ότι έχουν επιτύχει τον στόχο τους, δηλαδή να τους προκαλέσουν πόνο. Από την πλευρά των Αρχών, τα επιφωνήματα αυτά μετατρέποντα ως μέσο ψυχολογικής πίεσης προς όσους άκουγαν τον βασανιζόμενο να φωνάζει, υπενθυμίζοντάς τους ότι θα βιώσουν την ίδια μεταχείριση εάν δεν ομολογήσουν ή υπογράψουν την πολυπόθητη δήλωση.[254] Οι πιο

[252] Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής…*ό.π., σ. 197
[253] Βασιλείου, *Ένα κλωνάρι…*ό.π., σ. 43-44
[254] Η Μαρία Σιδέρη αναφέρει στην μαρτυρία της *Δεκατέσσερα Χρόνια* ότι κατά την διάρκεια της κράτησής της, όσο καιρό ήταν υπόδικη άκουγε φωνές μιας γυναίκας να την χτυπούν και το επόμενο βράδυ άκουγε ταυτόχρονα και μία αντρική φωνή. Ήταν μάνα και γιος που βασανίζονταν.

έμπειροι κρατούμενοι συμβούλευαν τους νεότερους να μην κλαίνε όταν βασανίζονταν. Το κλάμα έδινε την ικανοποίηση στους βασανιστές, που ήταν εθνικόφρονες, ότι το άτομο που βασανίζονταν είχε ηττηθεί σε προσωπικό επίπεδο αλλά και σε πολιτικό, δεν αναφέρονταν στην έκφραση συναισθημάτων.[255]

Τα βασανιστήρια ως τεχνική συνδυάζουν πολλές διαφορετικές και αλληλοσυνδεόμενες διαδικασίες. Η επιλογή του τόπου και του χρόνου για την φυσική βία που συνδέεται με την σωματική, αλλά και η ψυχική βία που μπορεί να συνδεθεί με τις προσπάθειες πρόκλησης ψυχικού πόνου. Τα συναισθήματα του φόβου και της απελπισίας μπορούν να προκαλέσουν στο άτομο που βασανίζεται ακόμα περισσότερο πόνο από ό,τι βιώνει στην πραγματικότητα. Η πρόσληψη του πόνου μπορεί να διαφέρει από άτομο σε άτομο, ανάλογα με τις εμπειρίες του και την ψυχολογική του κατάσταση την στιγμή που βιώνει το βασανιστήριο.[256] Η εμπειρία αυτή δεν βασιζόταν στην σωματική εμπειρία, αλλά παρήγαγε μακροχρόνιες τραυματικές επιπτώσεις που επηρέασαν την μνήμη και την ψυχική συγκρότηση των κρατούμενων.[257]

Τα βασανιστήρια γίνονταν συνήθως κατά τη σύλληψη, πριν από την δίκη και κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων στα κρατητήρια του στρατού ή της Ασφάλειας. Μετά την δίκη στις φυλακές οι κρατούμενοι δεν υποβάλλονταν ξανά, εκτός από εξαιρέσεις, σε βασανιστήρια, σε αντίθεση με τους τόπους εξορίας, Μακρόνησο και Γυάρο. Γίνονταν πάντα το βράδυ για να αιφνιδιάζεται ο εκάστοτε κρατούμενος, ενώ η εξάντληση λόγω στέρησης ύπνου ήταν κι αυτή μέρος του βασανισμού. Μπορούσαν να κρατήσουν για όσες ώρες άντεχε ο κρατούμενος, ενώ υπήρχε και παρουσία γιατρού σε περίπτωση που λιποθυμούσε να εξεταστεί, για να συνεχιστεί η «διαδικασία».[258]

Κατά την διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου εφευρέθηκαν καινούριες μέθοδοι βασανισμού, παλαιότερες εγκαταλείφθηκαν ή εμπλουτίστηκαν. Αυτό που είναι σημαντικό είναι ότι δεν υπήρχαν συγκεκριμένες μέθοδοι που ήταν επιτρεπτές, ποίκιλλαν ανάλογα με την περίσταση, τον κρατούμενο και τους βασανιστές. Είχαν όμως όλα στόχο την φυσική εξόντωση του κρατούμενου, με οποιαδήποτε τεχνική έπρεπε να καταφέρουν τον μέγιστο πόνο για την μέγιστη διάρκεια. Στόχος δεν ήταν ο θάνατος του κρατουμένου, αλλά η εξόντωσή του. Οι θάνατοι που έχουν καταγραφεί

[255] Βόγλης, *Η εμπειρία…ό.π., σ. 198-199.*
[256] Στο ίδιο, σ. 199.
[257] Σκλάβου, «Έμφυλη βία…ό.π., σ. 61-62.
[258] Στο ίδιο, σ. 200.

κατά την διάρκεια των βασανιστηρίων αποτελούν εξαίρεση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα βασανιστήρια δεν προκάλεσαν χρόνια προβλήματα στους κρατούμενους.[259] Στην Μαρία Σιδέρη, τα βασανιστήρια της προκάλεσαν μετατόπιση της σπονδυλικής της στήλης. Θυμάται, ότι το χειρότερο βασανιστήριο δεν ήταν η φάλαγγα, αλλά ένα άλλο όπου οι χωροφύλακες στέκονταν αντικριστά στους δύο τοίχους του δωματίου και την πέταγε ο ένας στον άλλον. Στην αρχή μπορούσε να σταθεί όρθια, όμως μετά ζαλιζόταν και έπεφτε και την κλώτσαγαν, της τραβούσαν τα μαλλιά. «Δεν μπορώ να περιγράψω το ξύλο. Δεν αντεχότανε ο πόνος. Μας σέρνανε στο τέλος. Εννοείται ότι όλο αυτό το διάστημα δεν μας είδε κανείς, απαγορεύονταν το επισκεπτήριο.» Σε μεταγενέστερη επίσκεψή της σε ορθοπεδικό η βλάβη ήταν τόσο μεγάλη που ερωτήθηκε τι ατύχημα της είχε συμβεί.[260]

Στο βιβλίο της η Ολυμπία Παπαδούκα αναφέρει ότι η πολιτική κρατούμενη Τσαμουρλίδου ήταν 19 χρονών όταν την συνέλαβαν και την οδήγησαν στην Ε.Σ.Α στο Κιλκίς. Εκεί την βασάνισαν τρεις φορές με φάλαγγα, αλλά δεν σταμάτησαν σε αυτό της έσπασαν σχεδόν όλα τα άκρα και την χτύπησαν τόσο πολύ με τα γκλομπς, που έμεινε τυφλή. Την βασάνιζαν για μέρες και τα σημάδια στο σώμα της φαίνονταν καθ' όλη την διάρκεια της ζωής της.[261]

Η Σταματία Μπαρμπάτση αναφέρει στην δική της μαρτυρία ότι την χτύπησαν πάρα πολύ, μην γνωρίζοντας η ίδια που ακριβώς βρίσκεται γιατί είχε συλληφθεί στο βουνό. Την χτυπούσαν και την ρώταγαν να δώσει πληροφορίες για το πού βρίσκονται αντάρτες και στελέχη του κόμματος και « ό,τι τους κατέβαζε το μυαλό», αλλά δεν ήξερε και δεν απαντούσε. «Να πέθαινα δεν θα έλεγα». Κάποια στιγμή της αφαίρεσαν με πένσα δύο νύχια από το πόδι και λιποθύμησε. Ξύπνησε γιατί άκουσε φωνές από έναν φαντάρο που μπήκε στο δωμάτιο και φώναζε στους βασανιστές της, ότι δεν είναι σωστό να βασανίζουν τους ανθρώπους. Την έστειλαν στην απομόνωση μαζί με άλλους και έμειναν για μέρες νηστικοί και χωρίς νερό. Μέχρι που την φώναξε ένας φαντάρος, που ήταν αντάρτης και μέλος της ΕΠΟΝ κατά την Αντίσταση, είχε επισκεφθεί το χωριό της για να ελευθερώσει 40 Ρώσους στρατιώτες που κρατούνταν από τους Γερμανούς και η

[259] Στο ίδιο, σ. 202.
[260] Μαρία Λούκα, «Η Μαρία Σιδέρη πέρασε πολλά χρόνια στις Φυλακές Αβέρωφ περιμένοντας να φωνάξουν το όνομά της για εκτέλεση.» *Popaganda*, 20.04.2019 https://m.popaganda.gr/people/sideri/, [τελευταία πρόσβαση: 26/02/2026]
[260] Ολυμπία Παπαδούκα, *Γυναικείαι Φυλακαί…*ό.π., σ. 169-170.

[261] Ολυμπία Παπαδούκα, *Γυναικείαι Φυλακαί…*ό.π, σ. 58.

Σταματία του είχε φερθεί πολύ ευγενικά, την θυμόταν και της έδωσε νερό και κονσέρβες.[262] Αυτό αποτελεί εξαίρεση, δεν έχουμε βρει σε κάποιο άλλο ημερολόγιο ή μαρτυρία, κάποιον ενταγμένο στον στρατό να βοηθάει, χωρίς να φοβάται για την σύλληψή του, κάποιον κρατούμενο.

Τα βασανιστήριο της φάλαγγας ήταν το συνηθέστερο βασανιστήριο, που όλοι οι κρατούμενοι θυμούνται στις μαρτυρίες τους και που κυριάρχησε στα χρόνια του Εμφυλίου και αργότερα στα χρόνια της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Ξάπλωναν τα θύματα στο πάτωμα με τα πόδια τους περασμένα στην πλάτη μιας καρέκλας ή σε ένα τραπέζι με τα πόδια τους να προεξέχουν και οι βασανιστές τούς βαρούσαν τα πέλματα είτε με τα κοντάκια των όπλων τους ή με γκλομπς[263]. Χρόνια μετά η Μαρία Σιδέρη θα θυμηθεί ότι υπέστη το βασανιστήριο της φάλαγγας, μόνο τρεις φορές. «Την τελευταία, μάλιστα, ήμουν αδιάθετη. Αυτοί είδαν μάλλον το αίμα να τρέχει και τρόμαξαν. Γι' αυτό σταμάτησαν.»[264]

Η Ολυμπία Παπαδούκα στο βιβλίο της για τις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ έχει καταγράψει πάρα πολλά ονόματα από κρατούμενες που επέζησαν από τα βασανιστήρια, τα οποία καλύπτουν σχεδόν 40 σελίδες. Ενδεικτικά αναφέρουμε μία στην οποία αναφέρεται και το όνομα του βασανιστηρίου, που ονομάζονταν «λιτάρισμα» ή «πενικιλίνη». Σε αυτό οι βασανιστές έδεναν τα χέρια από τον αγκώνα έως τον καρπό με σκοινί ή λεπτό σπάγκο στα χέρια και στα πόδια από το μηρό έως το γόνατο. Έπειτα έριχναν νερό για να βραχεί και να γίνει ακόμα πιο σφιχτό και έδεναν τα δύο χέρια και τα δύο πόδια μαζί. Μόλις η κρατούμενη πήγαινε να πέσει την σήκωναν πάλι και διαρκούσε για ώρες. Κατά τη διάρκεια του βασανιστηρίου το σώμα καταπονούνταν *«Η κυκλοφορία του αίματος σταματάει, η καρδιά χτυπάει γρήγορα, τ' αφτιά βουίζουν, το κεφάλι χτυπάει κι αυτό δυνατά. Χάνεσαι, πέφτεις… Σου ρίχνουν νερό για να συνέλθεις, για να αντέχεις ξύπνιος το μαρτύριο»* και παρακολουθούνταν ταυτόχρονα από γιατρό, μόλις σταματούσε τους χορηγούσαν ενέσεις πενικιλίνης, εξ ου και το όνομα, για να μην μολυνθούν.[265]

Η έμφυλη διάσταση των βασανιστηρίων ήταν έντονη, καθώς οι γυναίκες βασανίζονταν από άντρες και η κυρίαρχοι φόβοι τους συνδέονταν με την σεξουαλική

[262] Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο*….ό.π.,σ. 98-99.
[263] Βόγλης, ό.π., σ. 202-203.
[264] Λούκα, «Η Μαρία Σιδέρη πέρασε πολλά χρόνια στις Φυλακές Αβέρωφ…ό.π.
[265] Ολυμπία Παπαδούκα, *Γυναικείαι Φυλακαί*…ό.π., σ. 169-170.

βία και την πιθανότητα του βιασμού. Η σεξουαλική βία σε περιόδους πολιτικής και εμφυλιακής σύγκρουσης λειτουργεί αφενός ως πράξη σωματικής κακοποίησης και αφετέρου ως μηχανισμός εξουσίας και ταπείνωσης του γυναικείου σώματος.[266] Γυμνώνονταν, βασανίζονταν και λιντσαρίζονταν από το αντίθετο φύλο και μετατρέπονταν σε σεξουαλικά αντικείμενα από τους άντρες βασανιστές τους. Το στίγμα του βιασμού ήταν αβάσταχτο και ήταν χειρότερο από τον θάνατο, λίγες ήταν αυτές που κατάφεραν να ξεπεράσουν τις προκαταλήψεις τους και να καταγγείλουν τους βιαστές τους.[267] Με αυτόν τον τρόπο το γυναικείο σώμα μετατρέπονταν σε πεδίο εθνικής και πολιτικής κυριαρχίας, αφού η σεξουαλική κυριαρχία δεν λειτουργούσε ως τιμωρία αλλά ως πολιτική στρατηγική πειθάρχησης.[268] Η Ολυμπία Παπαδούκα αφιερώνει στο βιβλίο της έναν κατάλογο 5 σελίδων με τίτλο «Κτηνώδεις Βιασμοί», στον οποίο αναφέρονται τα ονόματα των γυναικών και σε κάποιες μαρτυρίες και των βιαστών τους.[269] Επίσης υπάρχει και στο αρχείο της Σβώλου αναφορά για βιασμό της Βαγγελιώς από την Ρούμελη που είχε βιαστεί από 40 χωροφύλακες, είχε μείνει έγκυος και δεν ήξερε τον πατέρα του παιδιού της.[270] Οι άντρες βασανιστές μπορούσαν να πραγματοποιήσουν οποιαδήποτε φαντασίωσή τους, πάνω στα ανίσχυρα σώματα των γυναικών πόσο μάλλον την δεδομένη στιγμή που ασκούσαν την μέγιστη εξουσία πάνω τους. Επιπλέον την συγκεκριμένη χρονική στιγμή οι γυναίκες είχαν απελευθερωθεί, είχαν πάρει το όπλο και είχαν γίνει αντάρτισσες. Αναφερθήκαμε και στο δεύτερο κεφάλαιο ότι οι μαχήτριες του ΔΣΕ παρουσιάζονταν ως αιμοδιψείς ύαινες, εχθροί του έθνους και γυναίκες «ελαφρών ηθών», οπότε ήταν η στιγμή που οι άντρες μπορούσαν να κυριαρχήσουν στο «βρώμικο» σώμα τους πόσο μάλλον όταν δεν υπήρχε κάποιο συγκεκριμένο βασανιστήριο ή κάποιος έλεγχος και ήταν όλα επιτρεπτά.

Η Μαρία Σιδέρη σημειώνει στην μαρτυρία της ότι θυμάται που προσπαθούσε να καλύψει τα γυμνά της πόδια όταν την χτυπούσαν. Για προστασία οι γυναίκες κάλυπταν το σώμα τους ή οτιδήποτε μπορούσε να φανερώσει τις βιολογικές λειτουργίες του γυναικείου σώματος, όπως την έμμηνο ρύση. Πάλι η Μαρία Σιδέρη γράφει στο ημερολόγιό της ότι όταν της είχε έρθει περίοδος, είχε τρομοκρατηθεί αν θα

[266] Σκλάβου, «Εμφυλη βία,…ό.π., σ. 59-60, 62-63.
[267] Βόγλης,…ό.π., σ. 208
Τασούλα Βερβενιώτη, «Το δίλημμα και το τίμημα…ό.π.,σ.142.
[268] Stefatos, "Gender violence…ό.π., σ. 261-266.
[269] Ολυμπία Παπαδούκα, *Γυναικείαι Φυλακαί…*ό.π., σ, 181-185.
[270] ΑΣΚΙ, Αρχείο Μαρίας Σβώλου, φάκελος 7, Μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές Αβέρωφ, σ. 5.

της κάνουν ανάκριση και φάλαγγα και τη δουν. Δεν την ένοιαζε ο πόνος του βασανισμού.[271]

Η διάκριση των δύο φύλων, κατά τη διάρκεια των βασανιστηρίων, αποκτά ιδιαίτερη σημασία καθώς αντικατοπτρίζει τις κοινωνικά διαμορφωμένες αντιλήψεις για την ανδρική και την γυναικεία ταυτότητα. Η αντοχή στον πόνο είναι συνδεδεμένη με το ανδρικό φύλο. Οι άνδρες κρατούμενοι έπρεπε να αντέξουν στον πόνο και να μη ενδώσουν στον φόβο τους, ενώ οι γυναίκες χαρακτηρίζονταν ως «παλικάρια». Για τους βασανιστές, ο βασανισμός και ανδρών και γυναικών ήταν απόδειξη του ανδρισμού τους, ενώ για τις κρατούμενες ήταν δειλοί και άνανδροι και φαίνεται και στον τρόπο που απευθύνονται σε αυτούς, όπως για παράδειγμα η Σταματία που λέει τον φαντάρο «ο γαλονάς», η Σιδέρη που αναφέρεται στους βασανιστές με την λέξη «αυτοί». Η ικανότητα στο πεδίο του βασανισμού της αντοχής στον πόνο συνδέεται με τον ανδρισμό, ενώ οποιαδήποτε αδυναμία συνδέεται με την υποταγή και την παθητικότητα.[272]

Ύστερα από την καταδίκη στα δικαστήρια οι γυναίκες, και οι άντρες πολιτικοί κρατούμενοι, μεταφέρονταν στον τόπο που θα εξέτιαν τη ποινή τους, μέχρι να αποφυλακιστούν ή να εκτελεστούν. Όσες βρίσκονταν μακριά από τον τόπο κράτησής τους μεταφέρονταν στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ ή στην Πάτρα με πλοίο. Έτσι μεταφέρθηκαν στην φυλακή και η Μαρία Σιδέρη και η Σταματία Μπαρμπάτση, ταξίδεψαν για μέρες κλεισμένες σε ένα πλοίο μην γνωρίζοντας πού βρίσκονται. Στην περίπτωση της Σταματίας το πλοίο σταμάτησε πρώτα στην Γυάρο να αφήσουν άντρες εξόριστους και αφού δεν τους δέχτηκαν στις Φυλακές Αβέρωφ, λόγω συνωστισμού, τις μετέφεραν στις φυλακές στην Πάτρα.[273]

[271] Μαρία Σιδέρη, *Δεκατέσσερα*…ό.π., σ. 50-51.
[272]Βόγλης,…ό.π., σ.209
[273] Τασούλα Βερβενιώτη, *Το διπλό βιβλίο*,… ό.π., σ. 101-103.

Κεφάλαιο Πέμπτο: Η καθημερινότητα στη φυλακή

Η Μαρία Σιδέρη θυμάται ότι όταν άνοιξαν οι πόρτες της φυλακής ήρθαν όλες οι γυναίκες να τις υποδεχτούν. Τις χαιρέτησαν και τα στελέχη του κόμματος η Ρούλα Κουκούλου, η σύζυγος του Ζαχαριάδη και άλλες, μιας και ήταν η μόνη γυναίκα που είχε καταδικαστεί πέντε φορές σε θάνατο.[274] Η Παγώνα Στεφάνου θυμάται ότι έφεραν νύχτα από την Θεσσαλονίκη στην Αθήνα και τις πήγαν πρώτα στο Μεταγωγών. Την επόμενη μέρα τις μετέφεραν στις φυλακές Αβέρωφ πρώτα στον προθάλαμο να καταγράψουν τα στοιχεία τους, ενώ εάν ήταν ποινικές κρατούμενες θα τις άφηναν να κάνουν μπάνιο και αποτρίχωση. Τότε πέρασε η ομάδα της χορωδίας των φυλακών και τους ζήτησαν τσιγάρα, θεωρώντας ότι ήταν ποινικές. Όμως από όσο θυμάται δεν επιτρέπονταν τα τσιγάρα, ο καφές και το ξύδι, τουλάχιστον στις γυναικείες φυλακές.[275] Η Σταματία Μπαρμπάτση αποτελεί εξαίρεση στις πηγές μας, διότι δεν ήταν μέλος του ΚΚΕ, οπότε έχει διαφορετική θεώρηση από την καθημερινότητα των φυλακών. Θα αναλυθεί παρακάτω η διαφορά με τα στελέχη του κόμματος. Όταν έφτασε στην φυλακή και την ομάδα της την υποδέχτηκαν με χαρά, ήταν βράδυ και η ώρα του ύπνου, τους έδωσαν «κάτι κουβέρτες άχρηστες όλο τρίχα» και έπεσαν στο πάτωμα να κοιμηθούν.[276]

Το προσωπικό των Κεντρικών Γυναικείων Φυλακών Αβέρωφ (εφ. ΚΓΦΑ) απαρτίζονταν από τη διευθύντρια Άρτεμις Πετράνδη (από το 1937), έξι καλόγριες, τέσσερις υπαρχιφύλακες, είκοσι μία φύλακες και πέντε υπάλληλους στα γραφεία. Υπήρχαν και τρεις νοσοκόμες, τρεις άνδρες γιατροί και δύο φρουροί που άνοιγαν την κεντρική πόρτα.[277]

Αυτό που αναφέρουν όλες οι κρατούμενες στις αφηγήσεις τους, και το οποίο θυμούνται με τρόμο, είναι η στενότητα του χώρου και η «βούτα». Τα κτήρια των φυλακών ήταν κτισμένα τους προηγούμενους αιώνες ακατάλληλα για διαχειριστούν τόσο μεγάλο όγκο κρατούμενων και χωρίς υποδομές. Ειδικότερα στις ΚΓΦΑ υπήρχαν πάρα πολύ λίγα ράντζα, κυρίως τρίκλινα, και πάρα πολλές κρατούμενες κοιμούνταν στο πάτωμα. Αργότερα με τις αναθεωρήσεις του νόμου και την αποφυλάκιση αρκετών γυναικών δημιουργήθηκε χώρος και καταργήθηκαν τα τρίκλινα ράντζα και εισήχθησαν

[274] Λούκα, «Η Μαρία Σιδέρη πέρασε πολλά χρόνια στις φυλακές Αβέρωφ περιμένοντας να φωνάξουν το όνομα της, ό.π.
[275] Παγώνα Στεφάνου, *Των αφανών*…ό.π, σ. 75.

[276] Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, Η αφήγηση*….ό.π.,, Κουκίδα, Αθήνα 2017: σ.111
[277] Παπαδούκα, *Γυναικείαι Φυλακαί*…ό.π.,, Αθήνα 1981: σ. 202.

τα μονά. Όμως για να προμηθευτούν τα ράντζα, θα έπρεπε να υπάρχει κάποιος γνωστός τους ή συγγενής τους στην Αθήνα. Γυναίκες από την επαρχία δεν είχαν την ίδια ευκολία να συναντήσουν τους συγγενείς τους για να τους ζητήσουν ένα ράντζο. Η Σταματία και η Παγώνα για παράδειγμα κοιμόταν για πάρα πολύ καιρό στο πάτωμα.[278]

Από την άλλη, η ύπαρξη ιδιωτικής ζωής ήταν ανύπαρκτη, όπως επίσης και η έλλειψη ζωτικού χώρου. Αν και για τα τόσο πολλά άτομα που στεγάζονταν στην φυλακή ήταν υπεύθυνο το κράτος, οι κρατούμενες ήταν υπεύθυνες για την διαχείριση του χώρου γεγονός που δημιουργούσε προστριβές μεταξύ τους. Ο μόνος προσωπικός χώρος που άνηκε στις κρατούμενες ήταν το κρεβάτι τους. Ο κάθε θάλαμος είχε τρία τρίκλινα ράντζα σε κάθε τοίχο, πράγμα που σήμαινε ότι οι υπόλοιπες κρατούμενες θα κοιμόνταν σε αυτοσχέδια κρεβάτια, ράντζα ή ακόμα και στο πάτωμα. Στο ράντζο ο ύπνος δεν γινόταν άνετος, τα ράντζα ακουμπούσαν μεταξύ τους και αν κάποια στριφογύριζε στον ύπνο της κουνούσε όσα ράντζα ακουμπούσε. Οι κρατούμενες τσακώνονταν και για την θέση στο τρίκλινο ράντζο, αφού το πάνω κρεβάτι ήταν το πιο άνετο, όχι όμως εάν έβρεχε, και το κάτω ήταν χωμένο στα πράγματα των υπόλοιπων κρατούμενων γιατί δεν υπήρχε αποθηκευτικός χώρος. Επιπλέον, οι γυναίκες ήθελαν να είναι κοντά σε τοίχο έτσι ώστε να μπορούν να κρεμάσουν μία φωτογραφία ενός αγαπημένου τους. Τέλος η θέση του ράντζου είχε μεγάλη σημασία, γιατί μπορεί να βρίσκονταν δίπλα στην «βούτα», το δοχείο που χρησιμοποιούσαν για τουαλέτα.[279]

Η Παγώνα Στεφάνου το πρώτο βράδυ στις φυλακές κοιμήθηκε στο πάτωμα στον θάλαμο του ισογείου απέναντι από τα μελλοθανάτεια. Δίπλα της στο τρίκλινο ράντζο ήταν η κρατούμενη Αλεξάνδρα Ζιάκα που κοιμόταν στο κάτω κρεβάτι του τρίκλινο ράντζου, δίπλα της είχε και ένα χάρτινο κουτί, την βαλίτσα της, την οποία την πήρε όσο κοντά της γινόταν. Μέσα στο βράδυ άπλωσε λίγο τα πόδια της και το κουτί χτύπησε την Παγώνα στο στομάχι και αναφώνησε. Τότε πετάχτηκαν όλες οι παλιές κρατούμενες στο παράθυρο γιατί ήταν η ώρα που έπαιρναν τις κρατούμενες για εκτέλεση. Αφού συνειδητοποίησαν ότι δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο έπεσαν να κοιμηθούν. Η Παγώνα θυμάται ότι μάζεψε από πάνω της φουρκέτες, παραμάνες, εσώρουχα και την αλληλογραφία της Αλεξάνδρας και έπεσε να κοιμηθεί. Αναφέρει επίσης ότι πολλές κρατούμενες πήγαν στην βούτα, γιατί αγχώθηκαν στην σκέψη της εκτέλεσης

[278] Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή*…ό.π., σ. 42-44
Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, Η ιστορική ανάγνωση*…..ό.π., σ.143-144.
[279] Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, Η ιστορική ανάγνωση…ό.π., σ. 144-45.*

συγκρατούμενών τους. «Το πρώτο βράδυ στις επίσημες φυλακές της Ελλάδας, στην πρωτεύουσα.»[280]

Η Αλεξάνδρα Βλάση – Θεοδωρικάκου αναφέρει ότι «δεν χωρούσαμε ούτε καθιστές». Όταν πήγαν για πρώτη φορά στον θάλαμο, ήταν υπόδικες, μόλις τις αντίκρισαν οι υπόλοιπες γυναίκες ξεκίνησαν να ψιθυρίζουν μεταξύ τους. Κάθε φορά που έρχονταν καινούριες κρατούμενες ξεκινούσαν καβγάδες για το πού θα τις βάλουν, διότι δεν υπήρχε χώρος ούτε για να πατήσουν κάτω. Στον θάλαμό τους ήταν περίπου 100-120 κοπέλες.[281] Έτσι εξαιτίας της μη ύπαρξης χώρου για τις περισσότερες κρατούμενες ξεκίνησαν οι μεταγωγές σε άλλα σωφρονιστικά καταστήματα. Οι ελαφροποινίτισσες μεταφέρθηκαν στις φυλακές της Πάτρας και οι ανήλικες πολιτικές κρατούμενες μεταφέρθηκαν στις φυλακές που βρίσκονταν στην Καλλιθέα στην Αθήνα.[282]

5.1 Ο επισιτισμός

Την πρώτη ολόκληρη μέρα της Σταματίας στις ΚΓΦΑ τις έδωσαν μία καραβάνα για το φαγητό. Το φαγητό τους από τις φυλακές ήταν συνήθως φακή που έπλεε σε νερό ή πατατόζουμο με δύο κομμάτια από πατάτες και μία φέτα ψωμί.[283] Η Παγώνα Στεφάνου θυμάται και η ίδια ότι το πλιγούρι που τους έδιναν να φάνε ήταν γεμάτο στα σκουλήκια, όπως επίσης και οι φακές, τα κουκιά και τα χόρτα, τα οποία ήταν κομμένα όσο πιο λεπτά γίνονταν.[284]

Αντίθετα, η Μαρία Σιδέρη καταγράφει ότι «ζούσαν στην καλύτερη κοινωνία από άποψη αλληλεγγύης». Ό,τι μπορούσε να διαθέσει η καθεμία για την άλλη το έδινε, εάν μία συγκρατούμενή της το είχε ανάγκη. Όπως επίσης και το φαγητό το έδιναν πρώτα στα παιδιά που είχαν οι μητέρες μαζί τους και ό,τι έμενε το έπαιρνε ο θάλαμος που ήταν η σειρά του να φάει. Θυμάται μία φορά η μαμά της στο επισκεπτήριο της είχε φέρει φαγητό. Το έδωσε στον θάλαμο που είχε σειρά να φάει εκείνη την ημέρα και όταν το ζέσταναν, «μοσχοβόλησε η φυλακή».[285]

---

[280] Στεφάνου, *Των Αφανών*….ό.π., σ. 76-77.
[281] Φαφαλιού, *Κορίτσια σε περίκλειστους χώρους*….ό.π., σ.137-138.
[282] Στεφάνου, *Των Αφανών*...ό.π., σ.95-96.
[283] Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, Η αφήγηση*….ό.π., σ. 111.
[284] Στεφάνου, *Των Αφανών*….ό.π., σ. 88.
[285] Σιδέρη, Δεκατέσσερα Χρόνια,...ό.π., σ. 110.
Alexopoulos, "Les femmes…ό.π, σ. 273.

Η διοίκηση της φυλακής παρείχε στις κρατούμενες ένα τσίγκινο πιάτο, μία κούπα και ένα κουτάλι. Τα μαχαίρια και τα πιρούνια απαγορεύονταν. Δεν υπήρχε θάλαμος επισιτισμού, οι κρατούμενες έτρωγαν στο κρεβάτι τους ή στο πάτωμα. Όσον αφορά το φαγητό στις μαρτυρίες των Αθηναίων δεν γίνονται παράπονα, διότι οι οικογένειές τους μπορούσαν να τους επισκεφθούν και να τους δώσουν φαγητό. Αντίθετα, οι γυναίκες που ήταν από την επαρχία παραπονιούνται για το φαγητό γιατί δεν είχαν σαν των Αθηναίων. Η Σταματία στην μαρτυρία της, για παράδειγμα, δεν παραπονέθηκε ποτέ για την έλλειψη φαγητού όσο καιρό ήταν στο βουνό με τον ΔΣΕ. Στις φυλακές διαμαρτύρεται, το ίδιο και η Παγώνα.

5.2 Η Ηγεσία του ΚΚΕ

Στην φυλακή υπήρχαν δύο ηγεσίες, η ηγεσία της φυλακής και η ηγεσία του ΚΚΕ. Η ηγεσία στις ΚΦΓΑ αποτελούνταν από τις μορφωμένες γυναίκες. Η διαμόρφωση και η λειτουργία του κομματικού μηχανισμού βοηθούσε στην δημιουργία της κοινότητας. Αυτή η ενότητα στηριζόταν στην αποδοχή μιας συγκεκριμένης ιεραρχικής μορφής και ενός οργανωμένου τρόπου ζωής. Έτσι, ένας βασικός παράγοντας ήταν η σαφής διάκριση ανάμεσα στα μέλη του ΚΚΕ, ανάμεσα σε αυτά δηλαδή που αποτελούσαν την Ηγεσία και την βάση. Διορίζονταν τα καθοδηγητικά όργανα, τα οποία ήταν υπεύθυνα για την διαμόρφωση και διαχείριση της πολιτικής. Το γενικό γραφείο ιδρύθηκε στις Ανδρικές Φυλακές Αβέρωφ από πρώην Ακροναυπλιώτες και στελέχη του ΚΚΕ. Συγκέντρωναν πληροφορίες και εκθέσεις σχετικά με την στάση των κομματικών στελεχών στις δίκες και στις ανακρίσεις και τις τοποθετήσεις τους απέναντι σε πολιτικές αποφάσεις του κόμματος και τις έστελναν στο πολιτικό γραφείο του ΚΚΕ, μέσω των παράνομων δικτύων. Οι διακρίσεις δεν σταματούσαν εκεί αλλά έφταναν και στην οργάνωση της ζωής στις φυλακές, καθώς τα στελέχη μπορούσαν να αποφύγουν τις αγγαρείες ή να έχουν καλύτερη διαμονή.[286]

Η Σταματία, η οποία είχε υπάρξει αντάρτισσα, θυμάται τέτοιου είδους διακρίσεις να συμβαίνουν. Οι διακρίσεις γίνονταν ανάλογα με το εάν κάποια ήταν στέλεχος του ΚΚΕ ή μέλος του ΔΣΕ. Θυμάται, επίσης, ότι όταν έφτασαν αντάρτισσες από την Ρούμελη στις ΚΓΦΑ ήταν ανακουφισμένες, επειδή θα συναντούσαν «τους δικούς τους» και μόλις τους πήγε η καλόγρια στον θάλαμο οι κρατούμενες ξεκίνησαν να τσακώνονται για το πού θα τις βάλουν. Δεν έγινε το ίδιο με τις κρατούμενες που

[286] Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από την φυλακή*…ό.π, σ. 55.

έφτασαν στις φυλακές, δύο μήνες μετά, και προέρχονταν από την μεγάλη δίκη των στελεχών της Αθήνας. Οι παλιές κρατούμενες τις υποδέχτηκαν με χαρά και τους έδωσαν τα ράντζα που ήταν κοντά στα παράθυρα.[287]

Η σκόπιμη απόκρυψη από το Κόμμα για την ύπαρξη ανταρτισσών και μη ανακοίνωση της ύπαρξης των μαχητριών στις φυλακές δεν αποτελούσε εσκεμμένη κακιά προς αυτές. Η επίσημη γραμμή που ακολουθούσε ήταν ότι τα στελέχη του ΚΚΕ οργανώθηκαν στην Κατοχή, έδρασαν στην Αντίσταση απελευθερώνοντας την χώρα και τώρα διώκονται για τις απόψεις τους. Οι μαχήτριες χρησιμοποίησαν όπλο, άρα βία, σε μία κοινωνία όπου οι γυναίκες δεν επιτρέπονταν να «πάρουν» έναν αντρικό ρόλο. Ενώ η ηγεσία προσπαθούσε να δείξει ότι βία και όπλα χρησιμοποιεί το επίσημο κράτος εναντίον των ιδεών τους.[288]

Παράλληλα κατά το τέλος του Εμφυλίου και μετά, φαίνεται ότι ή Ηγεσία μπορούσε να έχει άμεση σχέση με την ιεραρχική οργάνωση αφού παρατηρήθηκε και σταδιακή υποχώρηση της δημοκρατίας. Έτσι ο περιορισμός των δημοκρατικών διαδικασιών έδινε την ευκαιρία στα καθοδηγητικά όργανα να ρυθμίζουν όχι μόνο τα πολιτικά ζητήματα, αλλά και τα ζητήματα που είχαν άμεση σχέση με την ηθική στάση και την συμπεριφορά των μελών. Ενώ τους επετράπη να προχωρούν σε εσωτερικούς διαχωρισμούς ανάμεσα στους κρατούμενους, κατατάσσοντάς τους σε κατηγορίες ανάλογα με τον βαθμός συμμόρφωσής τους προς τον κομματικό κανόνα.[289]

Η υιοθέτηση αυτών των κατηγοριοποιήσεων αποτέλεσε έναν δεύτερο παράγοντα εσωτερικής διαφοροποίησης ανάμεσα στους κρατούμενους, καθώς αξιολογούνταν ανάλογα με το αν είχαν υπογράψει δήλωση, αν την είχαν ανακαλέσει ή αν θεωρούνταν γενικά ύποπτοι. Δεν είχε δοθεί σαφής ορισμός στο τι καθόριζε κάποιο μέλος ύποπτο, στις περισσότερες περιπτώσεις μπορεί να αφορούσε και προσωπικές έριδες. Ο ύποπτος απομονώνονταν μέχρι να ανακαλέσει την στάση του και πολλές φορές η απομόνωση αυτή από το κοινωνικό σύνολο μπορούσε να πάρει και βίαιες διαστάσεις. [290]

Παράδειγμα αυτή της απομόνωσης αποτελεί η Καπετάνισσα Τζαβέλαινα, η οποία όταν έφτασε στις γυναικείες φυλακές οι κρατούμενες την υποδέχτηκαν με

[287] Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, Ιστορική*....ό.π., σ. 166.
[288] Στο ίδιο, σ. 166-167.
[289] Λαμπροπούλου,…ό.π., σ. 56.
[290] Στο ίδιο, σ. 56-57.

γιουχαΐσματα και δεν επέτρεψαν την διαμονή της εκεί. Μία ανάμνηση που συναντάται και στην μαρτυρία της Βίργως Βασιλείου. Η Τζαβέλαινα, όταν στάλθηκε στις φυλακές τις Πάτρας οι πολιτικές κρατούμενες δεν την δέχονταν στους θαλάμους τους και την υποδέχτηκαν με γιουχαΐσματα και οι υπάλληλοι την έστειλαν στους θαλάμους των ποινικών. Η Νίκη Κατοπόδη, όπως ονομάζονταν, ήταν Καπετάνισσα στην Ρούμελη. Η Σταματία αποσιωπά την κράτηση της Τζαβέλαινας στην Πάτρα. Ίσως οι αντάρτισσες να διώκονταν από την ηγεσία επειδή οι «πιστές του Ζαχαριάδη» θεωρούσαν ότι τάσσονταν ενάντια στην γραμμή του κόμματος και μετέφεραν πληροφορίες ότι το μέτωπο είχε πλησίαζε προς την ολοκληρωτική ήττα του. Οι εμπειρίες τους ήταν ενάντια στην πολιτική γραμμή, που διέδιδε την νίκη του μετώπου. Ίσως και η Μπαρμπάτση να είχε χαρακτηριστεί ως προδότρια μεταφέροντας το κλίμα της ήττας από την Γκιώνα. Μάλιστα όταν μεταφέρθηκε στις ΚΓΦΑ, η Τζαβέλαινα, πήγε μόνη της στον θάλαμο των ποινικών. Απαλλάχθηκε από το στίγμα της όταν η δικηγόρος – και πολιτική κρατούμενη- ανακάλυψε το 1952 ότι η Ντίνα Κατοπόδη δεν είχε υπογράψει δήλωση, δεν ήταν δηλαδή προδότρια όπως την κατηγορούσαν. Όταν ζήτησε από την Βίργω Βασιλείου να της κάνει το πορτραίτο της και είδε ότι ένα κομματικό στέλεχος ήρθε φιλικά προς το μέρος της και προσπάθησε να συζητήσουν αφήνιασε, άρπαξε τη ζωγραφιά και έφυγε, διότι δεν μπορούσε να ξεχάσει την έχθρα των προηγούμενων ετών. Η Τζαβέλαινα, τέλος, άρχισε να εμφανίζεται στις μαρτυρίες, και ειδικότερα των μαχητριών του ΔΣΕ, κατά την δεκαετία του ’90 όπου την περιέγραφαν να κυκλοφορεί με την παραδοσιακή φορεσιά της Λευκάδας.[291]

Η Παγώνα Στεφάνου αναφέρει ότι όταν άλλαζε η ηγεσία ή γινόταν καμιά ολομέλεια αναστατώνονταν οι φυλακές και τα στρατόπεδα. Κάποια στιγμή οι κρατούμενες έκαναν αυτοκριτική και ξεκίνησαν «τα ψου ψου και πολλές υποψιάζονταν πολλές άλλες.» Όμως είχε αποφυλακιστεί τότε και δεν γνωρίζει λεπτομέρειες.[292]

Ο τρίτος παράγοντας που διαφοροποιούνταν οι κρατούμενες, και οι κρατούμενοι εν γένει, ήταν οι διαφορετικοί τόποι καταγωγής. Η διαφορετικότητα που προέρχονταν από διαφορετικές πολιτισμικές αναφορές, εμπειρίες και συμπεριφορές μελών δεν λειτουργούσε ως καταλυτικός παράγοντας διαφοροποίησης ανάμεσα στα μέλη, αλλά μπορούσε να αποτελέσει αιτία αποστάσεως από τα υπόλοιπα μέλη. Οι πιο

[291] Βεβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, Η Ιστορική*…ό.π., σ. 171-173
Βασιλείου, *Ένα κλωνάρι ανθισμένο*….ό.π., σ. 165-167.
[292] Στεφάνου, *Των αφανών*…ό.π., σ. 80.

αυθόρμητες ταυτίσεις, που αναπτύσσονταν σε αυτό το πλαίσιο, όπως η καταγωγή ή το μορφωτικό επίπεδο, μπορούσαν να λειτουργήσουν ως καταλυτικοί παράγοντες διαχωρισμού στην κοινότητα.[293]

Πράγματι, υπάρχουν στις γραπτές μαρτυρίες των γυναικών που κατάγονταν από την Αθήνα παράπονα για τις γυναίκες που κατάγονταν από την επαρχία. Αναφέρουν ότι κοιμούνταν με τα ίδια ρούχα που φορούν και στην καθημερινότητά τους, ότι δεν πλένονται. Ενώ από τις επαρχιώτισσες δεν έχουμε γραπτές μαρτυρίες, στις προφορικές τους αναφέρουν ότι οι Αθηναίες βάφονταν, έβαζαν κρέμες ή είχαν τα φορέματά τους κρεμασμένα στους τοίχους. Ωστόσο εκτός από την διαφορά της καταγωγής, υπάρχει και η ταξική διαφορά. Οι Αθηναίες ήταν μορφωμένες και η ηγεσία του κόμματος αποτελούνταν από γυναίκες οι οποίες προσπαθούσαν να αλλάξουν την κουλτούρα των γυναικών της επαρχίας και να επιδράσουν στην διαμόρφωση της ταυτότητας των κρατουμένων αλλάζοντας έτσι την συλλογική μνήμη.[294]

5.3 Η εκπαίδευση των γυναικών

Στις ΚΓΦΑ οι κρατούμενες είχαν στήσει αυτοσχέδιο σχολείο. Η δασκάλα Ισμήνη Καλογεροπούλου δίδασκε τις ανήλικες κρατούμενες μαθηματικά, αγγλικά και γαλλικά. Τα κορίτσια την λάτρευαν, αλλά και ο παπάς της φυλακής τους έδινε ξένη λογοτεχνία για να του την μεταφράζει. Μία μέρα τον Αύγουστο του 1948 ο πατερ Προκόπιος ήρθε και της ζήτησε πίσω τα βιβλία του. Η Ισμήνη του τα πήγε στην εκκλησία και της ζήτησαν να πάει στο γραφείο, δεν ξανά βγήκε και με αυτό το τέχνασμα την πήραν για εκτέλεση. Οι μικρές κρατούμενες στεναχωρήθηκαν τόσο πολύ για τον θάνατό της που έκαναν μέρες να ξαναβγούν στο προαύλιο.[295] Αναφορά στην εκτέλεση της Ισμήνης υπάρχει και στο αρχείο της Μαρίας Σβώλου, ότι την πήραν με τέχνασμα για εκτέλεση φωνάζοντάς την να πάει στην εκκλησία την πήγαν στο επισκεπτήριο. Την εκτέλεσαν το πρωί της 26ης Αυγούστου 1948.[296]

Άλλες δραστηριότητες που έκαναν στη φυλακή ήταν κάθε πρωί γυμναστική. Οι γυμνάστριες ήταν οι κρατούμενες Βούλα Μαγουλά και Ελένη Κιολεϊδου. Οι φιλόλογοι έκαναν μάθημα στις μικρότερες κρατούμενες που είχαν διακόψει το σχολείο, έτσι ώστε

[293]Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή*…ό.π., σ.57-58.
[294] Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, Η Ιστορική*…ό.π., σ.162-163.
[295] Παπαδούκα, *Γυναικείαι Φυλακαί*….ό.π., σ.74
Στεφάνου, *Των αφανών*….ό.π., σ. 90
[296] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Φάκελος 7, Μαρτυρίες Πολιτικών Κρατούμενων στις Φυλακές Αβέρωφ 1948-1952.

να είναι έτοιμες να δώσουν εξετάσεις για το Πανεπιστήμιο. Οι δασκάλες έκαναν μάθημα, ακόμα και σε αυτές που δεν είχαν μόρφωση ώστε να μάθουν να γράφουν και να διαβάζουν. Έκαναν μαθήματα ξένων γλωσσών και αναφέρει ότι οι γιαγιάδες, που ήταν γνωστά πειραχτήρια, έψαχναν να βρουν ποια ομάδα στο προαύλιο να κάνει ξένες γλώσσες για να κάνουν πλάκα και να γελάσουν. Οι λογίστριες έμαθαν και σε άλλες κοπέλες τα λογιστικά και έτσι όταν αποφυλακίστηκαν εξάσκησαν κι αυτές το επάγγελμα.[297]

Συστάθηκε ομάδα όπου μάθαιναν οι κοπέλες σχέδιο και πλαστική. Η μία από τις δασκάλες ήταν η Βίργω Βασιλείου. Συστάθηκε ομάδα χορωδίας και θεάτρου από τους ηθοποιούς, μάλιστα ήταν και η Ολυμπία Παπαδούκα μέσα σε αυτές. Οι νηπιαγωγοί είχαν αναλάβει την φροντίδα των παιδιών που είχαν πάρει οι κρατούμενες που ήταν μαμάδες. Όλα αυτά λάμβαναν χώρα κρυφά γιατί απαγορεύονταν.[298]

Αυτό που δεν απαγορεύονταν ήταν τα εργαστήρια μοδιστρικής από τις κρατούμενες που ήταν μοδίστρες, όταν ήταν ελεύθερες. Έτσι πολλές γυναίκες έμαθαν την τέχνη της μοδιστρικής και όταν βγήκαν από την φυλακή εξάσκησαν το επάγγελμα της μοδίστρας. Η διεύθυνση των ΚΓΦΑ είχε μεσολαβήσει ώστε τα εργόχειρα που δημιουργούσαν οι γυναίκες να πωλούνται σε καταστήματα και οι γυναίκες να βγάζουν χρήματα από αυτό. Βέβαια κρατούσε και η διεύθυνση των φυλακών ένα ποσοστό επί των κερδών.[299]

Η Σταματία Μπαρμπάτση, αφηγείται στην μαρτυρία της ότι συμμετείχε και στις δύο χορωδίες που είχαν δημιουργηθεί. Η μία τραγουδούσε όλα τα είδη τραγουδιών και η άλλη τα παραδοσιακά. Έκαναν μαθήματα, όπως πολιτική, οικονομία και ξένες γλώσσες. Θυμάται ότι ήταν πρώτη στα μαθήματα και την τελευταία φορά που εξετάζονταν την ρώτησαν κάτι που δεν ήξερε εάν το ήξερε σωστά και δεν το απάντησε «έχασα το άριστα για μία λέξη. Όλη τη νύχτα έκλαιγα, γιατί δεν απάντησα αφού το ήξερα». Θυμάται επίσης και για τα μαθήματα με τις μοδίστρες. Ήταν τόσο καλή που η μοδίστρα που της μάθαινε την τέχνη της είχε πει ότι θα την έπαιρνε στο ατελιέ της για δουλειά εάν έβγαιναν από τη φυλακή. Αναφέρει επίσης, ότι όταν σταμάτησαν οι εκτελέσεις ξεκίνησαν να παίζουν θέατρο, έπαιξαν πάρα πολλά θέατρα. Κρυφά από την διεύθυνση με κάποιες από τις κρατούμενες να φιλούν τσίλιες. Είχαν παίξει και ένα στην

[297] Παπαδούκα,…ό.π., σ. 16-19.
[298] Στο ίδιο, σ. 20.
[299] Στο ίδιο, σ. 20

αυλή, αλλά δεν θυμάται πώς είχαν πάρει άδεια τα κορίτσια, από την ηγεσία της φυλακής, για να το πραγματοποιήσουν.[300]

5.3.1 Οι αγγαρείες

Εκτός από την ψυχαγωγία, οι κρατούμενες έπρεπε να κάνουν και τις αγγαρείες. Τις έκαναν όλες οι γυναίκες από όλους τους θαλάμους και πήγαιναν με την σειρά. Όταν έκαναν τις αγγαρείες ονομάζονταν όλες «Μαρίες», οι «Μαρίες ορόφου» για το καθάρισμα του όροφου που έμενε η κάθε μία, «Μαρία της αυλής», «Μαρία στο μαγειρείο», κ.ο.κ. Ξεκινούσαν τις δουλειές τους πρωτού χτυπήσει το πρώτο καμπανάκι, μετά την καταμέτρηση και το δεύτερο καμπανάκι άνοιγαν οι πόρτες για όλες τις κρατούμενες και έβγαιναν στην αυλή, εκτός από αυτές που ήταν στα καζάνια που εργάζονταν εκεί όλη μέρα.[301]

Η Μαρία Σιδέρη θυμάται ότι η ζωή τους ήταν χωρισμένη σε καμπανάκια. Χτυπούσαν δύο μέσα σε ένα μισάωρο και ήτα προειδοποίηση είτε για το μεσημεριανό, είτε για το βραδινό κλείσιμο των θαλάμων. Αν μέχρι εκείνη την ώρα δεν είχαν τελειώσει το άπλωμα τις μπουγάδας πήγαιναν και βοηθούσαν για να απλωθούν τα ρούχα γρήγορα.[302] Το ίδιο και η Σταματία αναφέρει ότι «κι εγώ η κακομοίρα μόλις πήγαμάθανε την καλή την στάση μου- και με βάλανε κάθε πρωί να πηγαίνω να καθαρίζω μέσα στα γραφεία και τους διαδρόμους.» Γράφει όμως ότι όλες οι κοπέλες έκαναν καθημερινές δουλειές, βοηθούσαν στην αποθήκη με τα τρόφιμα, στην κουζίνα και υπήρχαν και κοπέλες που φώναζαν για τα επισκεπτήρια.[303]

5.3.2 Ο θάλαμος με τις μωρομάνες

Ο θάλαμος με τις μητέρες που είχαν πάρει μαζί τους τα παιδιά τους βρισκόταν στο ισόγειο των ΚΓΦΑ και ήταν συνωστισμένες σε έναν θάλαμο 8Χ10 στη δυτική πτέρυγα όσων τα παιδιά ήταν έως δύο ετών. Επρόκειτο για 119 παιδιά και 106 μητέρες που έζησαν στις φυλακές την περίοδο 1945-1950. Την έρευνα και την δημοσιοποίηση των «μωρομάνων» την οφείλουμε στην Μαντώ Νταλιάνη, που είχε φροντίσει τα παιδιά αυτά στην φυλακή μέχρι και το 1956 και διατήρησε επαφές μαζί τους. Την δεκαετία του 1980 πήρε συνεντεύξεις από τρείς γενιές ατόμων συγκεκριμένα 993 άτομα, από παιδιά που έζησαν μέσα στην φυλακή και από παιδιά που έμειναν μόνα τους γιατί οι

[300] Βερβενιώτη, *Διπλό βιβλίο, Η αφήγηση*…ό.π., σ. 117-121.
[301] Παπαδούκα,….ό.π., σ. 20-22

[302] Σιδέρη, *Δεκατέσσερα χρόνια*,…ό.π., σ. 109.
[303] Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο*…ό.π., σ. 113.

γονείς τους βρίσκονταν στην φυλακή ή την εξορία. Προέκυψε έτσι μία εκτενής έρευνα για τις επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου στην οικογένεια, αλλά και οι συνέπειές του στην μετέπειτα ζωή των ατόμων.[304]

Οι μητέρες μοιράζονταν το μονό ράντζο τους μαζί με το παιδί ή τα παιδιά τους. Ήταν ο μόνος προσωπικός χώρος που είχαν που ισοδυναμούσε με 2 τετραγωνικά μέτρα της επιφάνειας του πατώματος. Σε αυτόν τον χώρο έπρεπε να φροντίσουν τα παιδιά τους, την υγιεινή τους και να προετοιμάσουν το φαγητό τους. Δεν υπήρχε πρόβλεψη για τρεχούμενο νερό και τουαλέτες στους θαλάμους, αργότερα τοποθετήθηκε μία ηλεκτρική κουζίνα σε κάθε θάλαμο που στεγάζονταν οι μητέρες και τα παιδιά τους.[305]

Αξιοσημείωτο είναι ότι τα παιδιά δεν καταγράφονταν ως κρατούμενοι και, κατά συνέπεια, δεν συμπεριλαμβάνονταν στους καταλόγους σίτισης. Δεν δικαιούνταν, δηλαδή, φαγητό από την φυλακή, γι' αυτό και η Μαρία Σιδέρη αναφέρει ότι έδιναν το φαγητό από το επισκεπτήριο στις μωρομάνες και μετά σε όποιον θάλαμο είχε σειρά. Τα παιδιά ήταν αναγκασμένα να παραμένουν 16 ώρες κλεισμένα στις πτέρυγές τους, όπως και ο ενήλικες κρατούμενες.[306]

Η Βούλα Δαμιανάκου θυμάται " […] Όταν όμως ήταν να γίνει εχτέλεση, τότε τα παιδάκια τα 'κλείναν μέσα. Φτωχά πουλάκια, που πολλά γεννήθηκαν μέσα στη φυλακή που μεγάλωναν με της φυλακής των αέρα, πώς αγρίευαν τα μάτια τους! Τι καταλάβαιναν, τι μπορούσαν να καταλάβουν αυτά τα νήπια, όλα κάτω των τριών χρονών! Κι όμως, σε κάθε έχταχτο κλείσιμο γινόντουσαν όλα τρομοκρατημένα και σώπαιναν και κατάπιναν το κλάμα τους. Έτσι και οι γυναίκες ήξεραν πια πως θα εχτελούσαν κάθε φορά που έκλειναν τα παιδάκια."[307] Πράγματι, αναφορά στις μωρομάνες και στα παιδιά τους υπάρχει και στο αρχείο της Μαρίας Σβώλου. Αναφέρει ότι είχαν κλείσει τα παιδιά στους θαλάμους τους το βράδυ και ακούγονταν το κλάμα τους και οι μητέρες τους που τα καθησύχαζαν, ήταν ο μόνος ήχος που ακούγονταν οι

---

[304] Μαντώ Νταλιάνη και Mark Mazower, «Παιδιά στη δίνη του εμφυλίου πολέμου: Ενήλικες του σήμερα»….ό.π., σ. 105.
Περισσότερα: Μαντώ Νταλιάνη – Καραμπατζάκη, *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949, σημερινοί ενήλικες, διαχρονική μελέτη για τα παιδιά που έμειναν στη φυλακή με τις κρατούμενες μητέρες τους,* Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου, Μουσείο Μπενάκη, Εκδόσεις της Σχολής Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, 2009.
Christina Alexopoulos, "Les femmes et les enfants, prisonniers politiques ou déportés à titre préventif pendant la guerre civile grecque", *Cahiers Balqaniques*, 38-39 (2011), σ.269-270.
[305] Φαφαλιού, *Κορίτσια σε περίκλειστους*…ό.π., σ. 161-162.
[306] Νταλιάνη και Mazower, «Παιδιά στη δίνη…ό.π., σ. 105
[307] Φαφαλιού, *Κορίτσια σε περίκλειστους*…ό.π., σ. 162-163.

υπόλοιπες κρατούμενες ήταν στεναχωρημένες για την εκτέλεση της συγκρατούμενής τους.[308]

Οι περισσότερες μητέρες που έδωσαν συνέντευξη στην Νταλιάνη ήταν γεννημένες ανάμεσα στο 1910 και το 1930, τω οποίων οι εμπειρίες αντανακλούσαν την μεγάλη ποικιλία που χαρακτήριζε την ιστορία της Ελλάδας την περίοδο εκείνη. Κάποιες είχαν καταγωγή από την Αθήνα ή την επαρχία, υπήρχαν όμως και προσφύγισσες ανάμεσα τους. Όσες γυναίκες κατάγονταν από την αγροτική Ελλάδα ήταν αναλφάβητες ή είχαν φοιτήσει στο Δημοτικό και μετά βίας στο γυμνάσιο. Ελάχιστες είχαν συνδικαλιστική δράση πριν τον πόλεμο. Οι περισσότερες αναμείχθηκαν γιατί οι σύζυγοί τους έγιναν αντάρτες και συνελήφθησαν οι ίδιες το 1945 εξαιτίας της δράσης τους ή τους είχαν ακολουθήσει στο βουνό όντας έγκυες. Πολλά ζευγάρια, ειδικά τα νιόπαντρα, προσπάθησαν να παραμείνουν μαζί με κάθε κόστος ακόμα και αν αυτό σήμαινε να βγούν στην παρανομία. Έτσι πολλά από τα παιδιά γεννήθηκαν στο βουνό και ζούσαν μαζί με τους αντάρτες. Ακόμα αν βρίσκονταν στο σπίτι τους αντιμετώπιζαν τον φόβο μιας ενδεχόμενης σύλληψης.[309]

Όπως αναφέραμε και στο τέταρτο κεφάλαιο το μεγάλωμα των παιδιών μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως μέσο πίεσης από τις οικογένειες των γονέων για την υπογραφή δήλωσης. Οι γονείς που επισκέπτονταν τις κρατούμενες κόρες τους, ασκούσαν πιέσεις να υπογράψουν δήλωση για να μεγαλώσουν τα παιδιά τους, τα οποία δεν βρίσκονταν μαζί τους στην φυλακή. Η Ουρανία Νιζαμίδου αναφέρει ότι όταν ο πεθερός της έφερε το παιδί της στο επισκεπτήριο και πληροφορήθηκε ότι ο γιος του είχε καταδικαστεί σε θάνατο, ενώ εκείνη όχι, της τον έφερε για μία τελευταία φορά. Το παιδί της είπε: «Μαμά είσαι κακιά». Ήταν η τελευταία φορά που τον είδε μέχρι την αποφυλάκισή της.[310]

Αναφορές στην Έλλη Παππά και το παιδί της συναντώνται στις μαρτυρίες της Μαρίας Σιδέρη και της Σταματίας Μπαρμπάτση. Στην δίκη του Μπελογιάννη και της Έλλης Παππά, η Ασφάλεια προσπάθησε να πάρει το παιδί τους από την φυλακή, χωρίς οι ίδιοι να το γνωρίζουν. Οι συγκρατούμενές της γνωρίζοντας ότι έχει στο πλευρό της την αδερφή της και θεωρώντας ότι πρόκειται για μέσο πίεσης έκρυψαν το παιδί.

---

[308] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Φάκελος 7, Μαρτυρίες Πολιτικών Κρατούμενων στις Φυλακές Αβέρωφ.
[309] Νταλιάνη και Mazower, «Παιδια στη δίνη…ό.π., σ.107-108.
[310] Φαφαλιού, *Κορίτσια σε περίκλειστους*…ό.π.,σ.173.

Μάλιστα μία κρατούμενη βλέποντας την κλούβα με την Έλλη έξω από τις φυλακές, ανέβηκε στο αναρρωτήριο και της φώναξε αν θέλει το παιδί της, ώστε να της το φέρουν. Αναγνωρίζοντας την φωνή της, η Έλλη, φώναξε να μην το δώσουν. Οι κρατούμενες κατάφεραν με την στάση τους να μην το πάρουν οι Αρχές.[311]

Η διοίκηση των φυλακών και ειδικότερα η διευθύντρια, Άρτεμις Περάντη, Ήταν πολύ καλή με τα παιδιά της φυλακής και οι ανώτεροί της πίστευαν ότι διατηρεί στενές σχέσεις με τις πολιτικές κρατούμενες. Έτσι την μετέφεραν σε άλλες φυλακές και οι ΚΓΦΑ υπάχθηκαν στις Ανδρικές Φυλακές Αβέρωφ. Την θέση της πήρε η αρχιδεσμοφύλακας, που ήταν συντηρητική και είχε σπουδάσει μαιευτική, δεν είχε δηλαδή τα προσόντα να διοικήσει ένα σωφρονιστικό ίδρυμα. Επίσης και οι καλόγριες της φυλακής, αν και ήταν προσφυγικής καταγωγής, πλησίαζαν τις μητέρες και τους έλεγαν ότι αν υπογράψουν δήλωση μετανοίας, θα φροντίσουν να τους δωθεί γάλα σε σκόνη για τα παιδιά τους. Κάτι που δεν ίσχυε.[312]

Το 1950 η διοίκηση της φυλακής αποφάσισε να απομακρύνει τα παιδιά από τις φυλακές, ως τιμωρία προς τις κρατούμενες που διαμαρτύρονταν για τις εκτελέσεις των πολιτικών κρατουμένων. Απομακρύνθηκαν από τη φυλακή όσα παιδιά ήταν άνω των 2 ετών, συνολικά δηλαδή 93. Παρέμειναν στη φυλακή μόνο 26. Στην αρχή μεταφέρθηκαν στις παιδουπόλεις, που είχε ιδρύσει η βασίλισσα Φρειδερίκη. Πολλές μητέρες φοβούνταν ότι τα παιδιά τους θα γίνονταν αντικείμενο κατήχησης και θα στρέφονταν εναντίον των γονιών τους. Έτσι κατέβαλλαν κάθε δυνατή προσπάθεια να φύγουν τα παιδιά τους από εκεί και να δοθούν σε ανάδοχες οικογένειες. Το κατάφεραν για 54 παιδιά. Τα υπόλοιπα 37 που απέμειναν, μεταφέρθηκαν στο παιδικό Ίδρυμα Κηφισιάς, όπου εκεί βρίσκονταν και τα μεγαλύτερα αδέρφια τους, όσων είχαν. Σύμφωνα με την Νταλιάνη και εκεί συνέχισαν να ζουν σε άθλιες συνθήκες διαβίωσης έως και το 1951, όπου επισκέφθηκε το ίδρυμα. Το ίδιο της επιβεβαίωσε και η διευθύντρια των φυλακών Άρτεμις Περάντη, η οποία μαζί με τους εργαζόμενους του Ερυθρού Σταυρού, έπεισαν τη Φρειδερίκη να δημιουργήσει καλύτερο ίδρυμα για τα παιδιά.[313]

---

[311] Σιδέρη, *Δεκατέσσερα Χρόνια*…ό.π., σ. 115-116.
[312] Νταλιάνη και Mazower, «Παιδιά στη δίνη…ό.π., σ. 110.
[313] Νταλιάνη καιMazower, «Παιδιά στη δίνη…ό.π., σ. 113-115
Φαφαλιού, *Κορίτσια σε περίκλειστους*…ό.π., σ. 171.

5.4 Το επισκεπτήριο

Το επισκεπτήριο στις ΚΓΦΑ επιτρεπόταν τρείς φορές την εβδομάδα, κάθε Τρίτη, Πέμπτη και Σάββατο, για τρείς ώρες την ημέρα. Ήταν σε έναν πολύ μικρό χώρο 3Χ4, με δύο ανοίγματα σαν παράθυρα που είχαν πολύ χοντρό σύρμα το οποίο οι κρατούμενες έλεγαν "σίτες". Από αυτά τα παράθυρα έβλεπαν σε ένα χώλ, όπου έβλεπαν τους επισκέπτες τους. Οι επισκέπτες έμπαιναν πέντε- πέντε, το ίδιο και οι κρατούμενες. Άφηναν στην είσοδο τις τσάντες με τα πράγματα που έφερναν για να τα δώσουν στις κοπέλες, τα οποία τα έλεγχαν οι υπάλληλοι της φυλακής. Τους έφερναν τσιγάρα, καφέ, ξίδι, και εφημερίδες και λουλούδια μόνο εάν ήταν μεγάλη Παρασκευή. Εάν μέσα σε αυτά τα πράγματα ήταν κάποιο βιβλίο, περνούσε από ξεχωριστό έλεγχο, πιθανόν από λογοκρισία.[314]

Γινόταν πάρα πολύς θόρυβος από τις κατσαρόλες με τα φαγητά που έφερναν οι επισκέπτες, από τους φύλακες που φώναζαν τα ονόματα των συγγενών που ήταν η σειρά τους και από τον κράχτη που φώναζε τις κρατούμενες να έρθουν στο επισκεπτήριο. Ο κράχτης ήταν μία κρατούμενη που φώναζέ τα ονόματα όσων είχαν επισκεπτήριο. Έπρεπε να έχει βαριά φωνή για να ακούγεται σε όλη την έκταση των φυλακών. Είχαν 5 λεπτά να μιλήσουν με τους δικούς, να ενημερωθούν για τις υποθέσεις τους, τους μάρτυρες που εμφανίζονταν στην δίκη τους εάν ήταν υπόδικες, για την υγεία τους, για το εάν χρειάζονταν φάρμακα και για πολιτική ενημέρωση. Μίλαγαν δέκα άτομα μαζί ταυτόχρονα, οπότε γινόταν πολύ φασαρία και δεν μπορούσαν να ξεχωρίσουν τι τους έλεγαν οι επισκέπτες τους. Έβγαιναν στην αυλή μετά και ξανά έφερναν την συνάντηση στο μυαλό τους για να καταλάβουν τι ειπώθηκε. Όταν περνούσαν τα 5 λεπτά, επειδή ήταν πολύ λίγος χρόνος, οι φύλακες έσπρωχναν με την βία τους επισκέπτες να φύγουν, το ίδιο και οι καλόγριες τις κρατούμενες, καθώς ο χρόνος ήταν πολύ λίγος και δεν είχαν προλάβει να ειπωθούν όλα όσα έπρεπε.[315]

Η Βίργω Βασιλείου θυμάται ότι το επισκεπτήριο ήταν "παρηγοριά και σπαραγμός". Τους επισκέπτονταν όσοι είχαν γλιτώσει "γενικό σάρωμα", οι γονείς τους, οι συγγενείς τους, οι σύζυγοι ή οι αρραβωνιαστικοί. Έπρεπε μέσα σε τόσο λίγη ώρα να θυμηθείς να πεις αυτά που ήθελες και άθελά τους άκουγαν τι έλεγαν και οι υπόλοιπες κρατούμενες με τους επισκέπτες τους.[316] Μία μέρα, επίσης, αναφέρει ότι όσο

[314] Παπαδούκα, *Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές*...ό.π., σ.39
[315] Στο ίδιο, σ. 40.
[316] Βασιλείου, *Ένα κλωνάρι*...ό.π.,σ.12

βρίσκονταν στις φυλακές της Πάτρα, είχε έρθει η μητέρα της την επισκέφθηκε εκτός επισκεπτηρίου, για να της ανακοινώσει τον θάνατο του πατέρα της. Ο αρχιφύλακας Κοκόσης επέτρεψε την συνάντηση στο γραφείο του, χωρίς να είναι ο ίδιος να παρείσταται..[317] Δεν γνωρίζουμε άλλη παρόμοια περίπτωση, ενδεχομένως ο συγκεκριμένος φύλακας να επέδειξε μεγαλύτερη επιεικεία προς τις κρατούμενες, επειδή ο γιός του ήταν εξόριστος στον Άη Στράτη.[318]

Η Δήμητρα Μάρα Μιχαλακέα αναφέρει ότι ακούγονταν όλα μαζί κλάματα, γέλια, φωνές, ζωντάνευε ο χώρος. «Έβλεπες μαυροφορεμένες γιαγιάδες να φέρνουν τα παιδιά των κρατούμενων και αυτά να προσπαθούν να ακουμπήσουν την μητέρα τους από την σίτα. Μία φορά άκουσε ένα παιδί να φωνάζει στην μαμά του " αχ να 'μουνα μέσα στα κοκαλάκια σου για να μουν κοντά σου»[319] Ήταν ο γιος της κρατούμενης Βάσως Θανασέκου. Το ίδιο συμβάν περιγράφει και η Ολυμπία Παπαδούκα στην μελέτη της, αναφέρει, επίσης, ότι ύστερα από το συγκεκριμένο γεγονός οι μητέρες απαίτησαν και κατάφεραν να βλέπουν τα παιδιά τους σε ξεχωριστό δωμάτιο για να μπορούν να τα αγκαλιάζουν και να μην της βλέπουν πίσω από τα σίδερα γιατί θα είχε αρνητική επίδραση στην ψυχοσύνθεσή τους. Θυμάται και την δική της μητέρα που όταν την είχε δει πρώτη - και μοναδική- φορά στο επισκεπτήριο είχε βάλει τα κλάματα.[320]

Μία μέρα είχε ακουστεί από τον κράχτη το όνομα της Μαρίας Σβώλου. Ήταν απόγευμα, την ώρα που επισκέπτονταν οι δικηγόροι τις κρατούμενες. Το επισκεπτήριο των δικηγόρων γινόταν σε ξεχωριστό δωμάτιο με μεγάλα τραπέζια και καρέκλες. Δεν είχε περιορισμό στην ώρα, όπως το πρωινό, μπορούσαν οι κρατούμενες να συζητήσουν με τον δικηγόρο τους όση ώρα επιθυμούσαν. Στο επισκεπτήριο της Σβώλου είχε έρθει ο σύζυγός της, Αλέξανδρος Σβώλος, αν και σε προχωρημένη ηλικία να δει την αγαπημένη του και αγαπημένη όλων τους. «Η κυρία Μαρία, γράφει η Παπαδούκα, ήταν απλή και σεμνή πάντα πρόθυμη στην υπηρεσία του συνόλου». Είχε καταδικαστεί με το Γ' Ψήφισμα στην Θεσσαλονίκη για τις ιδέες της. Αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι έβλεπαν αυτούς τους δύο συντρόφους, που ανήκαν σε διαφορετική παράταξη, να συζητούν ήρεμα μεταξύ τους και αγαλλίαζε η ψυχή τους, διότι "η εικόνα αυτή μας ενίσχυε την

[317] Στο ίδιο, σ. 27.
[318] Στο ίδιο, σ. 28.
[319] Μάρα- Μιχαλακέα, *Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ*…ό.π, σ. 9, 17.
[320] Παπαδούκα, *Γυναικείαι Φυλακαί*...ο.π., σ. 41.

αντοχή μας και την πίστη μας στο ιδανικό για πανανθρώπινη δικαιοσύνη και ευτυχία."[321]

Για το επισκεπτήριο οι κρατούμενες ετοιμάζονταν από την προηγούμενη μέρα σαν να ήταν γιορτή. Προσπαθούσαν να φαίνονται υγιείς και χαρούμενες, γιατί δεν ήθελαν οι δικοί τους να καταλάβουν το άγχος και τις στερήσεις τους.[322] Ήταν η μόνη επικοινωνία τους με τον έξω κόσμο. Ωστόσο λειτουργούσε με πολύ διαφορετικό τρόπο στην ψυχοσύνθεση των κρατούμενων. Τους έδειχνε αυτά που στερούνταν, την ελευθερία τους. Ενίσχυε την διαφορετικότητα στην εμπειρία της φυλακής που είχε το έγκλειστο άτομο από τον επισκέπτη. Οι κρατούμενοι αντιλαμβάνονταν ότι κάποια πράγματα δεν μπορούσαν να ειπωθούν είτε γιατί θα στεναχωρούσαν τους επισκέπτες τους είτε γιατί δεν υπήρχαν λέξεις για να το περιγράψουν. Επιπλέον ενισχύονταν η δυσμενής θέση στην οποία βρίσκονταν. Από την άλλη, και για τους επισκέπτες το επισκεπτήριο δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Έμπαιναν σε έναν χώρο, που είχε δημιουργηθεί για να τους προστατεύει από το κακό, για να δουν τους οικείους τους που κρατούνταν για αδικήματα που δεν είχαν πράξει. Το στίγμα της φυλάκισης που κουβαλούσαν οι δικοί τους, ακόμα και πολιτικούς λόγους, δεν ήταν κάτι που μπορούσε να απαλειφθεί εύκολα.[323]

Η Μαρία Σιδέρη αναφέρει ότι *"το επισκεπτήριο ήταν σίτες δεν έβλεπες τον άλλον καλά ήταν σκοτεινά. [...] Εντωμεταξύ μιλούσαν όλοι μαζί και δεν άκουγες τίποτα. [...] Ήταν και κάτι άλλο. Εκείνοι που δεν είχαν επισκεπτήριο. Ήτανε κάτι φοβερό. Δεν είχαν, που ναρθουν οι άνθρωποι απο Μακεδονία, από αυτά, ξεγυμνωμένοι, χωρίς τίποτα, χωρίς χρήματα. Πώς ναρθουν απο κεί πάνω; Ερχόντουσαν λοιπόν απο πίσω και ακούγανε. Λες και με το να ακούν τα δικά μας νέα, μαθαίνανε για τους δικούς τους. Ξερω 'γω, γινόταν κάτι πολύ περίεργο, με αυτές τις γυναίκες."*[324] Η Σταματία Μπαρμπάτση, ήταν από αυτές τις γυναίκες που δεν είχαν ποτέ επισκεπτήριο. Γράφει με πικρία ότι στην φυλακή δεν ακούστηκε ποτέ το όνομά της ούτε σε επισκεπτήριο ούτε σε αλληλογραφία. [325] Οι μητέρας της την επισκέφθηκε μία φορά, άλλες δύο μία ξαδέρφη της και κάποιοι συγχωριανοί της. Μάλιστα σε μία σε ένα από αυτά τα επισκεπτήρια μία δεσμοφύλακας την έδειρε μπροστά στους επισκέπτες της. Αργότερα η ηγεσία απαίτησε να

[321] Στο ίδιο, σ. 48-49.
[322] Στο ίδιο, σ. 40.
[323] Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας, οι πολιτικοί κρατούμενοι*….ό.π., σ. 180.
[324] Στο ίδιο, σ. 183.
[325] Βερβενιώτη, Διπλό Βιβλίο, Η αφήγηση...ό.π., *σ. 185.*

απομακρυνθεί από τις φυλακές Αβέρωφκαι το πέτυχε.[326] Όμως πόσο δύσκολο θα ήταν για τους επισκέπτες της να βλέπουν αυτό το θέαμα. Ίσως να θεωρούσαν ότι είχαν κάνει οι ίδιοι κάτι λάθος και τιμώρησαν την Σταματία, γι' αυτό ίσως να μην την επισκέφθηκαν ξανά για να μην έχει η ίδια πρόβλημα. Από την άλλη, εκτός από την απόσταση, μπορεί κάποιοι συγγενείς να μην ήθελαν να επισκεφτούν κάποιον πολιτικό κρατούμενο εξαιτίας του στίγματος ή να ήταν αντίθετοι με τα δικά τους πολιτικά ιδεώδη.

Ο χώρος του επισκεπτηρίου το βράδυ μετατρέπονταν στον χώρο, όπου κρατούνταν οι μελλοθάνατοι, ίσως γι' αυτό οι κρατούμενες να αναφέρουν ότι το πρωί γέμιζε ο τόπος με χαρά. Ενώ σε περιόδους που οι κρατούμενες έκαναν απεργία το επισκεπτήριο και η αλληλογραφία διακόπτονταν.

Επιπλέον και η αλληλογραφία ελέγχονταν από την διοίκηση των φυλακών και λογοκρίνονταν. Οι κρατούμενοι δεν μπορούσαν να γράψουν στον Τύπο ή προς τις Αρχές. Ο αποδέκτης έπρεπε να είναι οικογενειακό πρόσωπο, ενώ η αλληλογραφία ανάμεσα σε πολιτικούς κρατούμενους απαγορεύονταν. Σε λογοκριμένες επιστολές οι λογοκριτές άφηναν σχόλια όπως "Αγαπάτε τη θρησκεία και την ηρωική Ελλάδα. Σέβεστε τους νόμους της", "Μη ξεχνάς ότι εγεννήθης Έλλην". Έτσι ο ιδιωτικός χώρος μετατρέπονταν αυτόματα σε δημόσιο, αφού η ιδιωτική ζωή των πολιτών παρακολουθούνταν άμεσα από την αστυνομία. [327]

5.5 Η περίθαλψη των κρατουμένων και η ψυχική υγεία

Στο αρχείο της Μαρίας Σβώλου υπάρχει μία μαρτυρία που την αφηγείται η συγκρατούμενή της, Πόπη, όταν βρέθηκε στο νοσοκομείο. Η Πόπη υπέφερε επί έναν χρόνο στις ΚΓΦΑ από πόνους στην κοιλιά. Εκεί προσπαθούσαν να μην την στείλουν σε νοσοκομείο και παρέμενε στον θάλαμο της, ώσπου πρήστηκαν οι αμυγδαλές της και ανέβασε υψηλό πυρετό και οι συγκρατούμενές της την μετέφεραν κατευθείαν στους γιατρούς της φυλακής. Της είπαν ότι έχει μία πάθηση, νεφρίτιδα, να παραμείνει στο κρεβάτι της και να τρώει γιαούρτι.[328]

Περίμενε επί δυόμισι μήνες να βρεθεί ένα κρεβάτι σε ένα νοσοκομείο για να μπορέσουν να την μεταφέρουν. Άδειασε ένα από τα τέσσερα που είχε επιτάξει το

[326] Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, Η ιστορική αφήγηση*...ό.π., σ.183-184
[327] Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής*...ό.π., σ.187-188.
[328] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Φάκελος 7, Μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές Αβέρωφ.

Κράτος για τις κρατούμενες και τις εξόριστες στο Ιπποκράτειο Νοσοκομείο στην Αθήνα. «*Τα βρισκε αρκετά.* Οι άλλες; Πέθαναν εκεί που βρίσκονταν.» Το δωμάτιό τους βρισκόταν στο υπόγειο του νοσοκομείου, είχε ένα στενόμακρο παράθυρο με πολύ βαριά σίδερα. Ήταν πολύ παγωμένο, αφού το καλοριφέρ είχε χαλάσει και δεν το έφτιαχναν. Έξω από το δωμάτιό τους υπήρχαν δύο χωροφύλακες, ο ένας φρουρούσε το δωμάτιο των γυναικών και ο άλλος των ανδρών που ήταν εξόριστοι από την Μακρόνησο. Άνοιγαν την πόρτα κάθε δέκα λεπτά[329], για να τους τρομοκρατούν και να σταματούν να μιλούν μεταξύ τους.

Στο βιβλίο της η Ολυμπία Παπαδούκα αναφέρει ότι οι πολιτικές κρατούμενες που ήταν γιατροί δούλεψαν πάρα πολύ σκληρά. Έτρεχαν από θάλαμο σε θάλαμο να φροντίζουν τις άρρωστες γυναίκες και προσπαθούσαν να πείσουν το γιατρό της φυλακής, αλλά και τη διεύθυνση, να σταλούν σε νοσοκομείο γιατί θα πέθαιναν στην φυλακή. Ακόμα, όσες είχαν σπουδάσει οδοντιατρική έγιναν βοηθοί του οδοντογιατρού της φυλακής αλλά και ως παθολόγοι.[330]

Είναι αναμενόμενο στις τόσες κρατούμενες να υπάρχουν άρρωστες είτε με χρόνια προβλήματα είτε εξαιτίας των κακουχιών ή των βασανιστηρίων που είχαν υποστεί, ακόμα και της τρομοκρατίας που μπορεί να βίωναν εάν είχαν καταδικαστεί με την ποινή του θανάτου. Η μη παροχή ουσιαστικής περίθαλψης τόσο στις φυλακές, αλλά και η προσπάθεια να μην σταλούν σε νοσοκομείο αποδεικνύει ότι το κράτος επιδίωκε την φυσική εξόντωσή τους. Ακόμα και η τρομοκρατία που βίωναν στον θάλαμο του νοσοκομείου δείχνει ότι οι πολιτικοί κρατούμενοι στερούνταν των βασικών δικαιωμάτων τους, όπως αυτό της περίθαλψης. Τα τέσσερα κρεβάτια που είχε προσπαθήσει να κρατήσει το κράτος για τις χιλιάδες κρατούμενες και εξόριστες, στο υπόγειο ενός νοσοκομείου στην Αθήνα, του πιο παγωμένου δωματίου μπορούσε να λειτουργήσει ως μέσο πίεσης για την υπογραφή δήλωσης και την πρόσβαση σε μία καλύτερη περίθαλψη. Επιπλέον οι γυναίκες που ήταν άρρωστες στις ΚΓΦΑ μπορούσαν να μεταφερθούν εύκολα από την φυλακή στο νοσοκομείο. Οι εξόριστες έπρεπε να ταξιδέψουν διά θαλάσσης για να βρεθούν εκεί. Το ταξίδι από μόνο του θα ενείχε κινδύνους θανάτου, αλλά και μέγιστης ταλαιπωρίας για ένα άτομο που ήταν βαριά άρρωστο και χτυπημένο στις περισσότερες περιπτώσεις.

[329] Στο ίδιο.
[330] Παπαδούκα, *Γυναικείαι Φυλακαί*....ό.π., σ. 17-18.

Μαζί με την Πόπη ήταν στο δωμάτιο και μία παραμορφωμένη γυναίκα. Ήταν από το στρατόπεδο εξορίας της Χίου. Είχε φριχτούς πόνους και δεν ήθελε να την ακουμπάει ούτε σεντόνι. Στο στρατόπεδο της Χίου έμενε επί οκτώ μήνες σε έναν στάβλο, χωρίς σοβάδες και ταβάνι. Έβρεχε πάρα πολύ και δεν την άφηναν να βγει, παρά μόνο 1-2 φορές ύστερα από χάρη που τους είχε ζητήσει. Όταν την μετέφεραν άρρωστη στο νοσοκομείο της Χίου, μετά από πολλά βάσανα, ο γιατρός επέμενε να την στείλουν στο Ιπποκράτειο, όμως ο στρατοπεδάρχης δεν το επέτρεπε εάν δεν υπέγραφε δήλωση. Όταν αναγκάστηκαν να την στείλουν στο Ιπποκράτειο, επειδή η κατάστασή της επιδεινώθηκε, στην αρχή έμενε σε ένα παγωμένο δωμάτιο κατάκοιτη στο πάτωμα πάνω σε μία βελέντζα.[331]

Η διαδικασία εισαγωγής των κρατουμένων σε νοσοκομείο ήταν χρονοβόρα και δεν είχε σημασία η κατάσταση της υγείας του. Χρειαζόταν η γνωμάτευση του γιατρού των φυλακών και η ενημέρωση της διεύθυνσης των φυλακών. Ο Διευθυντής ή η διευθύντρια έστελνε τη γνωμάτευση στον Εισαγγελέα Εφετών και αυτός έστελνε έναν άλλο γιατρό να εξετάσει τον ασθενή. Ο Εισαγγελέας αποφάσιζε την εισαγωγή του κρατούμενου στο νοσοκομείο, μετά την δεύτερη γνωμάτευση. Ωστόσο δεν είχε σημασία εάν αποφάσιζε τελικά την εισαγωγή του κρατούμενου στο νοσοκομείο, αλλά η διαθεσιμότητα μεταφορικού μέσου από τη χωροφυλακή ή εάν υπήρχε ελεύθερο δωμάτιο.[332]

Τέλος, η φυματίωση ήταν ο φόβος των κρατουμένων. Οι γιατροί κρατούμενοι προσπαθούσαν να αερίζονται οι θάλαμοι συχνά, στις ΚΓΦΑ γνωρίζουμε ότι τα παράθυρα ήταν μόνιμα ανοιχτά για λόγους υγιεινής. Επέμεναν για την απολύμανση του κτηρίου και το συχνό πλύσιμο των κρατουμένων. [333] Η Ολυμπία Παπαδούκα αναφέρει για τον θάνατο φυματικών κρατουμένων στο αναρρωτήριο της φυλακής των ΚΓΦΑ, όπως επίσης αναφέρει ότι τους επέτρεπαν να την ψάλλουν στην εκκλησία της φυλακής. Παραθέτει, επίσης, και ένα άρθρο από τον *Δημοκρατικό Τύπο* που δημοσιεύθηκε το 1950 στο οποίο αναφέρει ότι περίπου 350 κρατούμενες, από τις 750, έχουν προσβληθεί από φυματίωση και άλλες ασθένειες. Μένουν όλες μαζί στους ίδιους θαλάμους και μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις μεταφέρονται στο αναρρωτήριο, ενώ η παροχή

[331] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Φάκελος 7, Μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές Αβέρωφ.
[332] Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής*...ό.π., σ.222
[333] Στο ίδιο, σ.223.

ασβέστη για την απολύμανση του χώρου «δίδεται με το σταγονόμετρον». Επίσης υπήρχε έλλειψη ακόμα και σε φάρμακα και σε θερμόμετρα, τα οποία στις φυλακές Αβέρωφ προέρχονταν από δωρεά.[334]

Μετά τη λήξη του Εμφυλίου τα υπομνήματα για τον κίνδυνο της υγείας των κρατουμένων αυξήθηκαν για να τονιστούν οι άθλιες συνθήκες στις οποίες ζούσαν και ζητούσαν τη μεταγωγή τους ή την αποφυλάκισή τους. Ιδιαίτερα μετά την ψήφιση «των μέτρων επιείκειας» από τις μετεμφυλιακές κυβερνήσεις και του άρθρου 55 του Ποινικού Κώδικα, στο οποίο προβλέπονταν η διακοπή της έκτισης της ποινής εάν ενείχε κίνδυνος για πρόκληση ανήκεστου βλάβης, οι εκκλήσεις για την υγεία των κρατουμένων αυξήθηκαν.[335]

5.5.1 Η ψυχική υγεία

Η άλλη γυναίκα που ήταν μαζί με την Πόπη στο δωμάτιο δεν μιλούσε· της έγραψε την ιστορία της σε ένα χαρτί. Ήταν μέλος της ΕΠΟΝ, το 1943 ήταν 17 χρονών και πιάστηκε από τους Γερμανούς μαζί με τον αρραβωνιαστικό της που ήταν 22. Όταν τον εκτέλεσαν δεν ξανά μίλησε για δύο μήνες. Μετά από λίγα χρόνια αρραβωνιάστηκε ξανά. Όταν την συνελήφθη και μεταφέρθηκε στη Ασφάλεια, της έφεραν να δει τον αρραβωνιαστικό της, που ήταν έγκλειστος για δύο μήνες, και ήταν παραμορφωμένος από το ξύλο. Λιποθύμησε και οι ασφαλίτες ξεκίνησαν να την χτυπούν θεωρώντας ότι το κάνει επίτηδες. Ύστερα την έβαλαν σε ένα κελί, στο οποίο δεν είχε κρεβάτι να ξαπλώσει, και άνοιγαν συνέχεια το παραθυράκι που ήταν στην πόρτα και την κοιτούσαν. Όταν πέρασαν τρείς εβδομάδες την μετέφεραν στο νοσοκομείο, όπου οι γιατροί κατάλαβαν ότι πρόκειται για ψυχολογική περίπτωση αφού δεν μπορούσε να μιλήσει, και την κράτησαν εκεί. Μέχρι και εκείνη την ημέρα δεν γνώριζε την τύχη του συντρόφου της.[336]

Η άλλη γυναίκα που νοσηλεύονταν μαζί με την Πόπη αντιμετώπιζε και αυτή θέματα ψυχικής υγείας. Η Μαρία, όπως την έλεγαν, καταγόταν από ένα χωριό της Καστοριάς στις παρυφές του Γράμμου. Η δράση της οικογένειάς της ξεκινά μετά την δικτατορία του Μεταξά, όταν ο θείος της εξορίστηκε στην Ανάφη γιατί δεν ήθελε να αλλάξει το επίθετό του, που έδειχνε την καταγωγή του. Μετά από λίγο εξορίστηκε και

[334] Παπαδούκα, *Γυναικείαι Φυλακαί*...ό.π., σ. 190, 276
[335] Βόγλης, Η εμπειρία...ό.π., σ.223-224
[336] Στο ίδιο.

ο πατέρας της. Όταν οι Γερμανοί ήρθαν στο χωριό της, ο πατέρας της δραπέτευσ από τον τόπο εξορίας που βρισκόταν και εντάχθηκε στον ΕΛΑΣ. Το 1947 οι ταγματασφαλίτες έψαχναν τον αδερφό της για να τον φυλακίσουν, αλλά έφυγε κρυφά για Βουνό. Μετά από λίγο έφυγε και ο πατέρας της.[337]

Έμεινε μόνη της με την μητέρα της, μέχρι που μία μέρα επισκέφθηκαν το μαγαζί τους απ' την τρομοκρατική οργάνωση[338], της έκλεψαν εμπόρευμα, την έδειραν και την άφησαν δεμένη εκεί. Είχε προηγηθεί η σύλληψη και τα βασανιστήρια της μητέρας της, προκειμένου να ομολογήσει πού βρίσκεται ο άντρας της. Δεν πέρασε αρκετός καιρός, μέχρι που ήρθε ένας αξιωματικός και επίταξε το πάνω μέρος του σπιτιού της. Μετέτρεψαν το σπίτι της σε χώρο βασανιστηρίων και η ίδια βρισκόταν στο υπόγειο με τα τρία αδέρφια της και άκουγε να βασανίζουν ανθρώπους στον πάνω όροφο. Μία μέρα δεν άντεξε άρχισε να φωνάζει να την σκοτώσουν για να μην ζει άλλο αυτό το μαρτύριο. Τότε την έπιασαν και την χτυπούσαν ένα ολόκληρο βράδυ. «Από τότε μου έχει μείνει αυτό το νευρικό». Το 1947 την συνέλαβαν, την μετέφεραν στις φυλακές Καστοριάς, δικάστηκε σε Στρατοδικείο, όπου της επιβλήθηκε η ποινή του θανάτου. Η καταδίκη της άλλαξε την επόμενη μέρα και πήρε αναστολή.[339] Δεν αναφέρει τι έγινε και γιατί πήρε αναστολή, ούτε πώς βρέθηκε στο Ιπποκράτειο στον χώρο που νοσηλεύονταν οι κρατούμενες.

Στο βιβλίο της Ολυμπίας Παπαδούκα υπάρχει και εκεί κεφάλαιο με τίτλο "Γυναίκες που τρελάθηκαν". Σε προφορική της μαρτυρία η Ελένη Κυβέλου-Καμουλάκου, αναφέρει ότι δεν ήταν λίγες οι φορές που "έλεγα: «Εδώ είναι να μη βγάλεις τη φωνή, άμα βγάλεις τη φωνή το έχασες το παιχνίδι». Υπέφερε απο αϋπνίες και παράλογες φοβίες. Όμως, όπως παραδέχεται και η ίδια, οι συνθήκες στη φυλακή ήταν άθλιες, η στενότητα του χώρου αβάσταχτη, το ίδιο και η μη ύπαρξη ιδιωτικής ζωής. Ούτε στο μπάνιο ή την τουαλέτα δεν ήταν μόνες τους. Μπάνιο έκαναν 50-50 και οι πόρτες στις τουαλέτες ήταν ανοιχτές για να μπορούν αν σκύβουν οι φύλακες και να τις ελέγχουν.[340] Από την άλλη και η μονοτονία δρούσε καταλυτικά στην επιβάρυνση της ψυχικής υγείας των πολιτικών κρατούμενων, «καταντάει το αύριο να μην σε νοιάζει». Οι περισσότερες ζούσαν με τον φόβο του θανάτου τους ή των συντροφισσών

[337] Στο ίδιο.
[338] Δεν αναφέρει ποια, ίσως να εννοεί ταγματασφαλίτες.
[339] Στο ίδιο.
[340] Φαφαλιού, Κορίτσια σε περίκλειστους...ό.π., σ. 152-54.

τους. Σε όλες τις μαρτυρίες, όλες οι γυναίκες περιγράφουν τον φόβο τους όταν άκουγαν το βράδυ τις καλόγριες να παίζουν με τα κλειδιά των θαλάμων για να τις φοβερίσουν ότι κάποια θα σταλθεί για εκτέλεση. Μπορεί να πέθαιναν για τις ιδέες τους και να προσπαθούσαν να φανούν θαρραλέες στις δίκες τους, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ήθελαν να πεθαίνουν ή ότι δεν φοβόνταν.

Έτσι σε πολλές περιπτώσεις το τραύμα εκδηλωνόταν με σωματοποιημένες αντιδράσεις, όπως αδυναμία στην ομιλία, οι αϋπνίες ή οι φοβίες γεγονός που αποδεικνύει την ψυχολογική κατάρρευση που βίωναν οι κρατούμενες. Η ψυχολογική βία που υφίσταντο καθημερινά δεν αφορούσε μόνο πράξεις, αλλά είχε ενσωματωθεί στην καθημερινότητα της φυλακής. Παρά τη στάση που προσπαθούσαν να διατηρήσουν, μέσα από τις μαρτυρίες τους αποδεικνύεται ότι η ψυχολογική φθορά ήταν αναπόφευκτη. Επομένως, οι συνθήκες κράτησής τους, εν προκειμένω στις ΚΓΦΑ αλλά και σε όλους τους υπόλοιπους τόπους κράτησης και εξορίας, δεν τραυμάτιζαν μόνο το σώμα τους αλλά διαμόρφωσαν και την ψυχολογική τους κατάσταση, δημιουργώντας τραύματα που τις ακολούθησαν και στην μετέπειτα ζωή τους.

5.6 Οι μελλοθάνατες

Στις ΚΓΦΑ οι εκτελέσεις των γυναικών πολιτικών κρατουμένων ανέρχονται στις 17. Ένα χαμηλό ποσοστό για την περίοδο και για το πόσες βρέθηκαν αντιμέτωπες με την ποινή του θανάτου. Η Βίργω Βασιλείου θυμάται το πρώτο βράδυ της στις ΚΓΦΑ τις γυναίκες να είναι κρεμασμένες στα παράθυρα και να φωνάζουν "Λαέ της Αθήνας, αυτή τη στιγμή παίρνουν για εκτέλεση δύο γυναίκες, τη Βαϊτσα και την Αννούλα". Ήταν η ώρα του συσσιτίου, τα πιάτα ήταν ανέγγιχτα. Μετά απο αυτή τη μέρα, αναφέρει ότι επαναλήφθηκε, "αυτό το μαρτύριο", 17 φορές. Κάποιες πρόλαβαν να τους χαιρετήσουν κι άλλες φύγαν μες την νύχτα μ' ένα "γειά σας γυναίκες".[341] Η Μαρία Σιδέρη γράφει «Είναι αδύνατο να περιγράψω αυτό που νιώθαμε όταν κάθε τόσο παίρνανε και μία απο το θάλαμο για να την εκτελέσουν».[342]

Οι ΚΓΦΑ είχαν τρείς θαλάμους μελλοθάνατων, αφού τα έτη 1947-1949 η ποινή του θανάτου ήταν η πιο συνηθισμένη. Στις φυλακές Αβέρωφ, η ποινή του θανάτου δεν εκτελούνταν αν η απόφαση ήταν «τρείς κατά δύο», γι αυτό κάθε φορά που έφερναν

[341]Βασιλείου, *Ένα κλωνάρι*...ό.π., σ.13
[342]Σιδέρη, *Δεκατέσσερα Χρόνια*...ό.π., σ. 11.

κρατούμενες μετά από δίκη με αυτήν την ποινή γινόταν πανηγύρι.[343] Η Μαρία Σιδέρη εννοεί ότι μετά την επιβολή της ποινής του θανάτου εάν επρόκειτο για ομόφωνη απόφαση οι κρατούμενοι εκτελούνταν μέσα σε τρείς με πέντε μέρες. Εάν καταδικάζονταν σε θάνατο με πλειοψηφία τρία προς δύο, αναστέλλονταν για να έχουν το περιθώριο να αιτηθούν χάρη από τον Βασιλιά ή την Βασίλισσα.

Οι κρατούμενοι αναφέρουν στις μαρτυρίες τους όλο το τελετουργικό που ακολουθούνταν όταν έπαιρναν κρατούμενους για εκτέλεση. Το τελευταίο τους βράδυ το περνούσαν σε ένα κελί που ονομαζόταν «Γολγοθάς» και έγραφαν γράμματα στην οικογένειά τους. Στις ΚΓΦΑ το κελί που περνούσαν το τελευταίο τους βράδυ ήταν το επισκεπτήριο. Είχαν, επίσης το δικαίωμα να πάρουν μαζί τους έναν συγκρατούμενό τους για να περάσουν μαζί το τελευταίο βράδυ. Τα γράμματα για την οικογένεια τα έδινε στη φυλακή για να περάσουν από λογοκρισία και να σταλούν μετέπειτα στους οικείους τους, ωστόσο οι περισσότεροι τα έδιναν στο σύντροφό τους που ήταν μαζί τους για να τα δώσει στα δίκτυα παρανομίας. Επίσης πληροφορούσε τον σύντροφό του πού βρισκόταν το βιογραφικό του για να το δώσει στο κόμμα. Τα ξημερώματα όταν έφευγαν για το εκτελεστικό απόσπασμα μαζί με την υπόλοιπη ομάδα φώναζαν συνθήματα ή τραγουδούσαν.[344]

Η ιστορία για την εκτέλεση της Σταθούλας υπάρχει σε όλες τις μαρτυρίες των γυναικών και στο αρχείο της Σβώλου. Η Σταθούλα ήταν η πρώτη που εκτελέστηκε από τις γυναίκες στις ΚΓΦΑ. Στις ΚΓΦΑ έφτασε ήδη δικασμένη, όταν ήταν να φύγει για εκτέλεση την απομόνωσαν για τρείς μέρες και τρείς νύκτες. Στην μεταφορά της για εκτέλεση χαιρέτησε όλους τους θαλάμους και χόρεψε στην αυλή γύρω από τον φοίνικα το τραγούδι «έχετε γεια βρυσούλες». Την μετέφεραν με τα πόδια στις Ανδρικές Φυλακές Αβέρωφ, όπου κρατούνταν οι άντρες πολιτικοί κρατούμενοι και στην κλούβα τραγουδούσαν ένα τραγούδι, ξεχώριζε η φωνή της όμως γιατί ήταν βροντερή. Εκτελέστηκε στις 21.02.1948 μαζί με τον αρραβωνιαστικό της, όπου έπεσε δίπλα του, μετά τις βολές του όπλου.[345]

---

[343]Παπαδούκα, *Κεντρικαί Γυναικείαι Φυλακαί*...ό.π., σ. 13.
[344] Λαμπροπούλου, *Γράμματα απο τη φυλακή*...ό.π., σ.69-70.
[345] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Φάκελος 7, Μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές Αβέρωφ
Βασιλείου, *Ένα κλωνάρι*...ό.π, σ. 195.
Μάρα- Μιχαλακέα, *Γυναικείες Φυλακές*...ό.π., σ.11

Οι επόμενες που εκτελέστηκαν ήταν η Βαρβάρα Κελεσίδου και η Αθηνούλα Αναστασιάδου ή Βασιλειάδου[346], κατάγονταν και οι δύο από το Κιλκίς. Στις 5 Μαΐου του 1948 η διευθύντρια των φυλακών φώναξε τις καταδικασμένες σε θάνατο με αναστολή να μαζευτούν στον πρώτο θάλαμο της ανατολικής πτέρυγας. Μαζεύτηκαν τότε 53 γυναίκες. Το ίδιο βράδυ πήραν τις δύο κοπέλες για εκτέλεση. Η Βαρβάρα, ήταν περίπου 27-28 χρονών, χαιρέτησε όλους του κάτω θαλάμους. Το "μικρό", η Αθηνούλα που ήταν 19 χρονών, "δεν έβγαλε άχνα". Εκτελέστηκαν την 6η Μαΐου 1948, ενώ βρίσκονταν στη φυλακή 2 χρόνια.[347]

Την επόμενη δεν την αναφέρει η Μαρία Σιδέρη στη μαρτυρία της. Πρόκειται για την Αναστασία Χατζοπούλου που εκτελέστηκε την 16η Μαρτίου του 1948.[348] Η Αναστασία Χατζοπούλου ήταν ανάπηρη με καταγωγή από την Θράκη.[349]

Η επόμενη που εκτελέστηκε ήταν η δασκάλα των ανήλικων κοριτσιών Ισμήνη Σιδηροπούλου. Οι Αρχές ξεγέλασαν τις κρατούμενες και την μετέφεραν με τέχνασμα στο επισκεπτήριο, όπου την κράτησαν για εκτέλεση. Εκτελέστηκε την 26η Αυγούστου του 1948. Στην Ισμήνη η διεύθυνση επέτρεψε να έχει μαζί της το τελευταίο της βράδυ μία συγκρατούμενή της και έγραψε δύο γράμματα για τις μαθήτριές της. Στο γράμμα της, καλούσε τις μαθήτριές της να μην στεναχωρηθούν. Ήταν σίγουρη ότι πολύ σύντομα θα «ηρεμήσει η Ελλάδα» και θα καταφέρουν να σπουδάσουν. Το γράμμα της έκλεινε με την φράση «Εγώ πηγαίνω ευχαριστημένη και περήφανη. Μην λυπάσθε για εμένα!».[350] Δεν γνωρίζουμε πώς ένιωθε η Ισμήνη που το επόμενο πρωί θα εκτελούνταν, η επιστολή αυτή απευθύνονταν στις ανήλικες μαθήτριές της που, κατά κάποιον τρόπο είχε αντικαταστήσει το μητρικό τους πρότυπο, έπρεπε να τις εμψυχώσει ότι θα φύγουν από την φυλακή και θα σπουδάσουν. Θα καταφέρουν να εργαστούν και να δημιουργήσουν τη ζωή τους. Δεν μπορούσε να δείξει τα πραγματικά της συναισθήματα ή ενδεχομένως τον φόβο προς τον θάνατο. Δεν γνωρίζουμε εάν είχε προηγηθεί κάτι και

---

[346] Δεν γράφει επώνυμα στο αρχείο της η Σβώλου, τα ονόματα των δύο κρατούμενων μαζί με το επώνυμό τους τα έχει καταγράψει η Μαρία Σιδέρη στο Μαρία Σιδέρη, *Δεκατέσσερα Χρόνια...*ό.π., σ. 111.

[347] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Φάκελος 7, Μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές Αβέρωφ.

[348] Δεν γνωρίζουμε γιατί αναφέρεται ως τρίτη εκτελεσμένη στην Μαρία Σιδέρη, αφού η ημερομηνία εκτέλεσης της προηγείται απο την εκτέλεση των δύο κοριτσιών. Όπως επίσης δεν γνωρίζουμε γιατί δεν την αναφέρει η Μαρία Σβώλου.

[349]Σιδέρη, *Δεκατέσσερα Χρόνια...*ό.π., σ. 111.

[350] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Φάκελος 7, Μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές Αβέρωφ.
Παπαδούκα, *Γυναικείαι Φυλακαί*....ό.π., σ. 75.

οι Αρχές ήθελαν να επιβάλλουν την εξουσία στις κρατούμενες ή και στην ίδια και οδηγήθηκε στο εκτελεστικό απόσπασμα εκδικητικά.

Από την άλλη σε πολλά από τα γράμματα των κρατουμένων υπάρχει πάντα το ερώτημα πώς πεθαίνουμε». Η Δήμητρα Λαμπροπούλου στην έρευνά της που αφορά τα γράμματα των κρατουμένων διαπιστώνει ότι υπάρχει ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο στα γράμματα των πολιτικών κρατουμένων. Απευθυνόμενοι προς τις οικογένειές τους προσπαθούν να τους ενθαρρύνουν και τους παροτρύνουν να μην στεναχωρηθούν για τον άδικο χαμό τους, αφού αυτοί έχουν εξοικειωθεί με τον επικείμενό θάνατό τους. Διευθετούν διάφορα προβλήματα, τα οποία μπορεί να είχαν με τις οικογένειές τους, τους αφήνουν οδηγίες για το μεγάλωμα των παιδιών τους και τους ευχαριστούν για την στήριξη που τους παρείχαν μέχρι την τελευταία τους στιγμή. Ο θάνατός τους παρουσιάζεται ως η απαραίτητη θυσία του αγώνα τους και των χιλιάδων θανάτων που έχουν προηγηθεί. Έχουν την ανάγκη οι οικείοι τους να συνεχίσουν τον αγώνα τους και να διατηρήσουν την μνήμη του. Γνωρίζουν ότι την επόμενη μέρα θα αποτελούν μνήμη και αυτή η μνήμη είναι ο μόνος τρόπος να διατηρηθούν ζωντανοί στην ομάδα με την οποία ταυτίζονται, εν προκειμένω το κόμμα, η οικογένειά τους, ο λαός.[351]

Η επόμενη που εκτελέστηκε ήταν η Ματίνα Πλατογιάννη, κι αυτή την πήραν κρυφά στην απομόνωση όταν καθάριζε στην κουζίνα. Η Ματίνα προσπάθησε να αποδράσει από την απομόνωση. Δεν αναφέρεται σε κάποια μαρτυρία με ποιον τρόπο προσπάθησε να το κάνει. Ήταν μητέρα τριών παιδιών και εκτελέστηκε την 4η Οκτωβρίου του 1948.[352]

Ανάλογη περίπτωση όπου οι φύλακες προσπάθησαν να απομονώσουν στα κρυφά για εκτέλεση ήταν η Θεοδώρα Δαμβέτα. Κρατούνταν στην φυλακή σχεδόν τέσσερα χρόνια, οι φύλακες την πήραν από τον θάλαμο των μελλοθάνατων βράδυ με την δικαιολογία την μεταγωγή της στην Πάτρα. Δεν ξεγελάστηκε και αποχαιρέτησε όλες τις γυναίκες φωνάζοντας. Πράγματι την μετέφεραν στις φυλακές Πατρών, όπου την εκτέλεσαν πριν ξημερώσει. Εκτελέσθηκε την 1η Φεβρουαρίου 1949, μία μέρα πριν

[351] Λαμπροπούλου, *Γράφοντας απο*...ό.π., σ. 75-76

[352] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Φάκελος 7, Μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές Αβέρωφ.

κλείσει τετραετία ως κρατούμενη και εφαρμόσει το δικαίωμά της για απονομή χάριτος.[353]

Τις κρατούμενες που επρόκειτο να εκτελεστούν την επόμενη μέρα, οι Αρχές φρόντιζαν να τις απομονώνουν κρυφά διότι οι κρατούμενες διαμαρτύρονταν. Χαρακτηριστική ήταν η αντίδρασή τους στην επικείμενη εκτέλεση της Βαϊτσας και της Αννούλας. Συνήθως χρησιμοποιούσαν χωνιά και απευθύνονταν στον λαό της Αθήνας, ώστε να αντιδράσει στον άδικο χαμό τους. Η Μαρία Σιδέρη αναφέρει μία τέτοια περίπτωση διαμαρτυρίας για επικείμενη εκτέλεση. Στις αρχές του Σεπτέμβρη του 1951 επρόκειτο να εκτελέσουν μία ομάδα ανδρών πολιτικών κρατούμενων, χωρίς την απόφαση υπουργού. Έτσι όταν άκουσαν φωνές από τις ανδρικές φυλακές, ξεκίνησαν να φωνάζουν όσο πιο δυνατά μπορούσαν. Φώναζαν με χωνιά «Λαέ της Αθήνας, σκοτώνουν τα παιδιά σου. Λαέ της Αθήνας μας σκοτώνουν. Τρέξτε στον Βενιζέλο, Πλαστήρα, Παπανδρέου. Τώρα. Αύριο θα είναι αργά.» Επιπλέον, οι φυλακές βρίσκονταν στο κέντρο της Αθήνας στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας απέναντι από το γήπεδο του Παναθηναϊκού που εκείνη την ώρα γινόταν αγώνας ποδοσφαίρου. Οι γυναίκες φώναζαν με χωνιά «Σκοτώνουν τ' αδέρφια σας. Τρέξτε τώρα, αύριο θα είναι αργά.» Ο αγώνας ματαιώθηκε και ο κόσμος βγήκε στον δρόμο και διαμαρτυρήθηκε για την άδικη εκτέλεση. Μετά από λίγη ώρα οι άντρες ενημέρωσαν τις γυναίκες ότι η εκτέλεση ματαιώθηκε και οι κρατούμενοι είχαν επιστρέψει στα κελιά τους.[354] Ήταν μία μεγάλη νίκη για όλες και όλους τους κρατούμενους, η οποία σύμφωνα με την Σιδέρη επετεύχθη χάρη στις γυναίκες. Στα συνθήματά τους αναφέρονταν στον Πλαστήρα, καθώς είχε ταχθεί ενάντια στις θανατικές καταδίκες και εκτελέσεις αποτρέποντας την εκτέλεση εξόριστων στην Αίγινα το 1950. Εκείνη την περίοδο πρωθυπουργός ήταν ο Σοφούλης Βενιζέλος και αντιπρόεδρος ο Γεώργιος Παπανδρέου.[355]

Η Βαϊτσα Πλιάγκα, 47 χρονών, και η Άννα Γκεβρέκη, 22, με καταγωγή από την Φλώρινα εκτελέστηκαν και οι δύο την 29η Νοεμβρίου 1948, παρά τις αντιδράσεις των γυναικών συγκρατούμενών τους.[356]

---

[353] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Φάκελος 7, Μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές Αβέρωφ.
Σιδέρη, *Δεκατέσσερα Χρόνια*...ό.π., σ.112
Βασιλείου, *Ένα κλωνάρι*...ό.π., σ. 44.
[354] Σιδέρη, *Δεκατέσσερα Χρόνια*...ό.π., σ. 117-118
[355] Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*…ό.π., σ.126-127
[356] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Φάκελος 7, Μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές Αβέρωφ.

Από τον Φεβρουάριο του 1949 έως τον Ιούνιο του ίδιου έτους εκτελέσθηκαν με συνοπτικές διαδικασίες 9 πολιτικές κρατούμενες. Μάλιστα τις δύο, την Μαρία Ρέππα και την Γεωργία Πολυγένους, τις μετέφεραν στις ΚΓΦΑ στον θάλαμο των μελλοθάνατων και την επόμενη μέρα τις εκτέλεσαν. [357]

Επιπλέον ο θάνατος ως ποινή λειτουργεί ως άσκηση εξουσίας στο σώμα του κρατούμενου, ανάλογη με αυτή του βασανιστηρίου. Πρόκειται για έναν κατεξοχήν δημόσιο θάνατο, διότι επιβάλλεται από την κρατική εξουσία και ασκείται σε δημόσιο χώρο ως μέσο πίεσης στο σύνολο των πολιτικών κρατουμένων. Έτσι αποκτά δύο διαφορετικές διαστάσεις το πώς ορίζεται από την εξουσία και πώς το αντιλαμβάνονται οι κρατούμενοι.[358]

Απέναντι στον επιβεβλημένο θάνατο ως ποινή, οι κρατούμενοι αντιτάσσουν τον θάνατο από επιλογή. Η επιλογή δεν ήταν ρητορική, αφού με την υπογραφή μιας δήλωσης μετανοίας μπορούσαν να αποφύγουν τον θάνατο. Ο δημόσιος χαρακτήρας που οι ίδιοι αποδίδουν στον θάνατο αντανακλά κοινοτική αντίληψη της απώλειας και όχι ιδιωτική. Αυτό εκφράζεται μέσα από την γλώσσα που χρησιμοποιούν, το τελετουργικό πριν την εκτέλεση τις συλλογικές αντιδράσεις και την διατήρηση της μνήμης των εκτελεσμένων. Η ενσωμάτωση του ενδεχόμενου θανάτου στην καθημερινότητά τους αποκαλύπτει τους βασικούς όρους συγκρότησης της συλλογικότητάς τους. Μέσα σε ένα περιβάλλον βίας και κοινωνικών αντιπαραθέσεων, η συγκεκριμένη θεώρηση του θανάτου λειτουργεί ως στρατηγική επιβίωσης και ως τρόπος νοηματοδότησης της πραγματικότητας και της θέσης τους μέσα σε αυτήν.[359]

Μπορεί οι πολιτικοί κρατούμενοι να επέμεναν μέχρι το τέλος στην μη υπογραφή δήλωσης, όμως δεν σημαίνει ότι ήθελαν να πεθάνουν. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εκτέλεση της Νίκης Μαρτοπούλου. Η Νίκη είχε καταδικαστεί σε θάνατο και οι δικοί της προσπαθούσαν αφενός να την πείσουν να υπογράψει δήλωση και αφετέρου είχαν καταθέσει για την απονομή χάριτος από την Φρειδερίκη. Η Νίκη, λοιπόν, περίμενε την Νίκη ή τον θάνατο. Η Δήμητρα Μάρα Μιχαλακέα, που έγραψε για την εκτέλεσή της, θυμάται ότι περπατούσε πάντα στητή με την καμπαρντίνα της σφιχτά δεμένη και έναν κόκκινο φιόγκο στα μαλλιά της και

[357] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Φάκελος 7, Μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές Αβέρωφ.
[358] Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή*...ό.π., σ. 87.
[359] Στο ίδιο, σ. 87-88

όλο αδυνάτιζε, από τον φόβο της. Τα πρωινά προσδοκούσε ότι θα ακούσει το όνομά της για την απονομή χάρης και τα βράδια φοβόταν μήπως την κλείσουν στην απομόνωση.[360]

Την ημέρα που θα έπαιρναν τη Νίκα (ή Νίκη) για εκτέλεση ήταν Απρίλιος και ήταν και οι 1.200 γυναίκες στο προαύλιο. Όμως υπήρχαν σημάδια από τους φύλακες ότι ετοιμάζονται να πάρουν γυναίκες για εκτέλεση. Όταν η καλόγρια χτύπησε το καμπανάκι για να μπουν οι κρατούμενες μέσα, είχε γυρισμένη την πλάτη της και κοιτούσε τον τοίχο. Αναγνώρισαν τα σημάδια και η Νίκα βρήκε την Μάρα και της ζήτησε φοβισμένη να πάει μαζί της στο μελλοθανάτειο, εάν την πάρουν καθώς ήταν φίλες. Η Μάρα ήταν ακόμα υπόδικη.[361]

Το βράδυ επισκέφθηκαν οι φύλακες της φυλακής, η κυρία Πόπη και ένας από τις αντρικές φυλακές, τον θάλαμο των μελλοθάνατων και φώναξαν το όνομα της Νίκης και το όνομα της Μαίρης Λεοντιάδου.[362]Η Νίκα περίμενε μέχρι να νυχτώσει, μέχρι που άκουσε τον ήχο από τα κλειδιά των φυλάκων και ψιθύρισε «Τώρα θα ‘ρθουν». Την Μαίρη χρειάστηκε να την ξυπνήσουν, γιατί θεωρούσε ότι την είχαν ξεχάσει και κοιμόταν. Η ποινή της για θάνατο ήταν τρεις προς δύο, οπότε θεωρούσε ότι ίσως και να μην εκτελεστεί. Η Νίκη κοκκίνησε πετάχτηκε και βγήκε από τον θάλαμο αμέσως, ενώ η Μαίρη φόρεσε το μοναδικό φόρεμα που φορούσε και το χειμώνα και το καλοκαίρι και φίλησε μία-μία όλες τις συγκρατούμενές της. Μετά από λίγο μία φύλακας κάλεσε την Μάρα στο μελλοθανάτειο και πήγε μαζί με γλυκά, πορτοκάλια και μία κόκκινη κουβέρτα που είχαν δώσει οι υπόλοιπες κρατούμενες για να μην κρυώνουν τα κορίτσια στον σκοτεινό θάλαμο.[363]

«Επιτέλους τώρα ξέρω», της είπε η Νίκη μόλις έφτασε στο μελλοθανάτειο. Ήταν δέκα μέρες στην φυλακή και κάθε μέρες στην φυλακή και «κάθε μέρα πέθαινε». Η διοίκηση είχε πετάξει έντυπα με θρησκευτικό περιεχόμενο ώστε να τα διαβάζουν οι μελλοθάνατοι για να σωθούν οι ψυχές τους, εφόσον θα συναντούσαν τον θεό. Η Νίκη τα έσκισε όλα. Στο μελλοθανάτειο τραγούδησαν αντάρτικα και ρεμπέτικα τραγούδια. Παρατήρησε ότι οι γυναίκες πήγαιναν συνέχεια τουαλέτα, από το άγχος και τον φόβο τους. Μετά διηγήθηκαν τις ιστορίες σύλληψης τους. Της Νίκης διαφέρει από την

[360] Μάρα Μιχαλακέα, Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ...ό.π., σ.7-8.
[361] Στο ίδιο, σ. 9-10.
[362] Οι δίκες και των δύο έχουν αναλυθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο.
[363] Στο ίδιο, σ. 13-14.

ιστορία που είχε καταγράψει στο αρχείο της η Σβώλου. Λέει ότι ήταν παράνομοι στην Αθήνα με άλλους δύο συμπατριώτες της και έψαχναν σπίτι να νοικιάσουν. Βρήκαν ένα σπίτι στην Κυψέλη και όταν πήγαν να το δουν η σπιτονοικοκυρά άνοιξε το παράθυρο και πέταξε ακαθαρσίες στον δρόμο, οι οποίες πέτυχαν ένα αμάξι της ασφάλειας που περνούσε ακριβώς από κάτω. Τότε οι ασφαλίτες μπήκαν στο σπίτι, η Νίκη με τους συμπατριώτες της κατάφεραν να ξεφύγουν όμως οι ασφαλίτες κατάλαβαν ότι επρόκειτο για παράνομους. Συνέλαβαν την εθνικόφρων σπιτονοικοκυρά, η οποία φυλακίστηκε για επτά χρόνια, και παρακολουθούσαν την Νίκη και τους υπόλοιπους.[364]

Της Μαίρης η ιστορία ταιριάζει με αυτή του αρχείου, όμως δεν λέει ότι συνελήφθη μαζί και ο σύντροφός της, και δεν γνώριζε τι είχε το πακέτο που της έδωσε ο νεαρός. Ακόμα και τις τελευταίες τις στιγμές δεν προδίδει το όνομα του παιδιού που της έδωσε το όπλο, « μόνο βάσανα έχω ζήσει. Μόνο θέλω να μου πείτε πώς να γράψω στην αδερφούλα μου το σπιτάκι μου. Μεγαλώσαμε ορφανά να έχει κι αυτή ένα κεραμίδι».[365]

Όταν ξημέρωσε Δήμητρα της αποχαιρέτησε και οι γυναίκες κοιμήθηκαν για λίγο. Η καλόγρια που ήταν μαζί τους στο εκτελεστικό απόσπασμα τους αφηγήθηκε την επόμενη μέρα ότι η Νίκη της τράβαγε το ράσο και της έλεγε «δεν θέλω να πεθάνω». Ήταν 13 Απριλίου 1949. Η Νίκη ήταν 26 ετών και η Μαίρη 35-40.[366]

Η ασυμφωνία των δύο μαρτυριών, δηλαδή οι ιστορίες που αφηγήθηκαν οι κοπέλες στο μελλοθανάτειο και η καταγραφή της σύλληψής τους και της δίκης τους στο αρχείο της Μαρίας Σβώλου παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για καταγραφή της ιστορίας από τρίτα πρόσωπα και δεν μπορούμε να αποδώσουμε την διαφορά σε «βιωματική» καταγραφή ή σε «επίσημη», όμως αποδεικνύουν τις διαφορές που υπάρχουν στο επίπεδο της συλλογικότητας.

Στο αρχείο της Σβώλου η καταγραφή των εμπειριών της Νίκης και της Μαίρης δομούνται από την πολιτική τους ταυτότητα, την στάση που είχαν στο στρατοδικείο και την άρνηση της προδοσίας. Αντίθετα, στην μαρτυρία της Μάρα- Μιχαλακέα οι αφηγήσεις τους προέρχονται από το μελλοθανάτειο, όπου το κέντρο βάρους των αφηγήσεών τους έχει μετατοπιστεί. Εκεί φαίνεται να τις ενδιαφέρουν πιο καθημερινά

[364] Στο ίδιο, σ. 17-20
[365] Στο ίδιο, 20-24.
[366] Στο ίδιο, 26-27

πράγματα, όπως η ανησυχία της Μαίρης να δώσει το σπίτι της στην αδερφή της, και άλλα πράγματα που στο αρχείο να ήταν κομβικά αποσιωπώνται.

Δεν θεωρούμε ότι οι καταγραφές είναι αναξιόπιστες, όμως αποδεικνύεται μέσω αυτών των διαφοροποιήσεων ότι η μνήμη και η αφήγηση συγκροτούνται διαφορετικά, ανάλογα με το πλαίσιο και τις προτεραιότητες που έχουν θέσει οι αφηγήτριες. Η σύγκριση αυτών των δύο καταγραφών μας επιτρέπει να δούμε ότι μέσα στην ίδια κοινότητα των κρατουμένων δεν υπήρχε ενιαίος τρόπος αφήγησης της εμπειρίας, αλλά πολλαπλές αφηγηματικές.

Η Δήμητρα Μάρα Μιχαλακέα στο υστερόγραφο του βιβλίου της αναφέρει ότι είχε τον ίδιο βασιλικό επίτροπο με την Νίκη. Δεν αναφέρει το όνομά του μόνο τα αρχικά του Μπ. Όταν δικάστηκε στο στρατοδικείο είχε τον ίδιο βασιλικό επίτροπο. Η απόφασή που βγήκε ήταν ευνοϊκή, η ίδια το αποδίδει αυτό στον δικηγόρο της. Ένας δικηγόρος που την πλησίασε της είπε ότι χρωστάει την ζωή της σε κάποια Νίκα Μαρτοπούλου. Από την στιγμή που ο βασιλικός επίτροπος παρακολούθησε την εκτέλεσή της, έπαθε νευρικό κλονισμό και προσπαθεί να αποτρέψει τις εκτελέσεις. Κάποια μέρα, ελεύθερη πια, συνάντησε τον επίτροπο αυτόν στο κέντρο της Αθήνας, ο οποίος της πρότεινε να πιούν καφέ μαζί, καθώς χαιρόταν που ήταν πλέον ελεύθερη. Η Δήμητρα είχε στόχο να τον βασανίσει για την εκτέλεση της Νίκας. Σε κάθε ερώτηση του επιτρόπου για την γνώμη των κρατουμένων για τον ίδιο, ανέφερε την Νίκα. Τον τσάντισε τόσο πολύ που τα χέρια του άρχισαν να τρέμουν και έφυγε χωρίς να την αποχαιρετήσει.[367]

Η μαρτυρία της Μάρας δείχνει το πώς αντιλαμβάνονταν οι φορείς της εξουσίας τον θάνατο που επέβαλαν ως ποινή. Ο βασιλικός επίτροπος, που στο στρατοδικείο εκπροσωπεί την εξουσία του κράτους απέναντι στους κρατούμενους και προτείνει την θανατική καταδίκη ως τιμωρία, εμφανίζεται στην συγκεκριμένη μαρτυρία να φέρει το ψυχολογικό βάρος μιας, άδικης, εκτέλεσης. Η μνήμη της Νίκης, εν προκειμένω, δεν λειτουργεί ως συλλογική μνήμη αλλά και ως δείγμα ηθικής δοκιμασίας για έναν άνθρωπο που λειτουργεί ως φορέας της εξουσίας.

Επιπλέον ο θάνατος της Νίκης, και όλων των πολιτικών κρατουμένων εν γένει, φαίνεται να εξακολουθούν να έχουν πολιτική βαρύτητα ακόμα και χρόνια μετά. Η επιλογή της Δήμητρας να επιμένει στο όνομα της Νίκης και στον θάνατό της και η

[367] Στο ίδιο, σ. 28-29.

εμφανής αμηχανία του επιτρόπου το αποδεικνύουν. Ενώ ο παραδειγματισμός που επιδίωκε το κράτος επιβάλλοντας την ποινή του θανάτου σε όσους είχαν διαφορετικά πολιτικά φρονήματα από το κυρίαρχο, φαίνεται να λειτουργεί αντίστροφα και να δρα ως ηθικό βάρος σε αυτόν που το εκπροσωπούσε.

Η μαρτυρία της Δήμητρας Μάρας- Μιχαλακέα είναι η μοναδική που αναφέρονταν σε συνάντηση με κάποιον που αποφάσιζε για τις ποινές και δείχνει την «μεταμέλειά» του, όπως επίσης δείχνει την επίδραση του θανάτου τόσο στους πολιτικούς κρατούμενους όσο και στα υποκείμενα που εκπροσωπούν την εξουσία.

Η τελευταία εκτέλεση στις ΚΓΦΑ ήταν της Λαμπρινής Καπλάνη που εκτελέσθηκε στις 29 Ιουλίου του 1949. Η Λαμπρινή βρισκόταν στις ΚΓΦΑ επί έξι ολόκληρους μήνες, δεν είχε καταφέρει να πάρει αναστολή, όμως ήταν κι άλλες που ζούσαν περίπου έναν ολόκληρο χρόνο στις φυλακές με καταδίκη σε θάνατο και χωρίς αναστολή. Έμεινε όλη νύχτα μόνη της στην απομόνωση, «αφού το μίσος των αρχιφυλάκων είχε θεριέψει» και απαγόρευσαν να έχουν κάποιο συγκρατούμενό τους στο μελλοθανάτειο. «Τίποτα δεν άλλαξε από την καθημερινότητα της φυλακής. Μόνο ψιθύριζαν και έπεσαν νωρίς για ύπνο». Όταν η Λαμπρινή έφευγε της φώναξαν όλες μαζί από τα παράθυρα αντίο, ενώ η ίδια ήταν σίγουρη ότι θα ήταν αυτή που θα «βούλωνε τους τάφους».[368]

Πράγματι, οι εκτελέσεις διακόπηκαν το 1950, όταν έληξε ο Εμφύλιος Πόλεμος και ο στρατιωτικός νόμος έπαψε να ισχύει. Ψηφίστηκαν πρώτα τα διατάγματα 21/12/1949 και 11/2/1950 και ύστερα διακόπηκαν και τυπικά μετά την ψήφιση του νόμου 2058/1952 «περί μέτρων ειρηνεύσεως» από την Κυβέρνηση Πλαστήρα. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι καθόλη την διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου και των εκτελέσεων δεν υπήρχαν αντιδράσεις και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Η τακτική της κυβέρνησης έγινε γνωστή μέσω εκστρατειών αλληλεγγύης για τις εκτελέσεις των γυναικών πολιτικών κρατουμένων. Επιπλέον η κυβέρνηση είχε κληθεί να υποστηρίξει τις εκτελέσεις στις ερωτήσεις της Μεγάλης Βρετανίας και των ΗΠΑ, εξαιτίας της έκτασης των εκτελέσεων στον ξένο Τύπο. Το ελληνικό κράτος κινδύνευε να χαρακτηριστεί ως αστυνομικό, αφού το ζήτημα είχε μετατραπεί σε πολιτικό, κάτι που δεν θα απογοήτευε τις κυβερνήσεις του αλλά τα κράτη που το υποστήριζαν. Η

[368] Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Φάκελος 7, Μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές Αβέρωφ.

κυβέρνηση στην προσπάθειά της να δικαιολογήσει τους πολιτικούς κρατούμενους που εκκρεμούσε θανατική καταδίκη τους χαρακτήρισε εγκληματίες. Ενώ για να νομιμοποιηθούν οι εκτελέσεις των πολιτικών κρατουμένων έπρεπε να τεθούν οι απόψεις τους εκτός πολιτικής για να νομιμοποιηθούν με έναν τρόπο οι εκτελέσεις τους, αφού είχαν τεθεί εκτός πολιτικής σφαίρας και ιδιότητας.[369]

[369] Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής*…ο.π., σ.230
Λαμπροπούλου, *Γράφοντας…*ό.π., σ. 62.

Κεφάλαιο Έκτο: Η αποφυλάκιση

Το 1950 οι φυλακές ήταν ασφυκτικά γεμάτες, παράλληλα οι κυβερνήσεις ανακοίνωναν ότι στις φυλακές έχουν δημιουργηθεί τεράστια προβλήματα σίτισης, φύλαξης και χώρου εξαιτίας της συνύπαρξης πολιτικών κρατουμένων και ποινικών κρατουμένων. Πιο συγκεκριμένα στις αρχές του 1950 υπήρχαν 17.000 καταδικασμένοι στις φυλακές, εκ τω οποίων οι 2.289 ήταν καταδικασμένοι σε θάνατο, 5.500 υπόδικοι και περίπου 20.000 εξόριστοι, εκ των οποίων οι 13.000 βρίσκονταν στη Μακρόνησο.[370] Έναν χρόνο μετά, τον Ιούνιο του 1951 δηλαδή δύο χρόνια μετά την λήξη του εμφυλίου πολέμου, 60.000 άτομα συνέχιζαν να βρίσκονται στις φυλακές και στους τόπους εξορίας.[371] Σε αυτούς τους αριθμούς δεν έχουν υπολογιστεί όσοι βρίσκονταν στις φυλακές «για προληπτικούς λόγους», που είχαν συλληφθεί τους τελευταίους μήνες του Εμφυλίου. Έτσι τέθηκε επιτακτικά η ανάγκη αποσυμφόρησης των φυλακών.

Κατά τα έτη 1950-1952 θεσμοθετήθηκαν τα «περί ειρηνεύσεως μέτρα» από τις κεντρώες κυβερνήσεις. Από το 1950 και μετά οι πολιτικοί κρατούμενοι μπορούσαν να προσφύγουν στα Στρατοδικεία και να ζητήσουν έφεση της καταδίκης τους, με αυτόν τον τρόπο θα απολύονταν προσωρινά. Ωστόσο σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρουμε ότι κατά τα έτη 1946-1951 επιβλήθηκαν 7.500 θανατικές καταδίκες για την παραβίαση του Γ' Ψηφίσματος και του Αναγκαστικού Νόμου 509, από αυτές – σύμφωνα με ανεπίσημα στοιχεία- εκτελέστηκαν οι 4-5.000 χιλιάδες. Πρόκειται για δημόσιες εκτελέσεις ατόμων με αριστερά φρονήματα, ενώ σε αυτόν τον αριθμό δεν προσμετρώνται οι εκτελέσεις εν ψυχρώ στο πεδίο της μάχης, αλλά και από παρακρατικές οργανώσεις. Επιπλέον η Σοβιετική Ένωση επιδίωκε σθεναρά την ανάκληση των θανατικών ποινών που είχαν επιβληθεί σε όσα άτομα είχαν συμμετάσχει στον Εμφύλιο Πόλεμο και επέμενε στην κατάργηση των στρατοπέδων εξορίας και στην απονομή γενικής αμνηστίας.[372]

Οι πιέσεις και οι διαμαρτυρίες της Σοβιετικής Ένωσης συνεχίστηκαν και το 1950, αφού είχε λήξει ο Εμφύλιος Πόλεμος. Εν τω μεταξύ στην Ελλάδα η κυβέρνηση Θεοτόκη, εν όψει των βουλευτικών εκλογών, ανέστειλε το Γ' Ψήφισμα και ήρε τον στρατιωτικό νόμο αφού οι ισχύς των δύο αυτών νόμων δεν θα επέτρεπαν να διεξαχθούν

---

[370] Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952*, τ. Α', Παπαζήσης, Αθήνα 1977, σ. 42-43

[371] Ρούσσος Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος*…ό.π, σ. 141-142.

[372] Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*…ό.π, σ.519-520
Βαγγέλης Κουφουδάκης, «Το ελληνικό ζήτημα στον ΟΗΕ» στο Ιωάννης Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ.505.

ελεύθερες εκλογές. Μετά τις εκλογές η κυβέρνηση που σχηματίστηκε με αρχηγό τον Ν. Πλαστήρα, είχε προηγηθεί και μία βραχύβια κυβέρνηση υπό τον Θεμ. Σοφούλη, ξεκίνησε την συζήτηση για την θεσμοθέτηση «των μέτρων ειρηνεύσεως». Η κυβέρνηση δεν παρέμεινε στην εξουσία παραπάνω από τέσσερεις μήνες, γιατί η ομιλία του Πλαστήρα στην Τήνο που εμφανίστηκε κατά των θανατικών ποινών δημιούργησε εντάσεις στο κυβερνητικό σχήμα. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων απέσυρε την στήριξή του στην κυβέρνηση και ο Πλαστήρα παραιτήθηκε στις 18 Αυγούστου 1950.[373]

Μετά τις εκλογές του 1951 ο βασιλιάς Παύλος πρότεινε τη δημιουργία συνασπισμού στα τρία μεγάλα κόμματα με αρχηγό τον Αλέξανδρο Παπάγο. Μετά την άρνησή του σχηματίστηκε κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Πλαστήρα, με συνεργασία των κομμάτων Εθνική Προοδευτική Ένωσις Κέντρου (ΕΠΕΚ) και το Κόμμα των Φιλελευθέρων (Κ.Φ.). Πρωταρχικό μέλημα της κυβέρνησης ήταν η ψήφιση νέου Συντάγματος. Σε αυτή την αναθεώρηση του Συντάγματος, η κυβέρνηση επέμεινε στην ψήφιση κατευναστικών μέτρων για την παύση του Εμφυλίου. Έτσι ψηφίστηκε τον Απρίλιο του 1952 ο νόμος 2058/1952 «περί μέτρων ειρηνεύσεως», όπου όλες οι θανατικές καταδίκες μετατράπηκαν σε ισόβια, επετράπη η αναθεώρηση των δικών του Εμφυλίου και η διευκόλυνση απόλυσης φυλακισμένων και εξόριστων. Μέσα στους επόμενους μήνες ο αριθμός των πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές αριθμούσε τις 5.500 χιλιάδες, από τους 14.000 που αριθμούσαν τον Οκτώβριο του 1950. Μειώθηκε και ο αριθμός των εξόριστων, που βρίσκονταν στον Άη Στράτη και στο Τρίκερι, και στα τέλη του 1952 δεν ξεπερνούσαν τους 1000.[374]

Βέβαια η κυβέρνηση Πλαστήρα αν και επέμεινε για την θεσμοθέτηση των ειρηνευτικών μέτρων και κυρίως την παύση των εκτελέσεων των πολιτικών κρατουμένων, η θητεία της συνδέθηκε με δύο σκάνδαλα ακριβώς αντίθετα από το προφίλ που είχε υιοθετήσει. Το πρώτο αφορά την εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη. Ο Νίκος Μπελογιάννης εκτελέστηκε το 1952, ενώ είχε ήδη ψηφιστεί ο Ν. 2058/1952. Συνελήφθη στην Αθήνα το 1950 και η δίκη του, του ίδιου και των συντρόφων του, που έλαβε χώρα στο Στρατοδικείο Αθηνών καταδίκασε τους 12 από τους 92 κατηγορούμενους με θανατική καταδίκη σύμφωνα με την παράβαση του Ν. 509/1947. Οι θανατικές καταδίκες είχαν ανασταλεί από τον Οκτώβριο του 1951, αλλά η Ασφάλεια

[373] Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο*….ό.π, σ. 144-146.
Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία, κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2000: σ. 126.
[374] Ηλίας Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 154-156.

εντόπισε δύο κρύπτες με ασύρματους που χρησιμοποιούνταν για την επικοινωνία των του παράνομου μηχανισμού με την ηγεσία του ΚΚΕ στο εξωτερικό. Έτσι η κυβέρνηση ξεκίνησε μία δεύτερη δίκη του Μπελογιάννη και των συντρόφων του στην οποία διώκονταν με τον μεταξικό νόμο 375/1936 περί κατασκοπείας. Η δίκη έληξε με την θανατική καταδίκη του Μπελογιάννη και τριών συντρόφων του και παρά τις προσπάθειες αναστολής της, εκτελέστηκαν και οι τρείς. Η πράξη αυτή ήταν εντελώς αντίθετη με το προφίλ που προσπαθούσε να παρουσιάσει η κυβέρνηση, οπισθοδρομική διότι γυρνούσε δύο χρόνια πίσω την χώρα και αξίζει να σημειωθεί ότι ο πρωθυπουργός το 1950 είχε οδηγηθεί στην παραίτηση, καθώς ήταν αντίθετος με τις θανατικές καταδίκες.[375]

6.1 οι αποφυλακίσεις των γυναικών στις ΚΓΦΑ

Όταν άρχισαν οι αναθεωρήσεις των δικών, οι κρατούμενες στις ΚΓΦΑ απευθύνθηκαν στα στρατοδικεία για την αναθεώρηση των ποινών τους. Στις αναθεωρήσεις μεγάλη σημασία είχε η κοινωνική θέση των κρατούμενων και οι γνωριμίες που μπορεί να είχαν. Εάν είχαν την στήριξη ατόμων εκτός της φυλακής, δηλαδή την οικογένειά τους ή φίλους με κύρος. Στην αναθεώρηση της δίκης της Ολυμπίας Παπαδούκα, για παράδειγμα, παρουσιάστηκε ως μάρτυρας η Μαρίκα Κοτοπούλη. Έτσι μετριάστηκε το προφίλ της Ολυμπίας και σε λίγο καιρό αποφυλακίστηκε.[376]

Η μητέρα της Βίργως Βασιλείου έχοντας δύο κόρες φυλακισμένες προσπαθούσε επί χρόνια να αποφυλακιστούν. Ο πατέρας της δεν άντεξε τον εγκλεισμό των παιδιών του, νοσηλεύτηκε στο Δαφνί και πέθανε. Η μητέρα της από την άλλη σε μία συζήτησή τους είχε αναφέρει «Κι εμείς δεν είχαμε αξιοπρέπεια που φιλήσαμε κατουρημένες ποδιές για να σας σώσουμε;». Δεν αναφέρει πότε αποφυλακίστηκε, όμως σε όλη τη μαρτυρία της μνημονεύει την μητέρα της και όσα πέρασε για να τις επισκέπτεται στις φυλακές, στην δίκη τους και για τον αγώνα που έδωσε για την αποφυλάκισή τους.[377]

Η αναθεώρηση του φακέλου της Παγώνας Στεφάνου έγινε στις 28 Μαΐου 1952. Η ίδια έχοντας έρθει στην Αθήνα για να εκτίσει την ποινή της δεν ήξερε πού ήταν το δικαστήριο της αναθεώρησης. Εκεί ήταν μόνο χωροφύλακες, δύο πολίτες και ο

[375] Στο ίδιο, σ. 157.
[376] Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, η ιστορική*…ό.π., σ. 189.
[377] Βίργω Βασιλείου, *Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι*,…ό.π.,: σ.20-21.

δικηγόρος τους. Αθωώθηκαν «λόγω της νεαράς ηλικίας και έλλειψης συγκεκριμένων στοιχείων».[378] Σε σύγκριση με τις δίκες τις περιόδου 1946-1948, παρατηρούμε μία μεταστροφή των Στρατοδικείων. Ενώ στο παρελθόν η πλειοψηφία των κατηγορουμένων καταδικάζονταν σε θάνατο από τα Στρατοδικεία, το 1952 διαμορφώνεται ένα νέο κλίμα ως προς την μεταχείριση των κρατουμένων. Η πολιτεία θέλοντας να προβάλει ότι τα χρόνια του Εμφυλίου αποτελούν παρελθόν, αθωώνει μαζικά πάρα πολλούς κρατούμενους και κρατούμενες, συχνά έχοντας ως αιτία την ηλικία.

Το ίδιο συνέβη και με όσες ήταν άνω των 70 ετών, στις αρχές της δεκαετίας του 1950 είχαν αποφυλακιστεί. Γενικότερα, την περίοδο αυτή οι ΚΓΦΑ είχαν αρχίσει να αδειάζουν. Η Βίργω Βασιλείου αναφέρει στην μαρτυρία της ότι μία κρατούμενη, η οποία ήταν δικηγόρος, η Αριάδνη Χριστοπούλου αποφάσισε όταν σταμάτησαν οι εκτελέσεις να αναθεωρήσει τους φακέλους των γυναικών που είχαν αμφιλεγόμενη δράση. Συνεργάστηκε με εν ενεργεία δικηγόρους και ήταν αυτή που ανακάλυψε ότι η Τζαβέλαινα δεν είχε υπογράψει δήλωση. Δεν αναφέρει γι' άλλη πολιτική κρατούμενη, όμως αυτό εμπίπτει στην αλληλοβοήθεια μεταξύ των κρατουμένων που είχαμε αναφέρει στο προηγούμενο κεφάλαιο. Στο βιβλίο της η Ολυμπία Παπαδούκα αναφέρει και η ίδια τις δικηγορίνες πολιτικές κρατούμενες που τις βοήθησαν τόσο στις πρώτες τους δίκες με μάρτυρες και δικηγόρους, αλλά και μετά την αναθεώρηση.[379]

Αναθεωρήσεις έγιναν και στις δίκες των εκτελεσμένων. Σύμφωνα με την μαρτυρία της Βίργως Βασιλείου, κατά την επανεξέταση των δικογραφιών που αφορούσαν τη Μαρίας Ρέππα και Γεωργία Πολυγένους, προέκυψε ενδείξεις κατασκευασμένης κατηγορίας εις βάρος των καταδικασθέντων. Έτσι με την αναθεώρηση προέκυψε η απαλλαγή των ατόμων που δικάστηκαν, όμως τα ίδια είχαν παραπεμφθεί στο εκτελεστικό απόσπασμα.[380]Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι αναθεωρήσεις κατά την διάρκεια του 1950 δεν λειτουργούσαν μόνο ως διαδικασία αποφυλάκισης, αλλά και ως έμμεση παραδοχή των αυθαιρεσιών που συνέβησαν στα Στρατοδικεία κατά τα έτη 1946-1949.

---

[378] Παγώνα Στεφάνου, *Των αφανών, δύο τετράδια*,….ό.π., σ. 119-120.
[379] Βίργω Βασιλείου, *Ένα κλωνάρι*…ό.π., σ. 165
Ολυμπία Παπαδούκα, *Γυναικείαι Φυλακαί*….ό.π., σ.18-19.
[380] Βίργω Βασιλείου, *Ένα κλωνάρι*…ό.π., σ. 131-132.

Παρά τις αναθεωρήσεις των δικών και τις αποφυλακίσεις των πολιτικών κρατουμένων, η Σταματία Μπαρμπάτση και η Μαρία Σιδέρη είναι αυτές που έμειναν πολύ περισσότερο καιρό στην φυλακή. Η Σιδέρη δεν αφιερώνει μεγάλο κομμάτι στο βιβλίο της γι' αυτό, παρά το γεγονός ότι έμεινε στην φυλακή 14 χρόνια, αποφυλακίστηκε το 1959. Η Σταματία Μπαρμπάτση, από την άλλη, δεν θυμάται πότε αποφυλακίστηκε. Στην μαρτυρίας της αναφέρει και το 1958 αλλά το 1960 ως έτος αποφυλάκισης. Σίγουρα παρέμεινε στην φυλακή περίπου δέκα με δώδεκα χρόνια. Ο φάκελος της Σταματίας δεν ήταν δύσκολος για την αναθεώρησή του, όμως δεν είχε υποστήριξη από κάποιον εκτός φυλακής για βοήθεια. Το νομικό τμήμα της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ) δεν ήταν καλά δομημένο, αφού είχε μόνο έναν δικηγόρο και στο τέλος του 1959 αυξήθηκα στους τέσσερεις. Με την υπόθεσή της ασχολήθηκε ο δικηγόρος Σαρλής. Η κόρη του είχε εκτίσει την ποινή της στις ΚΓΦΑ και ήταν φίλη της Σταματίας. Η ποινή της μειώθηκε σε είκοσι χρόνια και έπειτα σε δεκαπέντε. Σύμφωνα με την νομοθεσία, εάν κάποιος είχε εκτίσει τα 2/3 της ποινής του μπορούσε να αποφυλακιστεί με αναστολή. Τα 2/3 της ποινή της τα είχε εκτίσει τον Δεκέμβριο του 1958.[381]

Η Μαρία Σιδέρη αναφέρει ότι κατά την αποφυλάκισή της ο αρχιφύλακας επέμεινε να υπογράψει δήλωση μετανοίας, διότι θεωρούσε ότι την παρέσερναν οι ενταγμένες στο ΚΚΕ. Η Σιδέρη αρνήθηκε, της έδωσε το χαρτί της αποφυλάκισής της με την απειλή ότι θα την παρακολουθούσαν σε κάθε της βήμα. Η συνέχεια της κράτησης των πολιτικών κρατουμένων από το 1950 και μετά, μπορεί να θεωρηθεί ως κατάλοιπο του Εμφυλίου Πολέμου που εντάσσεται στο ευρύτερο ψυχροπολεμικό πλαίσιο, το οποίο είχε εδραιωθεί στην Ελλάδα από το 1947 μετά την υπογραφή του Δόγματος Τρούμαν, παγιώνοντας με αυτόν τον τρόπο σταθερή αντικομουνιστική πολιτική. Υπό αυτό το πρίσμα οι πολιτικές κρατούμενες αντιμετωπίστηκαν ως μία σταθερή απειλή προς το κράτος και αποδεικνύεται από την μακροχρόνια κράτησή τους και την επιμονή στην υπογραφή δηλώσεων μετανοίας, δέκα χρόνια μετά την λήξη του εμφυλίου πολέμου.[382]

Το 1959 κρατούνταν στις φυλακές Αβέρωφ 57 πολιτικές κρατούμενες. Κατά τη δεκαετία του 1950 δημοσιεύονταν στον Τύπο εκκλίσεις και υπομνήματα των γυναικών

[381] Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, Η ιστορική*..ό.π., σ.
[382] Περισσότερα βλ. Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ, Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.

που ζητούσαν την αποφυλάκισή τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα άρθρο που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Δημοκρατικός Τύπος* τον Αύγουστο του 1951 με υπογραφές 22 κρατούμενων γυναικών που ζητούσαν την αποφυλάκιση τους. Οι πολιτικές κρατούμενες κρατούνταν στις φυλακές για επτά χρόνια και απηύθυναν έκκληση προς τις γυναικείες οργανώσεις, οργανώσεις των νέων και στον ελληνικό λαό ζητώντας βοήθεια για την αποφυλάκισή τους. Επίσης από αρχειακές πηγές ότι πολιτικές κρατούμενες κρατούνταν στις ΚΓΦΑ μέχρι και την δεκαετία του 1960, αφού υπάρχουν υπομνήματα, εκκλήσεις για αποφυλάκιση και τηλεγραφήματα προς το Διεθνές Συμβούλιο Γυναικών, καθώς και χαιρετισμοί για την 8η Μαρτίου. Αυτά τα στοιχεία αποδεικνύουν ότι το ζήτημα των αποφυλακίσεων δεν ήταν απλώς αποτέλεσμα νομικής διαδικασίας, αλλά συνδέονταν στενά με τις πολιτικές διαδικασίες του μετεμφυλιακού κράτους, τις κοινωνικές πιέσεις και διεκδικήσεις.[383]

[383] Ολυμπία Παπαδούκα, *Γυναικείαι Φυλακαί*…ό.π., σ.296-300.
Αλεξίου Έλλη, «Ωρίμασε ο καρπός της γενικής αμνηστίας. Δεν φεύγετε από την σκέψη μας»,*Αυγή*, 8/02/1962.
Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας, Υπόμνημα συγγενών πολιτικών κρατουμένων, Φάκελος 149, Δραστηριότητες ΑΣΟΠΕΦ, 1958-1967.

Επίλογος – Συμπεράσματα

Η παρούσα διπλωματική εργασία επιχείρησε να συμβάλει στην μελέτη και της έμφυλης διάστασης των πολιτικών διώξεων του 20ού αιώνα, εστιάζοντας στην εμπειρία των γυναικών πολιτικών κρατουμένων στις Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ. Μέσα από την διερεύνηση του θεσμικού πλαισίου που συγκροτήθηκαν οι πρώτες πολιτικές διώξεις από τον Μεσοπόλεμο έως και τη μετεμφυλιακή περίοδο, αλλά και μέσα από την ανάλυση αρχειακών τεκμηρίων και μαρτυριών, αναδείχθηκε ότι η καταστολή δεν αποτέλεσε απόκλιση από την πολιτική ομαλότητα, αλλά διαρκές και θεμελιώδες στοιχείο του ελληνικού κράτους.

Η θεσμοθέτηση του κομμουνισμού ήδη από τον Μεσοπόλεμο, με αποκορύφωμα την ψήφιση του Ιδιώνυμου και την εφαρμογή των πρώτων πολιτικών διώξεων διαμόρφωσε ένα πολιτικό και νομικό πλαίσιο που επέτρεψε την σκλήρυνση της νομοθεσίας και των διώξεων. Η εφαρμογή των μεταξικών νόμων, αλλά και οι συλλήψεις, οι δίκες και οι εκτελέσεις κατά την διάρκεια του Εμφυλίου και των μετέπειτα χρόνων δείχνουν ότι υπήρξε συνέχεια, και όχι ρήξη με το παρελθόν. Το κράτος στην προσπάθειά εξόντωσης του πολιτικού αντιπάλου, αξιοποίησε τους προϋπάρχοντες μηχανισμούς ελέγχου, επιτήρησης και πειθαρχίας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ, αποτελούν έναν από τους κατεξοχήν χώρους εφαρμογής των παραπάνω μηχανισμών. Στις ΚΓΦΑ συναντώνται το μετεμφυλιακό κράτος, ο αντικομμουνισμός, η έμφυλη κυριαρχία και η πρακτική πειθάρχησης των σωμάτων. Ο εγκλεισμός δεν λειτούργησε μόνο ως πρακτική τιμωρίας, αλλά και ως προσπάθεια αναδιαμόρφωσης της πολιτικής και κοινωνικής ταυτότητας των γυναικών πολιτικών κρατουμένων.

Η ανάλυση μας έδειξε ότι η κράτηση των γυναικών δεν μπορεί να ερμηνευτεί μόνο ως πολιτική δίωξη. Η τιμωρία τους έχει σαφή έμφυλα χαρακτηριστικά. Οι γυναίκες διώχθηκαν επειδή συμμετείχαν στον Δημοκρατικό Στρατό, στην Αντίσταση, αλλά και επειδή οι πράξεις τους απέκλιναν από τον «φυσικό» τους ρόλο, που δεν ήταν άλλος από την φροντίδα του νοικοκυριού. Η ενεργή συμμετοχή τους στην δημόσια σφαίρα και στην ένοπλη πολιτική δράση, αμφισβήτησε παγιωμένες αντιλήψεις περί θηλυκότητας και μητρότητας. Να σημειωθεί, επιπλέον, ότι οι γυναίκες μέχρι το 1952 δεν είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα, αλλά διώχθηκαν ως ενεργά πολιτικά άτομα με τους ίδιους όρους που διώκονταν και οι άνδρες πολιτικοί κρατούμενοι. Έτσι η

καταστολή που υπέστησαν λειτούργησε ως μέσο επαναφοράς στην «κανονικότητα» τους, δηλαδή στην ιδιωτική σφαίρα, μέσω της επιτήρησης των σωμάτων τους, της μητρότητας και της ιδεολογικής τους ταυτότητας.

Βασικό άξονα της ανάλυσης αποτέλεσαν οι μαρτυρίες των γυναικών πολιτικών κρατουμένων. Αντιμετωπίστηκαν ως μέσο συγκρότησης μνήμης, και όχι μόνο ως αφηγήσεις γεγονότων. Οι αφηγήσεις τους διαμορφώθηκαν μέσα σε συγκεκριμένα ιδεολογικά και πολιτικά πλαίσια και αντανακλούν την εμπειρία τους τραύματος και την ανάγκη διατήρησης της συλλογικής ταυτότητας. Η επανάληψη θεματικών, όπως η στενότητα του χώρου, οι εκτελέσεις, οι δίκες, οι διεκδικήσεις, δεν αποτελούν σύμπτωση αλλά δείκτη κοινής πολιτικής κουλτούρας και ανάγκη διατήρησης της εμπειρίας στον χρόνο.

Ωστόσο, αν και οι φυλάκιση τους είχε σκοπό την απομόνωσή τους και την διάλυση της πολιτικής ιδεολογίας που είχαν διαμορφώσει, φαίνεται ότι κάτι τέτοιο δεν επετεύχθη στην πράξη, μέσω της μελέτης της καθημερινότητάς τους. Οι κρατούμενες διαμόρφωσαν σχέσεις αλληλεγγύης μεταξύ τους και αυτό φαίνεται από τις δομές εκπαίδευσης που είχαν δημιουργήσει, την αλληλεγγύη που έδειχναν μοιράζοντας τα πράγματα και το φαγητό τους, την ιατρική και νομική βοήθεια. Άρα μπορούμε να πούμε ότι αυτό λειτούργησε ως μορφή αντίστασης προς την καταπίεση που υφίσταντο.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν ο θάλαμος των «μωρομάνων», όπως τις αναφέρουν χαρακτηριστικά στις μαρτυρίες τους, και το επισκεπτήριο. Η ύπαρξη αυτών των δύο πτυχών στις φυλακές δείχνουν ότι ο κρατικός έλεγχος δεν περιορίστηκε στην πολιτική ιδεολογία των ατόμων, αλλά προσπάθησε να εισβάλει και στην ιδιωτική ζωή τους ελέγχοντας την μητρότητα και τις οικογενειακές τους σχέσεις. Αυτό μας δείχνει την προσπάθεια καταστολής μέσω των έμφυλων ρυθμίσεων της κοινωνικής ζωής.

Επιπλέον η κατεδάφιση του κτηρίου που στεγάστηκαν οι Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ και η ανέγερση δικαστικών δομών δεν φανέρωσαν κάποια προσπάθεια διατήρησης της ιστορικής μνήμης του χώρου. Η σιωπή αυτή αποδεικνύει την αμηχανία απέναντι στο παρελθόν της πολιτικής βίας και την επιλεκτική συγκρότηση της δημόσιας μνήμης. Για τον λόγο αυτό με την παρούσα διπλωματική εργασία επιχειρήσαμε να κάνουμε ορατές τις μνήμες που παρέμειναν στο περιθώριο της κυρίαρχης ιστορικής αφήγησης.

Το ζήτημα των πολιτικών κρατουμένων δεν εξαντλείται στην παρούσα εργασία. Η περιορισμένη διαθεσιμότητα πηγών, η άνιση καταγραφή των μαρτυριών – κυρίως από γυναίκες που διέθεταν την απαραίτητη μόρφωση- αφήνουν ανοιχτά πεδία για περεταίρω έρευνα. Η συστηματική διερεύνηση αρχειακών πηγών και η συγκριτική μελέτη με άλλους χώρους εγκλεισμού, όπως για παράδειγμα τις περιφερειακές φυλακές και τους τόπους εξορίας, θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην κατανόηση της έμφυλης εμπειρίας των πολιτικών διώξεων.

Η μελέτη των Κεντρικών Φυλακών Αβέρωφ αναδεικνύει ότι η ιστορία των γυναικών πολιτικών κρατουμένων δεν αποτελεί ένα κεφάλαιο στην ιστορία του Εμφυλίου. Δείχνει τον τρόπο με τον οποίο το ελληνικό κράτος αντιμετώπισε τον «εσωτερικό εχθρό» διαμορφώνοντας μηχανισμούς ελέγχου που διαπέρασαν ολόκληρη την κοινωνία. Η ενσωμάτωση της έμφυλης οπτικής, επιτρέπει πιο σύνθετη ανάγνωση του παρελθόντος, δείχνοντας ότι οι πολιτικές διώξεις δεν υπήρξαν ουδέτερες ως προς το φύλο, αλλά δομήθηκαν σε ιεραρχίες που στηρίζονταν τόσο στην ιδεολογία όσο και στην κοινωνική ταυτότητα.

Η ανάδειξη της εμπειρίας των γυναικών πολιτικών κρατουμένων επιχειρούμε να συμβάλλει στην ανάδειξη μιας συμπεριληπτικής συλλογικής μνήμης. Η ιστορία των γυναικών πολιτικών κρατουμένων αποτελεί κομμάτι στην ιστορία της πολιτικής βίας της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Μέσα από την μελέτη τους μπορούμε να κατανοήσουμε περισσότερο τις διαδικασίες συγκρότησης της εξουσίας, αλλά και τις μορφές αντίστασης που αναπτύσσονται ακόμα και στους πιο ακραίους χώρους καταστολής.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Πηγές

Αρχεία

Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας, Αρχείο Μαρίας Σβώλου.

Αρχεία Σύγχρονης και Κοινωνικής Ιστορίας, Υπόμνημα συγγενών πολιτικών κρατουμένων, Φάκελος 149, Δραστηριότητες ΑΣΟΠΕΦ.

Τύπος

Αλεξίου Έλλη, «Ωρίμασε ο καρπός της γενικής αμνηστίας. Δεν φεύγετε από την σκέψη μας», *Αυγή*, 8/02/1962.
Γυναικεία Δράση, 24 Μαΐου 1943, τχ 18, ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο.

Μαχήτρια, φ. 18, 10 Αυγούστου 1949, ΑΣΚΙ.

Δημοσιευμένες μαρτυρίες

Βασιλείου, Βίργω, *Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι Μαρτυρία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Μάρα – Μιχαλακέα, Δήμητρα, *Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ Αθήνα, 12-13 Απριλίου 1949,* Ελεγεία, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 1995.

Μπέικου, Μαρία, *Αφού με ρωτάτε να θυμηθώ*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2010.

Παπαδούκα, Βασιλικής Γ. Ολυμπία, *Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ,* Αυτοέκδοση, Αθήνα 1981.

Σιδέρη, Μαρία, *Δεκατέσσερα χρόνια,* Ερμής, Αθήνα 1981.

Στεφάνου, Παγώνα, *Των Αφανών, Δύο τετράδια, δύο τετραετίες*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

Χρονάκη, Ζώγια, «Οι Ελληνίδες στην Αντίσταση 1941-1944», στο *Μην απαλείφεις ποτέ τα ίχνη*, Θ. – Σ. Παυλίδου, Ρούντιγκερ Μπολτς (επιμ.), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 29-35.

Βιβλιογραφία

Αβδελά, Έφη, «Ιστορία του φύλου: από τη διαταραχή στην ενσωμάτωση;» στο Βενετία Κάντσα, Βασιλική Μουτάφη – Γαλάνη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 89-117.

Αβδελά, Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού, καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα,1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.

Αβδελά, Έφη, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Β' τόμος, 1ο μέρος, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 338-359.

Αβδελά, Έφη, Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Μία Ανθολογία*, Γνώση, Αθήνα 1985.

Αβδελά, Έφη, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, μετάφραση Μαριάννα Κονδύλη, Ειρήνη Ριζάκη, Κωστούλα Σκλαβενίτη, Αλεξάνδρεια Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974, όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.

Αλιβιζάτος, Νίκος, «Καθεστώς «έκτακτης ανάγκης» και πολιτικές ελευθερίες» στο Γιάννης Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950 ένα έθνος σε κρίση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 383-399.

Βαρών- Βασάρ, Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και την Αντίσταση*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009.

Βασιλειάδου, Δήμητρα, Γλαύκη Γκότση, «Κοιτάζοντας πιο κοντά. Η σεξουαλικότητα στην εγχώρια έρευνα και βιβλιογραφία» στο Δήμητρα Βασιλειάδου – Γλαύκη Γκότση(επιμ.), *Ιστορίες για τη σεξουαλικότητα,* Θεμέλιο, Αθήνα 2020, σ.24-34.

Βερβενιώτη, Τασούλα, «Αντάρτισσες του ΕΛΑΣ και μαχήτριες του ΔΣΕ», στο *Κλειώ,* Περιοδική Έκδοση για τη Νεότερη Ιστορία, Αφιέρωμα Στρατός και Αντάρτες στη δεκαετία του 1940, τχ.3, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2003.

Βερβενιώτη, Τασούλα, «Γραφές γυναικών για τον ελληνικό Εμφύλιο: οι συλλογικές μνήμες και η αμνησία» στο Γιώργος Αντωνίου – Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2008, σ. 345-385.

Βερβενιώτη, Τασούλα, *Η γυναίκα της Αντίστασης, η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

Βερβενιώτη, Τασούλα, «Η πόλη σε καθεστώς νομιμοποιημένης παρανομίας. Αθήνα 1941-1949», στο Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλεις στους Νεότερους χρόνους. Βαλκανικές και Μεσογειακές όψεις (19ος-20ος αιώνας),* Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000, σ. 521-542.

Βερβενιώτη, Τασούλα, «Μακρονήσι: Μαρτύρια και Μαρτυρίες Γυναικών» στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ.105-114.

Βερβενιώτη, Τασούλα, *Διπλό Βιβλίο*, Κουκίδα, Αθήνα 2017.

Βόγλης, Πολυμέρης, «Γυναίκες που πολεμούν σαν άντρες. Θεωρήσεις του Φύλου στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας» στο Πολυμέρης Βόγλης, Φλώρα Τσιλαγα, Ιάσονας Χανδρινός, Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εποχή των ρήξεων*, *Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012.

Βόγλης, Πολυμέρης ,*Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας, οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004

Βόγλης, Πολυμέρης, «Μεθοδολογικά ζητήματα στη μελέτη της μνήμης του Εμφυλίου. Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις» στο Ρίκι Βαν Μπουσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτηρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Δίκτυο για τη Μελέτη των Ε μφυλίων Πολέμων, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008: σ. 61-81.

Δάγκας, Αλέξανδρος, *Ο χαφιές. Το κράτος κατά του κομμουνισμού. Συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες Ασφαλείας Θεσσαλονίκης 1927*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.

Δαλιάνη Μαντώ και Mazower Mark, «Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου: Οι ενήλικες του σήμερα.» στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο, Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα (1943-1960)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 105-121.

Ελεφάντης, Άγγελος *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1979

Εργολάβος, Σπύρος, *Η δίκη της Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1998.

Ηλιού, Φίλιππος, «Οι βιωμένες εμπειρίες και η ιστοριογραφική προσέγγιση» στο Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης,Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 159-168

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν οι φάκελοι των κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 2023.

Καρπόζηλος, Κωστής, *Ελληνικός Κομμουνισμός. Μία διεθνική ιστορία (1912-1974*), Αντίποδες, Αθήνα 2025.

Κόκκινος, Γιώργος, Έλλη Λεμονίδου (επιμ.), *Εγκλεισμοί και Ιστορία*, Πεδίο, Αθήνα 2024.

Κούνδουρος, Σ. Ρούσος, *Η Ασφάλεια του Καθεστώτος, Πολιτικοί κρατούμενοι, Εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1921-1974*, Καστανιώτη, Αθήνα 1978.

Κουφουδάκης, Βαγγέλης «Το ελληνικό ζήτημα στον ΟΗΕ» στο Ιωάννης Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 485-529.

Κωστής, Κωνσταντίνος, *Ερμηνεία του εν Ελλάδι ισχύοντος Ποινικού Νόμου*, τόμος Β, Αθήνα 1928.

Κωτσάκη, Αμαλία, *Η στέγαση της Δικαιοσύνης, Αθήνα 1834-2014, Πόλη – Πολιτική – Αρχιτεκτονική*, Ανοικτή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017.

Λαμπροπούλου, Δημητρα, *Γράφοντας από τη φυλακή, όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999.

Λεοντίδου, Λίλα, *Πόλεις της σιωπής, εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.

Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019.

Λιναρδάτος, Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952*, τ. Α', Παπαζήσης, Αθήνα 1977

Λούκος, Χρήστος, «Η πείνα στην Κατοχή», Χρήστος Χατζηιωσήφ Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση, 1940-1945*, Τόμος Γ΄, μέρος Β΄, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

Μπαχάρας, Δημήτρης, «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», *Μνήμων* 29 (2008), σ.175-197.

Μπίρη, Η. Κώστα, *Αι Αθήναι, από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα 2005.

Μπουρνάζος, Στρατής, «Το κράτος των εθνικόφρονων: Αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές» στο *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα, Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-1952*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 9-49.

Μπουτζουβή – Μπανιά, Αλέκα, «Περί τακτοποιήσεως των πολιτών. Οι φάκελοι της Αύρας και του Σπύρου Θεοδωρόπουλου», *Δίνη,* τχ.5 (Ιούνιος 1990), σ. 22-29

Νικολακόπουλος, Ηλίας, « Η εκλογική επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς 1936-1951. Συνέχειες και ασυνέχειες.» στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα ΄36-΄49. Από τη δικτατορία στον Εμφύλιο*, Αθήνα 2003.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα

Νταλιάνη – Καραμπατζάκη, Μαντώ, *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949, σημερινοί ενήλικες, διαχρονική μελέτη για τα παιδιά που έμειναν στη φυλακή με τις κρατούμενες μητέρες τους,* Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου, Μουσείο Μπενάκη, Εκδόσεις της Σχολής Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, 2009

Πανουργιά, Νένη, *Επικίνδυνοι πολίτες, η ελληνική αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2011.

Παπαστεφανάκη, Λήδα, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.

Παπαστεφανάκη, Λήδα, «Ανάμεσα στην ιστορία της βιομηχανίας και την ιστορία της εργασίας: η οπτική του φύλου στην ελληνική ιστοριογραφία», στο Γλαύκη Γκότση, Ανδρονίκη Διαλέτη, Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία: αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2015, 79-106.

Σαμίου, Δήμητρα, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων,1864-1952, ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*, Σάκκουλας, Αθήνα 2013

Σκλάβου, Κωνσταντίνα, « Έμφυλη βία και κρατική εξουσία: ο αθέατος αγώνας των γυναικών μέσα από τις ιστορικές διαδρομές», Κοινωνική Εργασία. Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών, 37(1),σ. 59-78.

Σκότ, Ουόλακ Τζοουν, *«Το φύλο μία χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης»*, στο Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες, Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, μετάφραση Κωστούλα Σκλαβενίτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 285 -327.

Σταθάκης, Γιώργος, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ, Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004

Σταυροπούλου, Χρυσή, «Η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των φυλακών», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ 41-42, (Ιούνιος 1990), σ.53-58.

Φαφαλιού, Μαρία, *Γυναίκες στη Φυλακή, Μαρτυρίες,* Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021.

Φαφαλιού, Μαρία, *Κορίτσια σε περίκλειστους χώρους, Μαρτυρίες 1942-1952*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020.

Φουκώ, Μισέλ, *Επιτήρηση και τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής,* Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1989.

Χαντζαρούλα, Ποθητή, «Ιστορία του φύλου και η αλλαγή του ιστοριογραφικού παραδείγματος», *Σύγχρονα Θέματα* 94 (Ιούλιος- Σεπτέμβριος 2006), σ.43-49.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967: Παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού», στο Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος: διαδρομές στην Ιστορία*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2011.

Χατζηιωσήφ, Χρήστος, «Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και Αντίστασης», Χρήστος Χατζηιωσήφ Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση, 1940-1945*, Τόμος Γ΄, μέρος Β΄, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

Χαραλαμπίδης, Μενέλαος, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.

Χαραλαμπίδης, Μενέλαος, *Οι δωσίλογοι. Ένοπλη, πολιτική και οικονομική συνεργασία στα χρόνια της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2024

Χιονίδου, Βιολέττα, «Υπηρέτριες στην Ελλάδα, 19ος-20ος αιώνας: μορφές και σχέσεις εργασίας» στο Παναγιώτα Μήνη, Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, Ιουλία Πιπίνα, Άννα Σταυρακοπούλου (επιμ.), *Υπηρέτριες και Υπηρέτες, Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο (19ος-21ος αιώνας)*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2020, σ.75-97.

Χρονάκη, Ζώγια, «Οι Ελληνίδες στην Αντίσταση 1941-1944», στο *Μην απαλείφεις ποτέ τα ίχνη*, Θ. – Σ. Παυλίδου, Ρούντιγκερ Μπολτς (επιμ.), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 29-35.

Ψαρρά, Αγγέλικα, *«Κι έγινα μπολσεβίκα» Έμφυλοι απόηχοι του Οκτώβρη στην Ελλάδα*, Η Εφημερίδα των Συντακτών, Αθήνα 2017.

Ψαρρά, Αγγέλικα, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1945-1952 Ανασυγκρότηση, Εμφύλιος, Παλινόρθωση,* Τόμος Δ΄, Μέρος Α΄, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ.177-227.

Alexopoulos, Christina, "Les femmes et les enfants, prisonniers politiques ou déportés à titre préventif pendant la guerre civile grecque", *Cahiers Balqaniques*, 38-39 (2011),

Avdela, Efi & Angelika Psarra, "Engendering Greekness: Women's Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth Century", *Mediterranean Historical Review* 20, No 1 (2005), σ. 67-79.

Butler, Judith *Αναταραχή Φύλου: ο Φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009

Hart, Janet, *New voices in the Nation: women and the Greek resistance 1941-1964, Cornell* University Press, New York 1999.

Laiou, Angeliki, "The Politics Of Hunger. Economic Aid to Greece, 1943-1945*", Journal of the Hellenic Diaspora* 7 (1980),

Papadogiannis, Nikolaos, (2017) «Gender in modern Greek historiography.» *Historein*, 16(1-2), 74–101.

Poulos – Anagnostopoulou, Margaret, “From Heroines to Hyenas: Women Partisans during the Greek Civil War” στο *Contemporary European History* , Nov., 2001, Vol. 10, No. 3, Theme Issue: Gender and War in Europe c. 1918-1949.

Samiou, Dimitra,, «Svolou Maria (born Desypri), (1892?-1976)», στο Fransisca de Haan, Krassimira Daskalova και Anna Loutfi (επιμ.), *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms, Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Central European University Press, Βουδαπέστη 2005, σ. 552-557.

Stefatos, Katherine “The Psyche and the body: Political persecution and gender violence against women in the Greek Civil War”, *Journal of Modern Greek Studies* 29 (2011), σ.251-277.

Van Boeschoten, Riki – Loring M. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου, πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015

Διδακτορικές Διατριβές

Διαμαντής, Θεόφιλος *Η οργάνωση της ζωής στις πολιτικές φυλακές και στους τόπους εξορίας: κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις του πολιτικού εγκλεισμού κατά την περίοδο 1945-1967*, Διδακτορική Διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης,Πανεπιστήμιο Αιγαίου 2019.

Φωτάκης, Αχιλλέας, *Η δημιουργία της αστυνομίας πόλεων και η βρετανική αποστολή: 1918-1932*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, 2016.

Δημοσιεύματα στο διαδίκτυο

Λούκα, Μαρία, «Η Μαρία Σιδέρη πέρασε πολλά χρόνια στις Φυλακές Αβέρωφ περιμένοντας να φωνάξουν το όνομά της για εκτέλεση.» *Popaganda*, 20.04.2019 https://m.popaganda.gr/people/sideri/, [τελευταία πρόσβαση: 26/02/2026]